

د مشروطيت غورځنگ

په افغانستان کې

ليکوال:

پولفاند عبدالحمى حبيبي

ژباړن:

عبدالقيوم حکيمزى

د خپرندوی ټولنې یادښت

لوی استاد علامه پوهان عبدالحي حبيبي (ح) د لومړي ځل لپاره د مشروطه غوښتونكيو د مبارزو او کارنامو يو داسې له واقعیتونو ډک تاريخي کتاب "جنبش مشروطيت" وليکه چې د تاريخي اثارو په کتار کې يو ياد او نايابه اثر وگڼل شو. څرنگه چې دغه له ارزښته ډک اثر په دري ژبه ليکل شوی و او په پښتو يې راپول ضروري گڼل کېده نو د هېواد وتلي ليکوال او ژباړونکي عبدالقيوم حکيمزي په پښتو ژباړه دا دی اوس د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا، د افغانستان د سياسي خپلواکۍ د بېرته گټلو او د غازي امان الله خان د واکمنۍ د پنځه اتيايمې کاليزې په وياړ، د هغه نړيوال سيمينار په وياړ خپور شو چې "غازي امان الله خان د افغانستان د خپلواکۍ ستوری" په نوم جوړېږي. په دې هيله چې دغه اثر د ټولو پخوا او تنکيو ليکوالو او تاريخليکونکو لپاره ډېر څه له ځانه سره ولري دا ناسې او دا همدغه تاريخي کتاب "په افغانستان کې د مشروطيت غورځنگ" په ټوله کلتوري مينه د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني

دین اسلام

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم	:: د مشروطيت غورځنگ، په افغانستان کې
ليکوال	:: پوهاند عبدالحي "حبيبي"
ژباړن	:: عبدالقيوم حکيمزی
خپرندوی	:: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني
د خپرونو لړ	:: (۶۲)
د چاپ زيار	:: ملوک رغون
کمپوز	:: محمد هاشم اصفي
کمپوزځی	:: افغان کمپوزنگ سنټر - جلال آباد
چاپ شمېر	:: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپ نېټه	:: ۱۳۸۳ ل / ۲۰۰۴ م
چاپځی	:: د دانش خپرندويي ټولنې تخنيکي څانگه

Tel/Fax:+92-91-2564513/E-mail:danish2k2000@yahoo.com

لومړی څپرکی

په افغانستان کې د مشروطیت غورځنگ مخکینی لرلید

دنولسمی پیړی په پیل کې هغه وخت چې انگلسی استعمار په هند کې خپریده اوله خیتخ څخه د صنعتی انقلاب نښی او داروپا مدنیت د درانیانو دامپراطوری ختیځو سرحداتو ته رارسیده افغانستان دامو او بخارا دشمال د ځمکو او دلویدیځ دلوری د قاجاری فارس دهیواد سره داقتصادی اړیکو پراختیا موندلی وه او ددغو دری وارو هیوادو سره د سوداگرو تگ راتگ او سوداگری د مالونو تبادلہ کیدله.

د افغانستان خلک چې په ښارونو او دربارونو کې دنیمه فیودالی شرایطو سره مخامخ وو، په کلیو کې یې په هغه دهقانی او لاسی صنایعو او اقتصاد کې ژوند کاوه کوم چې د فیودالی څخه په مخکی دورو یې تکیه درلودله. او دکلیوسیا سی اړیکي د دربارونو او د ښا ری بازارونو سره ډیری لږی وی.

په داسی حالاتو کې نه قوی مرکزی دولتونو وجود درلوده اونه هم هغه مرکزی وحدت یا یووالی کوم چې د سدوز زایي احمدشاه دمړینی څخه وروسته رامنځته شوی وو. ځکه شهزاده گانو او د قدرت د لاس ته راوړلونو مدعیانو یعنی د سردار پاینده خان (بارکزای وروڼو) کورنی همیشه یو دبل سره لاس او گریوان وو او

احمدشاهی متحدالمرکز هیواد د بی اتفاقی او تجزیی سره مخامخ وو.

پدی وخت کې دتزاری روسی دقواو دپرمختگ نښی نښانی هم دمروی او اموسو اصلوته راورسیدی. او ددغه دولت استازی دوتیکویچ په نامه په کابل کې دامیر دوست محمد خان دربار ته راغی (۱۸۳۷). په کلکته کې دانگلیسی استعمار نایب السلطنه لاردا کلیند دتزاری لښکرو دا احتمال یرغل دمخنیوی لپاره په افغانستان باندی دیرغل او وړاندی تگ طرحه جوړه کړه. او په ۱۸۳۹ م کال کې داندوس څلورینځوس زره کسيز پوځ دجنرال لکن په قوماندانی او دخپل سیاسی نماینده مکناتن په لارښوونه دکویتی او سیند درود دغاری او کوپک دلیاری دکندهار خوا ته راوخوځاوه. د افغان او انگلیس لومړی جگړی د (۱۸۳۹-۱۸۴۲ م) کلونو پوری دوام وکړ. د دې لپاره چې د افغانستان خلکو د توری په زور ټول یرغل کوونکی پوځ له مخه یوړ او پاتی کسانو یې افغانستان پریښود او هغه یې بیرته شپل شوی امیر دوست محمدخان ته وسپاره.

انگلیسی یرغل گری قواوی چې د افغانستان د ملت د عمومي قیام پر مقابل کې د پښو ولویدی او انگلیس سیاست مدارانو دغه اور چې په خپل لاس یې لگولی وو. د کلکتی څخه کابل ته یې د نوموړی امیر په بیرته رالېږلو سره مړ کړ (۱۸۴۳ م).

پدغو سختو شرایطو کې د فارس قاچاری دولت هم ارام کښیناست او قاچاری فوځیانو څو ځلي په هرات حملی وکړی، ولی زرورو هراتیانو د زیاتو تاوانونو او محاصرو د زغملو او د قوی مقاومتونو

څخه وروسته قاجاري قواوي يې په ناکامي سره د هرات څخه بېرته پرشا کړي.

د پوهي، فکر او فرهنگ روزنه د خلکو د تمرکز خلاقه قوی او امنيت ته اړتيا لري او دغه ټول موجودنه وو.

د افغانستان زيارکنې خلک د ختيځ او لويديز د يرغل گرو پوځيانو سره د جگړې او مقاومت پرته د کورنيو شهزادگانو په خانه جنگي هم اخته وو. او د افغانستان سياسي او ټولنيز حالت هغه وخت مغلق شوي وو چې د انگليسي استعمار نړۍ خوارو قواو د پنجاب سيگ دولت له منځه يوړ. او د سيند له درياب څخه تير شول او پېښور يې ونيوه. (۱۸۴۹م).

امير شيرعلي خان د امير دوست محمدخان ځوی او هغه جانشين په خپلو وروڼو باندې د برياليتوب وروسته په کابل کې شاهي پر تخت کيښاست ۱۸۶۳م. او خپل او د نورو ارزښت لرونکی وختونه يې د خپلو وروڼو سره په خانه جنگي کې تيرولي.

په لومړۍ جگړه کې چې پادشاه او ټول چارواکي يې له پلان څخه وتښتيدل او د هېواد د ساتني پيښي يې يوازې د افغانستان د بزرگانو او خلکو په اوږو واچاوه، لکه څنگه چې مو ولوستل خلک د درندو رېړونو په زغملو سره د هېواد د ساتني له عهدی څخه بريالي راووتل، تر څو چې د اوه ديرشو کالو وروسته بيا هغه ويجاړونکی ښکيلاک (استعمار) د دهلي څخه په افغانستان لښکرکشي وکړه، او هغه امير شيرعلي خان چې د روسي تزاروسفير، ستاليتوف سره يې ژمنه کړې وه په ۱۸۷۸م کال کې يې د کابل څخه مزارشريف ته وشاړه او د هېواد د ساتني پيښي بيا د خلکو په اوږو پريوت.

د دې لپاره چې د استعمار قواو پدې پيښي کې هم ماتې وخوړه او د انگليس سفېر کيڼواری يې په بالاحصار کې وسوځاوه، د ناچارۍ ورقي د انگليس سياسي نماينده گريفن شهزاده عبدالرحمن خان چې سمرقند ته شړل شوی و راوغوښته، او هيواد يې د انگليس تر حمايت لاندې ده ته وسپاره. (۱۸۸۰م ۱۲۹۷ق).

د دغو دوو جگړو په تپلو سره هېواد د طبعي پرمختگ څخه وروسته پاتې شو، اقتصاد، کرنه او دولتي د وایر له منځه ولاړل او پو پناه شول، نوی فکري حرکت چې د سيدجمال الدين افغاني د نهضت او د هېواد د نورو روڼ اندو سره يو ځای په ۱۸۶۳م کال کې پيل شو او په ۱۸۷۲م کال کې د شمس النهار د جريدی په خپریدلو، د حربی ښوونځی او مطبعي په جوړولو او د کتابونو د ژباړلو سبب شوی و. (۱۸۷۹-۱۸۸۰م) کال کې د افغان او انگليس د دوهمي جگړې په پيل کيدو سره له منځه ولاړ.

ولی د دې جريدی د يوه کلکسيون د ليدلو وروسته چې اوس ملی ارشيف ته رسيدلی دی، دا نېټه ټيک په نظر رانغله. ځکه د دې کلکسيون په پنځمه گڼه او لومړۍ ټوک کې د ۱۲۹۰ق د روژې پنځلسمه د جمعې ورځ ښودل شویده، د دې لپاره چې په هرو پنځلسو ورځو کې يوه گڼه خپریدله، نو لدې کبله د خپریدو پيل او د هغی د لومړۍ گڼې ټېټه بايد د ۱۲۹۰ق کال د رجب ۱۵ وي. چې د ۱۸۷۳م کال د سپتمبر سره سمون خوري نو لدې کبله دغه تيروتنه د تصحيح وړ ده.

^۱ د افغانستان پبليک د کتاب په (ټوک ۱۹۹ پاڼه) کې می د شمس النهار د جريدی خپریدل په (۱۸۷۱م او ۱۲۸۸ق) کې ليکلي و.

د امير عبدالرحمن خان دوره چې د قهر، غضب او په ډېر بد شکل سره د له منځه وړلو سره ملگرې وه يوويشت کاله يې دوام وکړ، د فکري او فرهنگي پلوه دا دوره ښه دوره نه وه، يعنې نیک بخته او نیک مرغه دوره نه وه، ځکه د هېواد زياتره سرکرده گان يا سر اوچتونکي يا مخور په ډېر بد حالت کې له منځه يوړل شول او د خلکو د راوېښولو او د فکري روزنې وستايل برابر نشول.

مگر دوخت ټولنيز جريان او دغورځنگ دپيدا کيدو عوامل چې هميشه دټولني په داخل کې گټور واقع کيدل، او د هر ډول زور زياتي په مقابل کې دټولني مقاومت زياتيده، دغه راز اقتصادي شرايطو او دخلکو طبقاتي حالت پرې نښود چې نوی فکر بخيی يعنی په کلی توگه له منځه ولاړشی، پداسی حال کې چې دهيواد په ختيځ کې دازادی غوښتلو غورځنگ دلومړی ځل لپاره په ۱۸۵۷ م کال په هند کې پيل شو او هيواد په شمال او لويديځ کې هم حزبي راديکال او دمشروطيت غوښتنی حرکتونه منخته راغلی وو. او په عثمانی پراخه هيواد (ترکیه) کې هم دازادی غوښتلو نسيم چليده.

امير عبدالرحمن خان په (۱۹۰۱ م) کال کې مړشو او هيواد يې خپلو دوو خوانو زامنو يعنی سردار حبيب الله او سردار نصرالله ته ورپريښود چې لومړنی يې دپاچا په توگه او دوهم يې دنایب السطنه په مسقبولو سره دهيواد دچارو واگی په استبداد او بشپړی خودسری سره تر لاسه کړی، او دا هيواد يې خدای ورکړی شخصي ملکيت وباله.

په هيواد باندي دامير عبدالرحمن خان سلطه، يوه عسکری غلبه دنيزی دسريه زور حکومت او دفقهاو په اصطلاح متغلبه وه، ولی خوی يې دنرمی له لياری رامنخته شو. او خپل مطلقه قدرت او واک

ته يې روحاني او دشرعی او لی لامری رنگ ورکړ، او هميشه به يې داويل:

نزد خردشاهی وپېغمبرې چون دونگينند ویک انگشتری
دافغانستان خلک لکه څنگه چې دهغه وخت دټولینزو حالاتو
غوښتنه وه اوس بېدار او وینښ شوی او د هېواد فکري او د
جغرافيايي حالاتو په نظر کې نيولو سره د وخت دخط السیر او دخای
دمساعدت څخه گټه واخلي او يو څه ډله ايز فکري حرکتونه
رامنخته کړی.

دوهم څپرکی

د "انجمن سراج الاخبار" لومړنی فکري حرکت (غورځنگ

دهغو اسنادو له مخي چې ددی کرښو دليکونکی په کورنۍ کې وو او س دملی ارشيف دسراج الاخبار په ځانگړی دوسیه کې خوندي دی دا جوتیرې چې دهېواد ټولو روڼ اندو او پوهانو چې دشاهی مدرسی (دکابل دچرب فروشی په مسجد کې ددینی علومو مدرسه) او د حبیبی دارالعلوم مربوطه (دحبیبی اوسنی لیسې چې په ۱۹۰۳ م- ۱۳۲۱ ق کال کې پرانستل شوی وه) وو د امیر حبیب الله خان دربارته وړاندیز وکړ چې دداسی افغانی پوهانو یوه ټولنه دی جوړه شی ترڅو په کابل کې دسراج الاخبار افغانستان په نامه یوه پنځلس ورځیني جریده خپره کړی. ددې ټولنې رئیس د شاهې مدرسې ستر مدرسې او دحضور ملا امام مولوي عبدالروف خان کندهاری و چې (خاکی) یې تخلص کاوه، او دمولوي احمد جان الکوزایې ځوی چې په (تاجر) متخلص و محمد سرور واصف ددې ټولنې دليکونکی (منشی) دنده په غاړه درلوده، او ددې روڼ اندو لوړ هدف همدا وو چې خلک رابیدار کړي هغوي دنوي مدنیت او دنړی دپېښو سره آشنا او بلد کړی، دسراج الاخبار ټولنې دهغه وخت امیر حبیب الله خان ته وړاندیز کړې و چې په نوموړی دوسیه کې موجود دي، دهری فقری یا مادی لاندی شاهي هدايات یا لارښردنی داعتقاد واله سردار عبدالقدوس خان په قلم لیکل شوي اولاس لیک شوي دی (لیکنه د۱۳۲۳ هـ ق کال د صفری ۲۵) یا ۱۹۰۵ م .

د(سراج الاخبار افغانستان) لومړی گڼه چې په ۱۲۸۴ ش کال کې دمولوي عبدالروف خان (خاکی) کندهاری په مدیریت خپره شوه.

ددې دوسې مطابق دسراج الاخبار دټولنې غړې عبارت ووله :

- ۱- ایدیتري یعنی عنوان اینودونکي: مولوي عبدالروف خان
 - ۲- سب ایدیتري یعنی نایب یا دعنوان اینودونکي مرستیال مولوي نحف علی خان
 - ۳- دایدیترانو تر لاس لاندي محرریا لیکونکي: دمرحوم مولوي احمدجان ځوي مولوي محمد سرور خان،
 - ۴- دترکي ژبی ژباړونکي : حاجی باشی غلام نقسبند خان،
 - ۵- د اردو خبرونو(اخبار) ژباړونکي او مهتمم: منشی حافظ حیدرعلی خان،
 - ۶- د اردو اخبار د ژباړي مرستیالان: عبدالرحمن بیگ او عبدالرحیم بیگ .
 - ۷- تکړه او ښه لیکونکی : میرزا غلام قادرخان او میرزا غلام اسحق خان
 - ۸- تصحیح کوونکی : قاري نیک محمد .
- دسراج الاخبار ټولني چې رسمي غړي یې په نوموړي دوسیه کې معرفي شوي دي دټولنې دباندی څخه هم یې همکاران او همفکران درلودل اوددربار په یادداشت کې چې ولیدل چې مرحوم محمود طرزی چې په هغه وخت کې دشام څخه هېواد ته راستون شوي و داسي سپارش شوي و چې له هغو څخه دي هم دجریدي دصحافت او مضمونونو په چاروکې نظر واخستل شي. لکه څنگه چې لیدل کېږي: دټولنې دمنظوری سند په ۱۳۲۳ ق کال کې دصفری په ۲۵ نیټه لاسلیک شوي دي ، ولی دافغانستان دسراج الاخبار لومړني گڼه اته

مياشتی وروسته ۱۳۲۳ کال د ذيقعدی په ۱۵ نيټه چې ۱۹۰۶ م کال د جنوری د ۱۱ نيټې سره سمون خوري د (فل سکيپ) په قطع په ۳۶ مخونو کې په ډيرين چاپ دنوموړو د وو تنونستعليق ليکونکو په بنکلي خط خپره شوي چې دبيلگي په توگه دهغی يوه گڼه ددې کربنو دليکونکي په کورنی اسنادو کې شته او اوس دکابل په ملی ارشيف کې خوندي ده.

دسراج الاخبار دلومړي گڼی يعنی دهمدغی گڼی مهم عنوانونه دادي: دمولوي عبدالروف خان ستر مقاله دنیک سياست موعظي او دخط بي دلمهنيد په عنوان، دهغې څخه وروسته دروسيې او جاپان دجگړې احوال، د(عثمانی) روم دمصر او روس دهبواد پيښی، او ددغو ليدونکو عبرت و دانگليس او دنورو هېوادونو دپيښو سره، او په پای کې دافغانستان دهبواد پيښی، او په واصف متخلص دمولوي محمد سرور خان کندهاري دطبع يوه غعيجه وعظيه قصيده او دمدير عذر غوښتنه راغلي ده. پدغه څيره شکل دسراج الاخبار لومړني گڼه د وخت دمستبد حکومت تر شديدې څارنی لاندې خپره شوه، ولی لکه څنگه چې يې وويل: دبريتانوي هند دولت دهغې دخپريدو سره جوړنه و، او دهغې دنورو گڼو دخپريدو مخنيوی يې وکړ.^۲

"بنه وځليد لکن دولت عجله درلوده"

دمولوي عبدالروف د سر مقالی او د مولوی واصف قصيده چې په دې گڼه کې خپاره شويدي ښکاره ده چې په هغه وخت کې د اروپا د

^۲ ددې کربنو ليکونکې دبابا عبدالعزيز خان قندهاري څخه چې ددې ټولني دځوانو اړوندانو څخه و اوريدلی می دي.

مدنيت، نويتوب او بيداری نښې کابل ته رارسيدلی او خلک او درباري تر اغېزي لاندې راوستې و، او زمونږ په معاصرو ادبياتو کې همدغه د نوی فکر خبرتياوه چې د مولوی واصف په فصيده کې په ښه توگه ليدل کېږي، ځکه چې هغه د امير پاملرنه د نړۍ پرمختگونه او وړاندې تگ ته رارولی ده.

د دې ټولني بنسټ ايښودونکی دغه مولوی عبدالروف په شلمه پيړۍ کې د افغانی هغو مشهورو عالمانو څخه دی چې د وخت په فکري غورځنگ کې لاس درلود، دا د کندهار مولوی عبدالرحيم کاکړ ځوی دی چې په ۱۲۹۸ ق کال په شوال کې د کندهار په خرغه شريفه کې په خپله د امير عبدالرحمن په لاس ووژل شو، (وگورئ د سراج التواريخ د دريم ټوک ۳۸۲ مخ).

د هداياتو هغه عکس دار

د سراج الاخبار افغانستان، د ټولني په باب شاهي لارښووني د شاه اقا سی عبدالقدوس خان (اعتمادالروله) په قلم.

د مولوی عبدالروف زبیردنه د ۱۲۶۷ ق کال د صفری په پنځمه د دوشنبې په ورځ د کندهار په څيړونکی مشهور د مولوی جيب الله د علم او فضليت په کورنی کې وشوه چې د خپل پلار څخه يې منقول او معقول علوم زده کړی او د امير په لاس د پلار د وژل کيدو څخه وروسته د هېواد څخه د باندې په تبعيد کې ژوند کاوه. ولی په ۱۳۰۰ ق کال امير عبدالرحمن خان هغه بيرته هېواد ته راوغوښت او په کابل کې د منور د ملا امام او د شاهي مدرسي د مدرس او د قاضيانو د ممتحن په توگه وټاکل شو.

مولوی خاکی په عربي، فارسی او پښتو درې واړو ژبو کی، اديب، ليکوال او شاعر و. دوه ټوکه کشکول، خرد نامه امېري، او په

۱۳۰۶ق کال کې په عربي سلام نامه په فارسي ژبه د ايات العهود تفسير، او د ناسخ التواريخ سپر مستوفي د لوی برخي رد او د المراه الوضيه في الكرت الارضيه ژباړه او د معافحي رساله او داسې نور د هغه د تالیفاتو څخه دی د نوموړي د اشعارو يوه برخه په فارسي او عربي ژبو کې هم لیدل شويده، چې د هغې جملې څخه د مزاریه په نامه اوږده قصیده ده چې په ۱۳۰۶ق کال کې چې د مزار شریف په سفر کې د امیر عبدالرحمن سره ملگری و قصیده په دې ترتیب داسې پیل شويده :

کی توانی ایدل پر اضطراب شوگوار _ شکر نعمتهای بی پایان و حصر کردگار افغان او انگلیس په دوهمه جگړه کې د هېواد د ساتني د شق د راژوندی کولو په برخه کې یو شعر لری چې د هغې جملې څخه دادي:

افغان اگر نظر فگند بر صلاح خویش
اول ببايدش که بگیرد سلاح خویش
گر اصطلاح وی طلب عیش و عشرتست
فرض است انکه محو کند اصطلاح خویش
این سر زمین خوش که با افغان چو مادرست
داند سپردنش بدگرها جناح خویش
دا هم د هغه د یوه مستانه غزل یوه بېلگه :

خاک کند مشکبو ساحه مشکوي تو
باد شود روح بخش، گرد سر کوی تو

بسیت به زنجیر، و تیغ بر جگرم زد دریغ
طره هندوی تو، غمزه جادوی تو

د دې لپاره چې د مولوي خاكي فكري مقام د ده د ژوندانه په وخت کې او په شلمه پېړۍ کې په لومړني غورځنگ کې د ۵۰ ونډه وپېژنو، بايد د افغانستان د تجدد او صحافت د پلار مرحوم محمود طرزي هغو ليکنو ته پاملرنه وکړو چې د هغه د مړينې په هکله يې ليکلي دي:

د سراج الاخبار د ليکنې سره سم مولوي خاكي د ۱۳۳۳ق کال د شوال په ۱۵ د جمعې په ورځ له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې او د کابل د خواجه صفا د غره د لمن په هدېره کې خاوروته وسپارل شو او محمود طرزي د ۱۲۹۴ش کال د سنبلې ورځ ۲۰ نېټه د پنځم کال په دوهمه گڼه کې د (یک خساره تاسف اور علمی) تر عنوان لاندې يوه اوږده مقاله وليکله چې د هغې لنډيز دادي:

"ازديده زمانه روانست جوی خون _ ای ديدة زمانه بگو تاجه دیده
ئی؟ په دې وخت کې یوه پېښه وشوه چې قلم د هغې د لیکلو څخه لږزېږي، پېجې سستېږي، زړه درزېږي او حواس پرېشانه کېږي،
يعنې د علم او عرفان ژوند، او د ادبياتو ژوند د يوه زړه دردونکي
ټکر او د يو ښکته راتلونکي خطر سره ولگېد. يعنې د علم او پوهې
او د عرفان روح د جناب محترم مولوي عبدالروف خان صيب سره
يو ځای د دې بې وفا نړۍ نه سترگې پټې کړې او دارالبقا ته ولاړ ...

خدای بښلې نه يوازې دا چې زمونږ په هېواد کې بلکې د نړۍ په زياترو سيمو کې يو کم مثال عالم او فاضل و چې په ټولو عقلي او نقلي علومو او تصوف او ادبياتو کې د لوی لاس څښتن و، ليکنې

درېم څپرکی

د مشروطه غوښتونکو لومړی ډله

عشق شوراښکیزما را بر سرکوی تو برد

بر تلاش خود چه مینازم کرده ره کوی تو برد

ټولنه یو متکامل او اغیزمنونکی مخلوق دي او ددې د فکري تگلاري وده ممکنه ده او کیدای شي د ځینو خنډونو په وجه ودريري ولې په بشپړه توګه له مخه نه ځي.

د سراج الاخبار د ټولنې حرکت هم دهغو خنډونو له امله چې دانګلیسی استعمار رامنځته کړي و دلې وخت لپاره ظاهراً پر ځای ودرید. لاکن دوه، درې کاله وروسته دیوه مترقی تر مرام په درلودلو سره د یوه متشکل ګوند په توګه منځته راغی چې دافغانستان په فکري تاریخ کې هغه ته،

"لومړی مشروطیت" وایو

ددې حرکت ټولګی مشر او مخکښ د سراج الاخبار د ټولنې دپاتې شونو څخه یو تن یعنی ددې ټولنې لیکونکی (منشي) و، چې په لاندې ډول دهغه او دهغه دکورنۍ په برخه کې چې ددې ټولنې دمخکښانو او فدایانو څخه و معلومات درکول کېږي: مولوي محمد سرور خان (واصف) او دده کورنۍ:

لکه څنګه چې مخکې وویل شو دغه عالم، درد مند اوشاعر شخص په تاجر متخلص د مولوي احمدجان ځوی دازاد خان لمسي او دزین العابدین کړوسی و چې دقندهار دارغستان دبلا ژره دالکوزایې خلکو څخه و چې پلاریې د امیر عبدالرحمن په عصر کې د اداري

د دغه فاضل همیشنی ضایع زمونږ د هېواد د علم او عرفان د نړۍ دپاره په حقه چې ډېره وېره ونکی زیانونکی ضایعه شمېرله کېږي... برسېره پردې د ټول علم و فضل د یوه کلام ساتونکې و او په ادبیاتو کې یې یوه ممتازه ځانګړتیا درلوده، د ده د خوشبویه طرحو څخه هم د فایده وکې قصیدې او د معني ډک اشعارو او ادبیاتو څخه یادونه کولی شو، ولې افسوس چې د خپل ګران عمر اوه شپيتمه ستنه یې پای ته ونه رسوله او هېواد یې د خپلو ډېرو فایده او لېدونو باندي خوشحاله نکړ...

(د ۱۲۹۴ ش کال د سنبلې شلمه د سراج الاخبار افغانیه د پنځم کال اووه لسمه ګڼه د کابل چاپ).

دا وو هغه څه چې د سراج الاخبار د فکري حرکت د ټولنې څخه موږ ته را پاتې دي او د لمر هغه مطلع ده چې د انګلیس د استعمار د دسیسو په تورتم کې ډوبه شوه، ولې لکه څنګه چې زمونږ په راتلونکو بحثونو کې به روښانه شي، پنځه کاله وروسته د همدې فکر په رڼا کې د لومړي مشروطیت حرکت رامنځته شو او د همدې ټولنې لیکونکی د همدې حرکت په سر کې ودرېد چې د هېواد د راتلونکو روڼ اندو د سیاسي افکارو د ټوکېدو لپاره ډېر ګټور و او د عبرت ناکه داستان د اورېدو وړ دی چې:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها تعمیر کرد
ورنه این بزم خموشان هیچ غوغائی نداشت

منورو او ليكوالو خلكو له جملې څخه و. چې د هېواد د اداري او قضا په تنظيم كې يې دافغان او انگليس د دوهمې جگړې د ويجاړي را وروسته پوره لاس درلوده لكه چې د قاضيانو د لارښوونې او د شرعي محكمو د تنظيم لپاره يې د اساس القضاات كتاب چې ۱۳۶ قاعدې يې درلودې وليكه چې په همغه وخت كې دوه ځله چاپ شو، (دوهم ځل چاپ يې په كابل كې په ۱۳۱۱ ق كال كې و). پداسي حال كې چې د دولتي اداراتو د تنظيم لپاره يې هم قواعدو دولتي په نامه كتاب چې ۶۳ فقري يې درلودې مخكې په ۱۳۰۹ ق كال چې ۱۸۹۱ م كال سره سمون خوري ليكلي او چاپ كړي و.

مولوي تاجر د پښتو او دري ژبې د ښكلي كلام شاعر، د بديعي صنايعو د بېلا بېلو ډولونو د درلودونكو قصيدو او د غزلو د ديوان درلودونكې و، چې نوموړي په ۱۳۲۰ ق كال يا په ۱۹۰۲ م كال كې د سربو د نري رنځ په ناروغي اخته او مړ شو چې دهغې مړي په كندهار كې د صوفي صاحب د قبر په اړخ كې ښخ شوي دي.

دمولوي تاجر ځوي، محمد سرور واصف هم عالم، شاعر، روڼ اندي او د اسلامي او ادبي علومو سره بلد و چې په ۱۳۲۳ ق كال كې يې لكه څنگه چې مولوستل دافغانستان د سراج الاخبار په ټولنه كې چې د ليكونكې (منشي) په توگه شموليت درلوده.

خدای بښلي مير قاسم خان چې د واصف ملگري او هم عصره و داسې وويل^۳ " په ۱۳۲۷ هـ. ق كال د صفری په ۱۶ مولوي محمد

^۳ د دې وينا د ماخذونو څخه يوه هم هغه مقاله ده چې د خدای بښلي مير سيد قاسم له خولې څخه ليكل شوې ده او په كاروان جريده كې په كابل كې د پښتونيار په قلم په ۱۸-۴-۱۳۵۱ ش كال كې خپره شوېده چې د نوموړي مير لمسی دی. په دې ټوله وينا كې په هغه ځای كې چې د دې مقالې څخه مې

سرورخان قندهاری الكوزايي په واصف متخلص د مشروطه غورځنگ د ټولني رئيس و. هغه د جبيبي د ښوونځي د جوړېدو څخه مخكې او مخكې له دې څخه چې ډاکتر عبدالغني افغانستان ته راشي، د مترقي افكارو څښتن و، او د خپلو نږدې دوستانو په كړي كې په شپو، شپو به د مشروطيت په بحثونو اخته و، د امير جبيب الله په عصر كې د سراج الاحكام د فتاوي د تاليف د ټولني په نامه د عالمانو يوه ټولنه موجود وه، چې په هغی كې د بېلا بېلو درجو پنځوس تنه عالمان د شرعي احكامو په استخراج، تدقيق، ژباړنه او ليكلو مصروف و.

د دې ټولني كار د لسو تنو پوهو عالمانو تر نظر او اهتمام لاندې تر سره كېده چې په دغو كسانو كې دا كسان شامل وو لكه:

گل اخندزاده احمدزی، مولوي عبدالروف اخندزاده قندهاری، د مير قاسم خان پلار يعنې سيد غلام محمد، اغای چارباغي، مولوي عبدالرزاق اخندزاده اندرې، مولوي احمدجان اخندزاده توضى، ملا لا گل ارغنديوال او داسې نور.

د دغو كسانو زياتره چې د امير عبدالرحمن په وخت كې د علمي شهرت خاوندان و، د خپلو اصلي ځايونو څخه كابل ته رابلل شوي و چې د قاضي درجه يې درلوده، نسبتا ځوانو عالمانو لكه، مولوي محمد سرورخان واصف او مولوي قيام الدين خان نيازی د مفتي په درجه او تر دوی نورو د لږ عمر درلودونكو لكه، مير قاسم خان د ليكونكې (محرر) په درجه نيول شوي و... واصف او مير قاسم خان

اخيستنه كړې ده هغه ټوله مې د خدای بښلي مير قاسم خان په مقاله حواله ورکړې ده ځکه چې هغه رښتيا ويونکی، پخوانی، بې پری او محترم سړی و.

په هغه وخت کې مرکه درلوده او هبله يې کوله چې بايد په هېواد کې يو لړ قوانين طرحه شي او د حکومت نظام دې د قوانينو پر بنسټ ټينگ شي.

دغه خلک سر بېره پردې چې عالم او روڼ اندی و، مترقي افکار يې هم درلودل... مولوي واصف په ۱۳۲۳ق کال کې د ښوونکي په توگه د جيبې په ښوونځي کې شامل شو، د ۱۳۲۵ق کال په شاوخوا کې و چې خپل بل ملگري ميرقاسم خان يې هم ښوونځي ته تشويق کړ، او حتی نور ملگري يې هم په دغه ښوونځي کې د ښوونکو په توگه ومنل شول. په دې ځای کې فرصت ډېر ښه برابر او مساعدو. تر څو دغه روڼ اندی سره يو ځای کېښيږي، او د مشروطيت، خلکو او حالاتو په اړوند افکار سره تبادلې کړي.

د مشروطه غوښتونکو ځوانانو شمېر زېږدي درې سوه تنو ته رسیده، چې په کوچنيو بېلا بېلو جرگو (کړيو) باندې ويشل شوی و، په دغه هره جرگه کې يوه ډله هغه ملگري سره راټوليدل کوم چې هغوی يو له بل سره ښه پېژندل، دوی له خپل منځ څخه يو منشي او رئيس ټاکه، د کوچنيو جرگو يو له بل سره اړیکې نه درلودې، ولې د دغو ټولو جرگو مجموعې رئيس مولوي محد سرور خان واصف و.

هغه د یوی لس کسبزي جرگې رئيس هم و، چې د هغوی زياتره ملگري د جيبې د ښوونځي ښوونکي و...^۴

^۴ د ميرقاسم خان مقاله يعنې ليکنه.

د ميرقاسم خان په وينا. "واصف هغه ښوونکی و چې د جيبې ښوونځي بيا د هغه په شان بل مثال پيداکړ، هغه عالم و، هم اديب هم شاعر او هم د تکړه او زړه ور و روڼ اندو څخه شمېرل کېده، هغه د ښه طبعي درلودنکی او ډېر حساس سړی و، او د درې ژبې د پخوانيو استادانو د قصيدو او شعرونو په زرگونو بيتونه يې په

روزیکه شود اذ السماء انفطرت
وندر پی ان اذا النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات
گویم! صنما ابای ذنب قتلت؟
راتلونکو ته ځما دا سپارښتنه ده:
ترک مال و ترک جان و ترک سر
در ره مشروطه اول منزلت"

خدای بخښلی میرغلام محمد غبار لیکي: چې دغه کاغذ د عبدالهادي داوي سره دې او ماته يې د نقل د راکولو څخه ځان تير کړ يعنې رائي نکړه^۵

ولې د دې گړنيو ليکونکي په خپله د خدای بخښلی داوی څخه اوريدلې و چې (هغه په دغه وخت کې ماشوم و چې دخپلي مور) اتکو سره يو ځای دواصف دفاتحي لپاره دهغوي کورته تللی و چې په هغه وخت کې يې دحتی د مشروطيت نوم نه پژانده، لاکن دغه کاغذ يې دځواني او دسياسی شعور دکسبولو او يا تر لاسه کولو په

يادو ياد و. د پښتو ژبې ډېرې شوخي او ظرافيت اميزه لنډۍ يې په يادو زده وي، چې په غونډو او مجلسونو کې به يې د خپلو ملگرو سره زمزمه کولې. هغه د خپل ورر سعدالله، او د پلار د سرور ځوی، عبدالقيوم خان او د کاکا عبدالرحمن خان سره په شير پور کې بندې شو، او دوه ورځې وروسته دستې د شيرپور په تپه کې د توپ ځولې ته وتړل شو او د سعدالله خان او عبدالقيوم خان سره يو ځای اعدام شو.

هغه وخت چې واصف يې په توپ پورې تارپه نو هغه د کاغذ په يوه پاڼه وليکل "په داسې حال کې چې په امت باالله و ملائکتہ ... مي ښېر ايمان درلود، د امير په حکم ووژل شوم.

^۵ د تاريخ تک لاره (۷۱۸) مخ

وخت د واصف د پخوانيو خپلوانو سره ليدلی و. "د کلام پای لکه څنگه چې ما د دې کرښو ليکونکی ليدلی دي: دمولوی واصف د ترور ځوی يار محمد د غلام حيدر خان ځوی په ۱۳۱۰ هـ ش کال کې په کندهار کې د پوليسو سر ما مور و او هغه ويل چې د کاکا ځوی اخيرني ليک يې موجود دي، ولی وخت پيدانشو چې هغه ليکنه ليدل شوی وای او نوموړی يار محمد په داسې حال کې چې دارزگان په گزيو کې ولسوال و په ۱۳۱۶ ش کال کې مړ شو.

نو په همدې ترتيب هغه ازادې غوښتونکی انسان دخپل ورور او د ترور د ځوی سره يو ځای خپل سرونه د هېواد د دموکراسۍ او د مشروطه غوښتنې دلومړي غورځنګ لپاره قرباني کړل، او عبدالهادی داوی دهغه په برخه کې داسی ویلی و:

محب قوم وفدای دین جزاه الله

که ماندست مشروطه راقوام اساس

دمير قاسم خان په وينا: "خدای بخښلي واصف لومړني قافله سالار و چې د مشروطيت غوښتنی کاروان يې دخپل سر په بيه په لاره واچوه، هيڅ نيالگی په يوه ورځ کې هم ميوه او ثمره نده ور کړي که هغه نيالگی کيڼاوه نو اوس يې پاتی کسان د ثمرې څخه گټه اخلي، دلومړی مشروطيت با درايسته او روڼ اندو ځوانانو دخپلو هېوادوالو د دموکراسۍ د حقوقو دلاسته راوړلو لپاره لومړی ډيوه بله کړه."^۶

خدای بخښلی مير قاسم خان له دی وروسته وايي:

"دمشروطه غوښتنې لوی مشر خدای بخښلی مولوی محمد سرور خان په ۱۳۲۷ ق کال کې د مهمانخاني د باغ چې په هغه وخت کې

^۶ د مير قاسم خان همدغه ليکنه.

د حبيبي ښوونځی پکې و په يوه لويه خونه کې غونډه کړي وه چې په هغې کې د مشروطه غوښتونکو زيات شمير غړو برخه اخستی وه، پدی غونډه کې چې ډاکتر غنی او وروڼو يې برخه نه درلودله دامير حبيب الله خان حضور ته دیوی عريضې د برابرولو وړاندیزو شو چې په هغې کې داسي ليکل شوي و: په ځينو هېوادونو کې خلک په زور، جبر او قهر سره حکومت دی ته.

"مجبور وي تر څو اداري نظام د ملت دارزو تابع کړي، او مشروطه او قانوني شکل ورته ورکړي، په ځينو نورو هېوادونو کې روڼ اندي پادشاه په خپل نوبت او د خیر په نيت سره په هېواد کې د مشروطيت اصول او قوانين نافذ وي. د دې لپاره چې سراج الملتنه والدين پوه او ترقی غوښتونکي پادشاه دي. لکه څنگه چې د حبيبي او حربې د ښوونځيو جوړول، د سراج الاخبار خپرول د کتابونو چاپول، د عصری مطبعی راوړل دنوو ودانيو جوړول او داسي نور د شاهانه ذات د مهرباني او پاملرنې د هېواد د ترقی او پرمختيا ښکارندوی دی. نو هيله او ارزو کېږي چې د هېواد د حکومت جاري چاري هم د مشروطه قوانينو پر بنسټ ټينگي کړي، ترڅو د په خپل سر او داسلامي مقرراتو پر خلاف د احکامو څخه مخنيوي وشي، او خلک د قانون دسلطې او د مشروطيت د نظام لاندې سوکاله ژوندانه ته ورنږدي شي." دا عريضه د پروفيسر غلام محمد خان چمنگي پواسطه جلال اباد ته يوړل شوه او دامير حضور ته وړاندي شوه، اگر چې دغه پادشاه په لومړی سر کې د مشروطه غوښتونکو مرام ته په بده سترگه نه کتل، لاکن ښايي چې د دربار ځينو مفتدينو او چاپلوسو مرتجعينو موضوع ورته ډيره مبالغه اميز ښکاره کړي وي، او دیو شمير هېواد غوښتونکو پاک مرام يې په درسته توگه نه وي

درک کړي، نو امر يې وکړ چې ددغه غورځنگ څلورتنه دي په هم هغه ځای کې اعدام کړي، دغه سر تېرې او تکره ځوانان عبارت و له : غلام بچه لعل محمد خان، غلام بچه جوهر شاه، دسرور خان پروانی ځوی محمد عثمان خان او محمد ایوب خان پوپل زایې کندهاری.

میر قاسم خان زیاتوي:

"امیر مخکې له دې چې دهغوي د اعدام احکام صادر کړي، دغه دوه تنه غلام بچه گان يې د درباریانو په مخکې دبدو ویلو لاندې ونېول او پوښتنه يې تری وکړه چې: ولي مو ددغو ډیرو زیاتو نعمتونو او ډیرو عزتو سره سره په نمک حرامی او دنعمت په کفران لاس پوري کړ؟ دغو زړه ورو ځوانانو په خاصه توگه جوهر شاه د غوریندی، دوپري د ډیرکم احساس پرته دخلکو په برخه کې دحکومتی مقاماتو د بې پروایې او دهغو مظالمو څخه چې د دولت عمالو د هېواد په ټولو برخو کې کول، یو یو ورته په گوته کړل، او دغه دواړه زړه ورځوانان په هم هغه مجلس کې دتفنگچې په ډزو سره مړه شول او ځانونه يې حق ته وسپارل." ^۷ او د حال په ژبه يې ویل:

به ملک جم ندهم مصرع نظیری را

هر انکه کڅ ته نشد از قبيله مانیست

مولوي واصف لیکوال، ژباړونکې او تکره شاعر و، او د هغه د ژباړې د اشارو څخه د (تاریخ ادریسپاني، حمودیان وموحدین) (افریقای شمالي) چې له عربي څخه په دری ژباړل شوي دي او دهغې خطی نسخه د کابل په ملی ارشیف کې شته یادونه کولې شو.

⁷ د میر قاسم خان لیکنه.

دده د کلام د نموني په توگه یوه پارچه ښکلي شعر دې چې د فیصده مرحیه ووعظیه په عنوان د سراج الاخبار افغانستان په لومړی گڼه کې په ۱۳۲۳ ق کال کې خپور شوې دی او د هغې یوه نسخه ددې کرښو د لیکونکي په کورنۍ کتابتون کې پاتې وه چې اوس د کابل په ملی ارشیف کې خوندي ده او دلته کېت مټ رانقلیږي تر څو په راتلونکي کې د څیړونکو په واک کې وي.

قصیده

د مرحیه ووعظیه طبغراد فصاحت و بلاغت نشان محمد سرور خان
قندهاری المتخلص بواصف.

به حمد الله که اثار رحمت های یزدانی
خدیو دادگر شد مر بنای عدل رابانی
لوی دین بعهدش اسمان ستا گشت در عالم
که از رفعت زند صد طعنه رابر چرخ کیوانی
رواج حکمت ایمانیان آمد که از رشکش
به خاک تیره یکسان گشت حکمتهای یونانی
فزوغ جوهر دانش، خرو بگرفت عالم را
سواد جهل شد از لوحه جان جهان فانی
فزود از پرتو دین، لمعه انوا دانش را
زدود از چهره مرآت دهر اثار ظلمانی
مدارس زا که بد پیرایه دولت مشید شد
مساجد را که بد زیب طراز دین شدش بانی
معارف را رواجی داد در اسلام نیکوتر
حقایق را اساس ماند محکم در جهان بانی

پی ترویج ان ارشاد فرمود از سر حکمت
که عالم را شود حاصل از آن طرز جهاننداری
بنور ان جرینده کش سراج اخبار نام امد
همیندون دیده جانی جهان گردید نورانی
منافع را بود مظهر به نتایج پرورد در بر
درخت فیضش ارد بر، همه پندو زیاندانی
همه حالات عالم اندر ان پیندا چوجام جنم
ویا ایننه اسکندر، از فرو درخشانی
کس کاین گلستان بخرد ان را کرد گلچینی
اگر خود طفل باشد، سر کند مشق سخنرانی
بشارت باد اهل فضل ودانش را ازین مژده
که باغ بخردی را امد اکنون ز وقت ریانی
یکی ایعالم ایمان، نگاهی کن به کیهان بر
روان بیدار دار از نشئه خواب گرانجانی
یکی با دیده عبرت بین اقوام دینارا
که از غیرت همی گردد ذهول از دامن افشانی
بیال ازیستی سستی، باوج پایه بنیش
گرایان شو سوی جمیعت از ملک پریشانی
بین اضااف عالم را تر قیهای پی در پی
چه نمساو فرنساو چه جرمانی چه جاپانی
کسی کز دوحه تهذیب، بارکام دل چیند
به گیتی فایق اید از همه اقران انسانی
نگرا قلم جاپا نرا که به ان فترت، قطرت
چسان بر اوج رفعت کرد بنیاد پرافشانی

اروپا فخر کردی بر جهان در سبقت و اکنون
زرسم ایشیا افتاد در گرداب حیرانی
نه تنها یورپ از اوضاع شان افتاد در حیرت
که محو خوشستن شد ایشان زین رسم جاپانی
قدم در عرصه جهد و مروت مان وجهدی کن
که از قید و ساوس رخس همت را برون رانی
نهال دین و دولت را به همت ایباری ده
که ارد میوه افضال و رحمت های یزدانی
بجوش غیرت دین، پختگی می بایدت حاصل
که تازین عالم خامی کمیت عزم بجهانی
به صدق خاطر، امدادی بده اخوانی دینی را
بشوی از لوح دل، زنگار تسویلات نفسانی
هدایت بخشد ایزد هر کرا در راه دین کوشد
ثبوتی دارد این معنی با استدلال قرانی
خوشا حال کسی کاندر غربی یار دین باشد
کند صرف مروت در ترقی های ایمانی
تکلف بر طرف، نی در پی تزیین الفاظم
چو معنی راستان گویم چه عبرانی چه سریانی
نگویم اینکه سبحانه، ولیکن اینقدر دانم
که همچون شاعران دون، نیم در خال و خط فانی
سخن از بهر دین گویم، زحق اعلای دین جویم
ره تو به همی پیویم، بسر زالوده دامانی
خداوندا بذات پاک و اوصاف جمیل خود
بقرب حضرت شاه رسل ان شمع ایمانی

يکې بر حال این پږمزد گان از فیض خود رحمی
 که بس در مانده ایم از سورت اغوای افسانی
 نظامی بخش سلک رشته دین پیمبرا
 قوامی ملت ما را از رحمت دار ارزانی
 عطا کن دولت اسلام را از فضل خود رونق
 بنور معرفت شمع دیانت ساز نورانی
 شهان ملت اسلام کاکونند در گیتی
 بده توفیق شان در قوت دین مسلمانی
 خصوص انخسرو عادل دیانت خوی دریادی
 که باشد همیشه مصروف تاییدات ایمانی
 سراج ملت و دین، شهریار عادل و باذل
 که روشن شد ز عدل و جود او کیش مسلمانی
 چون مصروفست یا رب همتش در رفعت دینت
 بحفظ خویش کن ز افات کیهانش نگهبانی
 سخن کوتاه باید (واصفا) در رسم دانایان
 که تطویل کلام ارد ملال طبع انسانی^۸

(د افغانستان د سراج الاخبار ۳۶ مخ د ۱۳۲۳ ق کال د
 ذیلقعدې ۱۵ د ۱۹۰۶ م کال د جنوری ۱۱ د لومړي
 کال لومړی عدد)

د واصف کندهاری د کورنۍ څخه د مشروطیت قربانیان:

^۸ دغه قصیده د بلاغی موازینو سره سم، پرته له ایکا (شایگان) نور هېڅ عیب
 نلري،

لکه څنگه چې ورته مخکې په لنډ ډول اشاره وشوه د واصف له
 کورنۍ څخه څو تنو د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې لاس
 درلوده چې په لاندې ډول معرفي کېږي:

۱. د مولوي احمدجان تاجر خوی د مولوي واصف ورور
 سعدالله خان الکوزائي چې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې ونېول شو په
 هغه ورځ چې واصف يې واژه هغه يې دده سره يو ځای د توپ خولي
 ته وتاړه او د لومړي مشروطیت درېستينو غړو څخه و.

۲. د احمد جان تاجر کاکا دنور محمد خوی دمحمد لمسی اود
 محمد عظیم کړوسی عبدالقیوم خان الکوزائي کندهاری دی چې
 دکابل د گمرک مامور دی چې د واصف سره يو ځای په توپ والوزول
 شو يو ورور يې عبدالخالق نومي يو باسواده سپری و چې د ۱۳۰۹
 کال په حدودو کې په کندهار کې اوسیده.

۳. د واصف کاکا عبدالرحمن خان چې د ۱۳۲۷ ق صفری په
 میاشت کې په کابل کې بندې شو او د شیرپور په جیل کې مړ شو.
 ددې کورنۍ هغه غړي چې په امانیه دوره کې اوسیدل، ټول بیدار
 داماني دوري موييد دپوهی او مصارف دخپريدو طرفدار او دازادی
 غوښتلو د افکارو لرونکي و.

(۴)

دمشرونه غوښتونکو په لومړی ډلی مهم غړي
 د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په لومړی ټولنه کې دډاکتر
 عبدالغنی په مشری دهندې ښوونکو يو کوچني فراکسیون موجود
 و، چې ځان يې داسلام يا "دهېواد نه قربانيدونکي" بللی دي، او

دایو تاریخی ډوله نوم دی. دهغه کال راهیسی چې دغه فراکسیون جوړ شوي دي او حکماتو د جعل په حساب دهبواد یا ملت څخه ځان قربانیدونکي په ۱۳۲۶ هـ ق کال کې دي چې دهغی شرحه به وروسته راشي.

ولي دافغانانو ټولني ځانونه (اخوان افغاني) نومول او دغه نوم ما ددې کرینو لیکونکي ددې ټولني دڅو تنو غړو څخه اوریدلې دي لکه، دخدای بخنبلو عبدالعزیز کندهاری او عبدالجلال خان کندهاری او تاج محمد خان بلوڅ پغمانی، اخوان افغاني تر هغه ځایه چې ما پېژندلي دي، دا لاندی کسان دي: چې دگوند په راس کې واقع و او د ډیرو فعالیتونو مصدر شوی او یا بندیان شوی دي اگر چې دهغی د عادي غړو شمیر سلگونو تنو ته رسیده.

۱ - خدای بخنبلی میر قاسم خان:

لکه څنگه چې ولیدل شول هغه د ځوانی په وخت کې واصل سره یو ځای دسراج الاحکام دتالیف په ډله کې محرر (لیکونکی) و. ددې لپاره چې پلار یې سیدغلام محمد چهارباغی (نعمانی) دوخت دنامتو او شهورو علماو او روحانیونو او د امیر عبدالرحمن خان دکورنی استاد و، هغه دپوهی، علم او ادب په چاپریال کې وروزل شو، په عربی ژبه د اسلامی مروجہ علومو سره آشنا او بلد شو او د حبیبی په بنوونځی کې بنوونکی و، چې په همدغه ځای کې د وخت د روڼ اندو په کړی او دمولوي واصف د انډیوالانو په ډله کې داخل شو، او دمولوي واصف تر ریاست لاندی دمشروطه غوښتونکو دیوی جرگی منشی و چې په هېواد کې یې د مترقی افکارو او علمی مقام تر لاسه کړ، تر څو چې دلومړی مشروطیت په وخت کې دمشروطه غوښتونکو په ډله کې په شیر پور کې بندی شو، ولي څو

کاله وروسته دخپل پلار دهغه علمی مقام په نسبت چې امیر حبیب الله خان هغه ته دقدر او احترام په سترگه کتلی هغه د بند څخه خوشي کړای شو.^۹

میر قاسم خان په امانی عصر کې ددریار د نزدی خلکو څخه شو او کله چې د هېواد دازادی څخه وروسته دمشروطه غوښتونکو دټولنی غړو دهبواد دټولو چاروواگی په لاس کې واخیستی او امان الله خان چې ددوې غړی و پر شاهي تخت کینیناست، میر قاسم خان دیوه وخت لپاره دامان افغانی دجریدی مدیر و (۱۳۰۰ - ۱۳۰۵ ش) وروسته دا دشاهی دربار سر منشی شو چې دغی دندی یې د ۱۳۰۶ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی او د امانی رژیم تر ړنگېدو پوري دوام درلوده، او دسقاو دځوی دارو دور په وخت کې په گوښه توب کې و، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې یعنی د محمد نادرشاه پلاس دکابل دفتحی وروسته دپوهنی وزارت معین وټاکل شو، څرنګه چې د امانی لیسې یعنی (نجات) دلیسی دزده کوونکو څخه یوه تن عبدالخالق د ۱۳۱۲ ش کال دعقرب یا لړم دمیاشتی په ۱۶ نېټه یعنی د ۱۹۳۳ م کال دنومبر په ۸ نېټه محمد نادرشاه ددلکشا دمانی په چمن کې دتفنگچې په ډزو سره وواژه، په همدغه ورځ میر قاسم خان هم ددې پېښی دنورو محرکینو په ډله کې بندی او په اعدام محکوم شو، هغه د ۱۳۱۲ ش کال دقوس یالیندی دمیاشتی په ۲۶ نېټه د نوموړی دقاتل سره یو ځای د دهمزنگ دجیل تر څنګ داعدام ځای ته یوړل شو کله چې د دار دخړولو پړی دده په مړی وتړل شو، پدغه وخت کې دده د زده کوونکو څخه یوه تن چې دوخت دبهرنېوچارو وزیر و دگل محمد خان ذکر یا ځوی

^۹ د میر مقاله

سردار فیض محمد خان په منډه منډه دنوموړې دبڅښنې فرمان دمحمد ظاهر شاه له طرفه دهغه وژني ځای ته ورساوه او په دغه معجزه ایسا حالت سره دوژني څخه وژغورل شو، لاکن د ارگ په جیل کې یې (۱۶) کاله په بند کې تېر کړل، ترڅو چې ۱۳۲۸ش کال یعنی ۱۹۴۹م کال کې ازاد شو او په ۱۳۲۹ش کال کې د سردار شاه محمود خان په کابینه کې د عدلیې د وزیر په توگه وټاکل شو او د دغه رژیم له منځه تللو پورې یعنی ۱۳۳۲ش کال پورې پر دغه چوکۍ پاتې شو.

دغه پوهه او انتقاد کوونکې شخصیت چې د لهجې صراحت او د ازادې غوښتنو او روڼ اندې صفتونه او څه اندازه علم او سواد یې درلوده، د زوروالی په وخت کې د ۱۳۵۷ش کال د حوت یعنی د کب د میاشتې ۲۲ نېټه د سه شنبې په ورځ په کابل کې له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې، چې د افغانستان د روڼ اندۍ، زده کړې او لیکوالی په تاریخ کې نیک او ښه نوم لري، سره له دې چې لوړو مقامونو او چوکيو ته ورسید لاکن خپل د ازادې غوښتلو، انتقاد کولو یا گوته نیولو او د استادۍ منزلت یې له لاسه ورنکړ روح دې ښاد وي:

هغه خپل د هیجانه ډگ ژوند داستان یوه ورځ په دې بیت کې داسې خلاصه کاوه:

عشق شور انگیز مارا برسد گوئی تر برد

بر تلاش خود چه مینام که ره سوی تو برد

د میر قاسم خان د اثارو څخه د ده یو شمېر هغه لیکنې یا مقالې دي چې د امان افغان د مدیریت په وخت کې یې په هغه جریده کې

لیکلې دي چې په دینې، ټولنیزو او قانوني مسایلو کې د ده د مطالعاتو د ژوروالی اندازه ترې ښه معلومېږي، د حبیبې په مدرسه او استقلال په ښوونځي کې یې د استادۍ په دورو کې یې ډېر شاگردان او ځوانان د هېواد پالنې، د فکر په ازادۍ او ټولنیز انتقاد په روځیه وروزل او د ژوند تر اخیړه یې د لارښوونکي مقام له لاسه ورنکړ.

خدای بڅښلی میر قاسم خان د مشروطه غوښتنې د لومړي ټولني د مهمو غړو څخه یو شمېر یې داسې معرفي کوي:

۱. لاتدي د هغه شمېر باخبره او پوهو زامنو نومونه وړاندې کوم

چې په هغه غورځنگ کې یې گډون درلوده، ترڅو ښاغلي لوستونکي په ښه دقت سره د هغوی شخصیت تر څېړنې لاتدې ونیسې او خپله قضاوت وکړي چې مشروطه غورځنگ د هغوی د خپل فکر زاده او ذاتي نبوغ و نه د پریو تلقین، ایا د دې خبرې ځای شته یا دا خبره په ځای ده چې دغه راز وتلې او ښاغلي شخصیتونو د سر غوښتونکو د ډلې خطاب وکړو؟

۲. د وتلي عالم مولوي عبدالروف اخندزاده کندهاری دوه تنه

زامن چې هر یو یې په خپل وار د تکره علماو څخه و یعنی مولوي عبدالواسع اخندزاده او مولوي عبدالرب اخندزاده، دوي سرېره پر علمیت خطیبان او زړه ور خلک و، چې د مشروطه غوښتنې په غورځنگ کې په شیرپور کې بنديان شول، مگر امیر حبیب الله خان د هغه د پلار علمي درجې ته داحترام اود رناوي په دود دوي دواړه دخو میاشتو وروسته وبخښل، هغوی هم د مشروطه غوښتونکو ديوي ډلې مشري په غاړه درلوده، د جمعی په ورځو ډیل خستی په جومات کې

دلمونځ کوونکو گڼه ګونه زیاته وي، په یو له دغو ورځو کې د مولوي عبدالواسع اخوند زاده په داسې حال کې چې په منبر کې د فصاحت او بلاغت نه ډکه موعظه خلکو ته اوروله، دا ایت شریف یې ولوست اطیعوالله واطیعوالرسول واولوالامر منکم، ددې ایت په تفسیر کې یې خلکو ته وویل: ای خلکو درون اندو او روښانه علماو څخه اطاعت وکړی، ځکه چې موږ پوه لرو، چې څرنگه خلک دخیر، نیکی او سولې لاری ته راوبولو، او د فحشا منکرو او بدو لارو څخه یې وساتو، هغه وخت چې اعلحضرت امان الله خان غازی هغه خپل حضور ته راوغوښت او غوښتل یې چې هغه وویروي. مولوي صاحب په هماغه اخلاقی زړه ورتوب سره چې دده عادت وو، دخپلې موعظې څخه یې په دلایلو سره دفاع وکړه او نوموړی اعلحضرت یې قانع کړه.^{۱۰}

هغه څه چې خدای بخښلی میر قاسم خان ددغو دواړو وروڼو په هکله ویلي و په پورته ډول راوړل شول، او زه یې په لاندینو کرښو کې نور هم ښه درپېژنم:

ددې دواړو وروڼو پلار مولوي عبدالروف مو دسراج الاخبار افغانستان دټولني په بحث کې وپژانده او لوی ځوی یې مولوي عبدالواسع لکه څنگه چې میر قاسم خان ویلي، پوه او لوی عالم و، چې زیږېدنه یې په کندهار کې د ۱۲۹۰ ق کال په شاوخوا کې وه، نوموړي د امیر حبیب الله خان د امارت په وروستیو وختو کې دکندهار د لومړنيو ښوونځيو ستر رشته دار او دازادي دجهاد دبیرغ

لرونکو مجاهدینو څخه و، دغازي امان الله خان د پرتخت کښناستلو څخه وروسته کابل ته راوغوښتل شو، او دترکي متخصصینو بدرین بیګ^{۱۱}

سره یوځای یې د قوانینو او شورا په اداره کې یې د قوانینو د ترتیب او دمحمدي(ص) دشريعت سره دهغي دتطبيق چاری یې پر مخ بیولې، لکه چې د اکثر و مشهوره قوانینو د ۱۲۹۹ ش کال څخه راوروسته دپادشاه د لاسلیک سره یوځای دخادم العلماء محمد عبدالواسع کندهاری لاسلیک هم لیدل کېږي، هغه پدی دوره کې دقاضیانو او حکامو دښوونځيو په جوړولو کې هم ډیر کوشښ وکړ او دهغوي دشرعیاتو استاد و، ۱۳۰۰ ش کال او په ۱۳۰۱ ش کال د لړم په میاشت یعنی ۱۹۱۱ م کال په اکتوبر کې دکابل دارگ په شمالي برج کې دمولوي عبدالواسع په ریاست پښتو مرکه پرانستل شوه، او دیوازني پښتو او پښتو پښويه (گرامر) دکتاب په خپرولو یې لاس پوري کړ، له دې وروسته ۱۳۰۲ ش کال د لړم په میاشت کې دمحکمو ریس و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د شرح اولو الامر دوینا دکولو پربنسټ او د امان الله خان ددرباریانو په دسیسه دکابل په کوټوالي کې دیوه کال لپاره بندی پاتي شو، کله چې خلاص شو، کندهار ته ولاړ او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوړ کې یې دسقاو د ځوی په مقابل کې د امیر امان الله خان په طرفداري شرعي فتوا صادره کړه، ولي کله چې د ۱۳۰۸ ش کال دجوزا په میاشت کې د بچه سقاو لښکر و کندهار ونیوه، نوموړی

^{۱۱} وفات په کابل کې د ۱۳۰۲ هـ ش کال د ثور په ۱۵ نیټه.

یې د امانی دورې دنظامنامو د ترتیبولو په جرم زنجیر او زولانه کابل ته راواستوه، کله چې دسقاو خوی د هغه څخه د فتوا د صادرولو علت وپوښته، هغه په ډېر جرات او رشادت سره ورته وویل: د دې لپاره چې تاسو د سلطنت غصب کوونکی او قطاع الطریق (شوکار، لارې وهونکی) یاستې، نو باید شرعا په قطع په محکوم شی! بچه سقاو د دې خبرې په اوریدو سره په قهر شو او د دی د وژلو امر یې ورکړ او د کابل په شیرپور کې د توپ خولې ته وتړل شو، (د ۱۳۰۸ ش کال د جوزا میاشت). د دې ډېرو مهمو تالیفاتو څخه یو هم دوه ټوکه د تمسک القفأت کتاب دی چې د هغې لومړۍ ټوک د حقوقو څخه بحث کوي او دوهمه برخه یې د جزا د احکامو درلودونکی ده (د ۱۱۱۳ مادو درلودونکی په ۱۳۰۰ ش کال کې د کابل چاپ).

۲. د قران د نزول په فلسفه کې اسلامي حکمت او د پیغمبر ص د بعثت اهداف او اسلامي دین او دنیوي مباني د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الثاني ۲۴ او له دوهمه برخه، چې د هغې یوه خطي نسخه د کابل په ملي ارشیف کې موجوده ده، ۷/۲۸ نمبر.

۳. اسلامي حکومت: د اسلام له نظره د حکومت د تشکیلاتو او اداري په برخه کې، چې د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د هغې خطي نسخه له منځه ولاړه، هغه د اسلامي حکومت په پای کې وایي: د اسلامي حکومت په نامه جلا رساله هم لیکل شویده

۴. په دري، پښتو او انگلیسي ژبو د سوره فاتحي او بقري تفسیر (چې خطي نسخه یې د دې کرښو د لیکونکي سره وه، چې په ۱۳۳۹ ش کال کې په کراچي کې د پاکستان د پولیسو له

خوا له منځه ولاړه)، د هغې انگلیسي ژباړه د پښتو مرکې غړي عبدالرهاب کاموی کړې وه په ۱۳۰۰ ش کال.

۵. د دینیاتو اساس عنوان د قراني اسلامي فلسفې په تعلیمي مضمون کې د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۶. د خدای پېژندنې رساله چې د اسمالحسنی پر معانیو مستتمله ده کوچنۍ قطع د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۸. په پښتو ژبه د تعاون منظومه د کابل چاپ په ۱۳۶۲ ش کال کې.

۳. مولوي عبدالرب:

د مولوي عبدالرؤف دوهم خوی دی چې په کندهار کې په ۱۳۵۹ ق کال کې وزېږید، او په اسلامي علومو او عربي ژبه کې یې خپلې علمي زده کړې د خپل پلار په مخکې بشپړې کړې. او د امیر حبیب الله خان په عصر کې د حبیبې مدرسې د اسلامي فلسفې د دینیاتو استاد و او په شاهي مدرسه کې یې هم تدریس کاوه او د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې بندي شو، ولې له خلاصیدو څخه وروسته د ښوونځیو په جوړولو او د نوی پوهنې په پراختیا کې یې پوره لاس درلوده د پوهنې د شورا غړي او د کابل د لومړنیو ښوونځیو او دارالمعلمین مدیر و، (۱۳۳۰ ق کال په شاوخوا کې). هغه یو له هغو لیکوالو څخه دی چې د محمود طرزې په سراج الاخبار کې یې دیني مضامین په اسلامي فلسفه کې د څېړنې په نوی سبک سره خپرول. کله چې پلار یې مولوي عبدالرؤف په ۱۳۳۳ ق کال کې مړ شو هغه د امیر په دربار کې د چرمنورد ملا (په توگه ډېر شهرت پیدا کړ او د امیر سره په وروستی سفر کې چې د

نغمان په کله گوش کې ووژل شو په ۱۳۳۷ ق کال د جمادی الاول په ۱۸ چې د ۱۹۱۹ م کال د فبرورۍ د ۲۱ سره سمون خورې د پنجشنبې په شپه او هغه هم په جلال اباد کې په همدغه شپه د محرقې په تبه (وچکۍ) او ترسام سره و مړ او په همغه ځای کې بنځ، کړای شو.

د امان افغان جريدې په خپله لومړنۍ گڼه کې چې په ۱۲۹۸ ش کال د حمل په ۲۳ نېټه چې د ۱۹۱۹ م کال د اپرېل د ۱۲ سره سمون خورې خپر شوی. د خدای بخښلی عبدالهادې د اوبې په قلم داسې ليکلې چې د هغه د شخصيت ښه پېژندونکی دی:

"د کابل د لومړنيو ښوونځيو او دارالمعلمين مدير او د شهيد اعلحضرت د حضور ملا د قدر وړ جناب مولوي عبدالرب خان چې د حبيبي په ښوونځي او نورو لومړنيو ښوونځيو کې يې د قدر وړ خدمتونه کړي و په جلال اباد کې د وچکۍ په ناروغۍ اخته او په پای کې پر شام شوې او د حق د رحمت سره يو ځای شو... په حقيقت کې يوه لويه علمي ضايعه وه... چې د ده په له منځه تلو سره د شريعت د رياست مقام په هېواد کې خالي پاتې شو... د ده پاتې کسانو ته تفريته او ډاډگېرته ورکوم... (امان افغاني ۱۰ مخ لومړۍ گڼه د ۱۲۹۸ ش کال د حمل يا وری ۲۲ د کابل چاپ.)

د مولوي عبدالرب تالیفات زیاتره درسي کتابونه دي چې د بیت العلوم حبيبه او نورو ښوونځيو کې د تدریس لپاره په دري ژبه ليکل او چاپ شويدي. لکه:

۱. سراج العقاید د کابل چاپ د لومړنۍ ښوونځي د پنځم ټولگي لپاره .

۲. دينيات په څلورو ټوکو کې د کابل چاپ د لومړنۍ ښوونځي د څلورم ټولگيو لپاره يعنې د اول څخه تر څلورم ټولگي پوري.
۳. سراج الاتفات، خطي نسخه د کابل په ملي ارشيف کې .
۴. رساله اطاعت او لوالامر د کابل چاپ.
۵. مقدمه فلسفه اسلاميه (خطي) .

۶. سراج السیر درسير نبوی (ص) د لاهور چاپ د منځنيو ښوونځيو لپاره .

۷. د اسلامي فلسفې او تفسير په هکله په سراج الاخبار کې بېلا بېلې مقالې.

۸. سراج الفقه په دوو ټوکو کې د کابل چاپ ۱۳۳۱ ق کال.
۴- مولوي غلام محي الدين افغان:

اصلا د کندهار د جمریاني د قوم څخه و او د حبيبي په مدرسه کې ښوونکی و، د هغه کورنۍ په پېښور کې اوسیدله، او د میوند دفاتح د سردار محمد ایوب خان د هېواد څخه د شړل شوې ډلې څخه و هغه د هند په کالجونو کې تحصیل وکړ او د ۱۳۲۴ ق کال په شاوخوا کې بېرته خپل هېواد ته راستون شو هغه مجرد، ازاد او خوش مشرېي سړی و، چې د کابل د شور بازار د پېښوریانو په سرای کې اوسېده، ملگری یې همیشه د هغه په کوټه کې راټولېدل، چې د کلوب ښه یې ځانته غوره کړی وه، په هغه ځای کې یې ډیگچه پخوله او سطرنج یې کاوه، او کله، کله به یې علمي، ادبي او سياسي بحثونه سره کول^{۱۲} افغان د سراج الاخبار د ليکوالو او د پښتو شاعرانو څخه هغه يو تن دی چې د محمود طرزي سره ملگری

¹² د مير مقده يا ليکنه.

و او همیشه به یې قلمې همکارې ورسره کوله او محمود طرزي د سراج الاخبار په یوه گڼه کې د ده په برخه کې داسې لیکلې و:

" یو عالم د افغاني علم، افغاني نژاد او زموږ د هېوادني ژبې سره جناب مولوي غلام محي الدين افغان دې چې د دارالمعلمين د مدرسې مشر دی چې په ختيځو ژبو يعنې پښتو، فارسي او عربي سربېره د هندوستان په بېلا بېلو ژبو لکه اردو، گورمکهي ساستري، سنسکريټ او نورو ژبو باندې تر هغه حده پوهېده چې ژباړه يې پرې کولی شوه.

" د معرکه مذهب وساينس " کتاب چې جناب محترم شيخ شبلي نعماني هغه په اردو ژبه ژباړلی دی، دغه زموږ افغاني پوهه شخص په فارسي ژبه ژباړلی دی...^{۱۳} افغان په لومړي مشروطيت کې په ۱۳۲۷ ق کال کې بندي شواو ديوه څه وخت څخه وروسته ازاد شو، ددارالمعلمين مدير، ملت دوست، شاعر او اديب سړي و،^{۱۴} چې پښتو اشعار او فارسي مقالې يې په سراج الاخبار کې خپريدلي.

افغان پالونکي او گران شخصيت درلوده او هميشه د روڼ اندو ملگرو او دافغان ځوانانو د را ټولېدو ځای و دهغه څخه به يې څه زده کول او هم به يې ورڅخه څه اوريدل، لکه څنگه چې د ۱۳۰۰ ش

^{۱۳} محمود طرزي مقالې ۶۲۵ دکابل چاپ ۱۳۵۹ ش کال. پدې ځای کې خدای بخښلي محمود طرزي سهوه شويدي دمعرکه مذهب او ساينس دکتاب اردو ژباړه دلاهور د زميندار مدير او دشلمی پيری دلومړي نيمايي کې د هند د مسلمانو ديوه مشر مولانا ظفر علي خان ده چې په هغه وخت کې په هند کې چاپ شوي دي او دا دولسيم دراير داتر ژباړه ده چې نوموړی يوتن امريکايي مورخ او مولف دي.

^{۱۴} مولوي محمد حسين: په اردو ژبه دافغانستان انقلاب (۹۲) دجالندر چاپ ۱۳۰۹ ش کال.

کال د اسد يازمري په دولسمه دچا رشنبي په ورځ په کابل کې مړ شو او خپل ټول عمر يې په مجردی کې تیر کړ، دده دهمدغه محفل ملگرو او پالونکو دده جنازه په ډيره خواشینی او احترام سره واخستله او دشهدای صالحين په عمومي هديره کې يې خاورو ته وسپارله، او دده دقبر لوحه دلومړي ځل لپاره په پښتو ژبه دده دشخصيت دپېژندنې کتبيبه وليکل شوه چې دهغي متن دادي:

" مولوي غلام محي الدين افغان په قندهار کې متولد شو او هلته يې ديني تعليم حاصل کړ. پس په معيت د سردار ايو بخان په راولپنډۍ او لاهور کې يې دفرار په حالت کې له انگريزي مکتبو څخه جديد تعليم واخيست. چې بېرته کابل ته راغي. دامير حبيب الله خان په عهد دمکاتيب ابتدائيو ممتحن مقرر شو، پس له خدمت دڅوارلسو کالو دمصارف، دامير امان الله خان غازي په روشن دوران کې مدير ددارالمعلمين شو، او هغه خيالات او ارادی داصلاح او ترقی دملت چې ددولس کاله پخوايې په مجلس دجان نشا ران اسلام کې معاقده کړي وي، دظلم الهي تر سيوری لاندې په خپله ثمر ته ورسيد. په اکيف مطمئن او راضی دعباد الله په خدمت کې داخل، په اجل دويي هيفه وپروردگار ته راجع و. او هغه دټولو خښتن په جنت کې داخل کړ.

چې په يار پسي تر ځان او جهان تېروي

څوک کولې شي داهسي مشقعت

دوعا د(ځوان افغان) په ياد دهغه دوطن دوستي او وفا له زړه خيژی. دشپيتو کالو دصلاح او تجرد او ځوانی په ژوند کې ملگري د ځوانمردانو، اهل او صالح دهر مشرب و، چې ټول يې امر زش غواړي.

بروز مرگ که یوم وصال یا رانیست
کسیکه دست من ان دم گرفت یا رانست

تاریخ وفات چها رشنبه ۱۱ اسد سنه ۱۳۰۰ ش مطابق ۲۸ ذیقعدہ
الحرام ۱۳۳۹ هجری.

دافغان دافکارو او اثارو په اړه دي (د افغان یاد) د مقالو مجموعي
ته چې په ۱۳۶۱ ش کال کې په کابل کې دادبیاتو پوهنځی له خوا
چاپ شوي او همدارنگه (د غلام محی الدین افغان افکارو او
اثار) رسالې ته چې دکابل پوهنتون د ۱۳۶۰ کال چاپ دي مراجعه
وشي.

۵ _ عبدالجلال خان:

دا دکندهار دخلکو او دمولوي غلام محی الدین افغان دترور ځوی
و، چې دمشرروطه غوښتونکو دټولني سره ملگری و، او هغه هېواد
غوښونکي، حلیم او با فکره سړی و، په ۱۳۲۷ کال کې په شیرپور
کې بندي شو، او دامیرحبیب الله خان دعصر تر پایه بندي پاتی
شو^{۱۵} جلال خان چوپ اومتحمل لاکن بیدار شخصیت درلوده. د
اوردمجیل د ډیرو سختیو دکاللوله مخه وروسته دامان الله خان
دپرتخت کښناستلو څخه وروسته په ۱۲۹۸ ش کال کې خوشي کړي
شو او کندهار ته ولاړ او دکندهاریه شاه بازار کې یې دچیني
خرڅولو هتۍ درلودله، او دورن اندو په منځ کې دقدر وړ و او
د ۱۳۱۲ ش کال تر شاوخوا پوری ژوندی و.

۶ _ پروفیسر غلام محمدخان:

هغه دمینی دازیکو دپوی متفدی او مشهوری کورنی دلومړی
مشروطیت دغړو او دوخت درون اندو څخه و، چې هنرمندی،
پرمختیا غوښتنه او لوړ افکار دده په طبیعت کې اخیستل شوی و او
په نقاشي کې لوړ مقام درلوده، چې په سراج الاخبار کې دده هنري
اثار او کاریکاتو رونه خپریدل، او دامیر عبدالرحمن خان دکورنی
سره یې وصلی قرابت هم درلوده.

لکه څنگه چې وویل شو: هغه د مشروطه غوښتونکو عریضه په
جلال اباد کې امیر ته یوړه، مگر هلته دنورو مشروطه غوښتونکو
سره یوځای بندي او زنځیر او زوران کابل ته راوستل شو، او په
کوټوالی کې بندي شو، او هره ورځ به دیوساتونکی سپاهی سره
دنقاشي دکار لپاره ارگ ته راوستل کیده، تر څو چې دامانی
سلطنت په اولو وختونو کې خوشي کړای شو او دخپلو هنري
تحصیلاتو د اد امی لپاره برلین ته واستول شو.

ددې لپاره چې په هنرمندی کې پوره استعداد درلود، دلږ وخت
وروسته د رسامی او نقاشي په هنر او دښکلو هنرونو په بیلابیلو
ډولونو کې د پروفیسري درجي ته ورسیده، کله چې کابل ته
راغی، د هغه بڼه هر کلی وشو او دنفیسه صنایعو ښوونځي یې جوړ
کړ، او ډیر شاگردان یې وروزل، او په خپله هنري څانگه کې دا
ستادي او ښوونکي د لوړ مقام درلودونکي و.

پروفیسر دازادي غوښتونکو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په
کړیو کې د ژوند تر اخیرو شیبو پوري دیوه ممتاز، مهربان او
پالونکي شخصیت په توگه پاتی شو، ډیر زده کوونکي او اخلاص
مندان یې درلودل، دیوه اوږده بند د ډیرو تر خو د زغملو سره سره

¹⁵ دمیر مقاله یا لیکنه.

بیا هم ځوان، ژوندی زړور روڼ اندی او ازاد خیاله پاتې و، او دپوهني وزارت او د هنري تدریس د کړيو د غړو څخه شمیرل کیده. دده مړینه په کابل کې د ۱۳۱۳ کال د لیندۍ یا قوس په ۱۴ مه او دعاشقانو او عارفانو په هدیره کې ښخ کړې شوې دې، (دده د کورنۍ او پلارې عبدالباقي خان دسوابقو په برخه کې دې د سراج التواریخ دریم ټوک د کابل چاپ ۱۳۳۳ ق کال ته مراجعه وشي).
۷_ کاکا سید احمد خان لودین کندهاری:

هغه دکندهار دلودین دسیاستوالو او سوداگری مشهوری کورنۍ د فیض محمد خان ځوی دې، چې د کوچینوالی څخه یې دامیر شیرعلی خان په عصر کې په حربي ښوونځی کې درس لوستي، او عالم او پوه شخص تري جوړ شوي و.

کله چې د حساب (شمیر) په علم کې یې دخلاصته الحساب کتاب په دری ژبه ولیکه چې چاپ نشو.

ده دسواد زده کړې په ښوونه کې په خپل نوبت سره داسې طریقه رامنځته کړه چې په پوهنه کې د (کاکا په طریقه) یې شدت پیدا کړ، او دا هغه لومړنی بدلون و چې نوموړی دسواد زده کړې لپاره د لومړني تدریس په طریقه کې رامنځته ته کړ، چې تر دغه وخته پوري بغدادی قاعده معمول وه، چې ماشومان یې ژرته با سواده کول.

کاکا چې د کابل د روڼ اندو او د مشروطه غوښتونکو ملگرو دیوی ډلي رییس و، د امانی دوری (۱۲۹۸ ش) پوری په ارگ کې بندي پاتې شو^{۱۶} او په همدغه یوولسو کالو د جیل کې یې دسواد زده کړې ځانگړې طریقه ترتیب او تطبیق کړه. مولوي محمد حسین دهغي نوم په ښه توگه یادوي، او هغه د جیل د وخت خپل ملگري، اروا

پیژندونکي او مهربانه گوته نیونکي سړي په توگه پېژني چې د فوق العاده ثبات او فکر لرونکي، په فارسي او عربي ژبو پوهه او په ریاضي کې ماهر او پوهه و، په جیل کې یې بنديانو ته دسواد درس ورکاوه، او په هغه طریقه سره چې په خپله یې رامنځته کړې، وه ډیر نوی دسواد زده کوونکي یې باسواد کړل، او دکاکا همدغه طریقه د(قاعده نادره) په نامه په اردو ژبه ژباړل شوي او رواج یې پیدا کړ^{۱۷} کاکا په خپلي رښتیا ویلو او دلهجې په صراحت سره داماني عصر تر منځني وخت پوري دخلکو او دربار په منځ کې محترم او ښاغلي و، او په زیاترو علمی او ادبي ټولنو کې یې گډون درلود، او دده په وینا او مشوره به کارونه کیدل، تر څو چې د ۱۳۰۶ ش کال دحوت یا کب دمیاشتی په ۱۴ د یکشنبی په ورځ د کابل په تویچی بڼې کې مړ شو، پداسې حال کې چې ډیر شاگردان او ارادتمندان تری پاتې شول، عمر یې د اویا کلو څخه زیات و، دده دښخولو ځای په شهدای صالحینو کې د محمد رفیق خان لودین په هدیره کې دي.

۸_۹ _ سردار عبدالرحمن خان او سردار عبدالحبیب خان:

دسردار عبدالوهاب خان امین المکاتیب ځامن هم دروڼ اندو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو له ډلي څخه و. چې یو څه وخت یې دهېواد څخه د باندی په تبعید کې هم تېر کړي دي، او بیرته کابل ته راستانه شوي و. او د مشروطیت په غورځنگ کې لاس درلوده.

دا دواړه وروڼه د مشروطه غوښتونکو ملگرو دیوي فرعي جرگې په سر کې ځای درلوده چې شهزاده امان الله خان هم په همدی ډله کې شامل و، او دغه دواړه دنورو مشروطه غوښتونکو سره یو ځای په

۱۶ د میر مقاله یالیکنه.

۱۷ محمد حسین: د افغانستان انقلاب ۹۴.

راگ کې بنديان شول، لاکن دکورنۍ رسوخیت له مخي ژر خوشي کړي شول، او دپوهنی او قانون دپراختیا دمحرکینو څخه و،^{۱۸} عبدالرحمن خان د امیر حبیب الله خان ددوری په پای کې په هند (دهلی) کې د افغانستان سفیر و، او په امانی دوره کې په امانی لومړني کابینه کې سردار عبدالحبیب خان په ۱۲۹۸ ش کال کې دپوهنی وزیر، او عبدالرحمن خان د بهرنیو چارو د وزارت مستشار او دفراه حکمران و، دده زېږېدنه په ۱۲۸۹ ق کال کې او مړینه یې په فراه کې په ۱۳۱۳ ش کال کې وه، وایې په هغه ټولنه کې چې مشروطه غوښتونکي ملگري په کابل کې سره را ټول شوي و او داسي فیصله یې کړي وه چې له دې وروسته باید وسله وال وي وویل شو چې: امیر حبیب الله نه، بلکه رییس عبدالحبیب!

نو دغه ټوکې ډوله خبره هم شیطانونو په خپله امیر ته رسولې وه، نوله همدي کبله دربار په مشروطه غوښتونکو حملې وکړي او دا په خپله ددرباري دسیسه کوونکو یوه بهانه وه.

۱۰ - بابا عبدالعزیز خان:

د امیر عبدالرحمن خان دعصر غزني د مالي تر رسته دار دمیرزا عطا محمد الکوزي کندهاري ځوی دي چې پوهه ماهر او ښه لیکنکي و، او دکابل په مطبعه کې یې د۱۳۲۳ ق کال په شاوخوا کې د ډبرین مصلح په توگه کار کاوه، دنستعلیق او نسخ خط یې د کینی خوا څخه ښی خوا ته ډیر ښایسته او واضح لیکه.

د میر قاسم خان په وینا هغه بادراینه او جریح الهجه ځوان و، چې دتصارف له مخي د هغه نوم د لومړي مشروطیت دملگرو له ډلغې

څخه پاتی شوي و او بندي نشو.^{۱۹} دا زړه ور اوتکره ځوان ددوهم مشروطیت په غورځنگ کې هم شامل و چې د ۱۳۳۶ ق کال په شاوخوا کې بندي شو او په ۱۲۹۸ ش کال دامانی دورې په پیل کې خوشي شو او کندهار ته ولاړ چې په اول کې دمطبعي کاپی لیکنکي او د ۱۳۰۱ ش کال څخه تر ۱۳۰۹ ش کال پوري دطلوع افغاني مدیر او د ۱۳۰۹ ش کال دکندهار دښار دخلکو له خوا ملی شورا ته وټاکل شو لاکن د هغه مخالفت په وجه چې دشورا ریاست ته یې دعبدالاحد خان وردک له ټاکنې سره وکړه، هغه یې مسعفي کړ او دیوه څه وخت لپاره د بهرنیو چارو وزارت د مطبوعاتو مدیر و، تر هغو پوري چې په ۱۳۱۲ ش کال دسنبلې یاوړې په میاشت کې دمحمد عظیم منشي زاده له خوا د برتانيا په سفارت باندي دحملي وروسته بندي شو او ۱۳ کاله د کابل د موتی سرای او دهمزنگ په زندانونو کې بندي پاتي شو.

هغه په ۱۳۲۵ ش کال کې خلاص شو او کندهار ته ولاړ او په همدغه کال دکندهار د ښار د خلکو له خوا د همدغه ځای د بلدیې ریاست ته وټاکل شو، د زوروالي په عمر د ۱۳۴۲ ش کال په شاوخوا کې په کندهار کې مړ شو.

۱۱ - استاد محمد انور بسمل:

د ناظر صفر ځوی او دیوی روڼ اندی کورنۍ څخه و، دا دحبیبې د ښوونځي د ممتازو شاگردانو ډلې څخه و هغه عالم، ادیب، شاعر اوروڼ اندی څوش مشر به شخص و او د عمر له پلوه یې هم دځوانو مشروطه غوښتونکو د استادانو سره چنداني توپیر نه درلوده، نو پدي خاطر یې د خپلو استادانو څخه هم درس زده کاوه او هم

¹⁸ د میر مقاله یالیکنه.

¹⁹ د میر مقاله یالیکنه.

دهغوي سره ملگري او انډيوال و، او نژدي دوه کاله د لومړي مشروطيت په مسله کې په شېرپور کې بندي و، او دخپل پلار د نفوذ څخه په گټې اخستني سره خلاص شو. هغه عملاً صوفي ډوله و، او په اسلامي او ادبي علومو کې لاس درلود، په هنري سبک يې بنه شعر وايه، د زړه وړونکو اشعارو په ځانگړي ډول دغزلو درلودونکي دي، ددې لپاره چې پلار يې ناظر صفر په ۱۳۰۸ ش کال کې دقطغن او بدخشان د نايب الحکومه په توگه وټاکل شو، بسمل دخپل پلار مرستيال و، په ۱۳۱۰ کال کې په کابل کې د ادبي انجمن مدير وټاکل شو، چې د نادر شاهي رژيم پر ضد په پټو فکري حرکاتو کې يې لاس درلوده، نو پدې خاطر دخپل شاعر ورور محمد ابراهيم صفا سره يو ځای تر ۱۳۲۵ ش کال پوري په کابل کې بندي پاتې شو، کله چې خلاص شو، ديوه څه وخت لپاره د مرستون (درالعجزه) ريئس و، او وروسته د ماليې وزارت اداري ريئس و، تر څو چې په ۱۳۴۰ کال کې دجدي يعنې مرغومي په دريمه نيټه په کابل کې مړ شو.

بسمل او صفا دهندې سبک په اخري پېړۍ کې د لومړيو شاعرانو څخه و دده بل ورور اختر جان په قرغي کې د اميرامان الله خان په وژلو کې لاس درلوده، هغه په هم هغه کال کې د پنځو تنو نورو سره يو ځای اعدام شو، مولوي محمد حسين ليکي: ددې لپاره چې امان الله خان د مشروطه غوښتونکو ټولني ته په اصطلاح د اصلاح غوښتونکو خطاب کاوه، نو پدې خاطر يې مود ټول خلاص کړو، لاکن محمد بسمل سره له دې چې دده ډېر ملگري او همفکره

وو د هغه د ورور اختر جان د جرم په سبب په بند کې پرېښود تر څو چې په پای کې دمولوي محمد حسين په يادولو خلاص شو.^{۲۰}
۱۲_ تاج محمد خان بلوخ:

د کابل درون اندو څخه وو هغه يو پلټونکي او، اوريدونکی شخص وو هغه دعلی محمد خان خوی او دناظر عبدالوهاب خان لمسی او د محمد شريف خان پغماني ورور، چې د لمړي مشروطه غوښتونکو د فرغي ډلو څخه ديوي ډلي په سر کې يې کار کاوه، او هغه وخت چې ددې ټولني مهمو غړو وسله وال کول او تفنگچه درلودل تصويب کړل، د اليکلې مصوبه معويه، تاج محمد خان ته وسپارل شوه، دغه مصوبه دده د ورور محمد شريف پواسطه چې دده سره سخت سياسي مخالف او دحکومت گمارلي وو دده له کورنۍ اسنادو څخه وويستل شوه او اميرته ورسول شوه^{۲۱} چې دټولي ټولني دبريادی سبب شوه، غبارد تاج محمد خان نوم دبنديانو په ډله کې راوړي دي، لاکن مير قاسم خان وويل، چې دملا منهاج الدين او عبدالحق د اشنای په اساس چې د موضوع راپور يې امير ته ورکړي وو بنديان نشول، ځکه چې د هغه نوم يې د قلم څخه غورځولي وو.^{۲۲} لاکن دهغه دبندي کيدو سبب د ۱۳۳۷ ق په اواخرو کې هغه تهديد ډوله خطونه وو چې د امير او د هغه د ورور په نامه ليکل شوي و، تاج خان بلوخ په امانی عصر کې هميشه درون اندو لکه دسيد احمد خان د کاکا دخوي عبدالرحمن لودين او داسي نورو

^{۲۰} محمد حسين انقلاب ۲۲۸

^{۲۱} غبار افغانستان در مسير تاريخ ۷۱۷

^{۲۲} د مير مقاله يا ليکنه.

سره ناسته ولاړه درلوده او ديو څه وخت لپاره د بلخ د دولت اباد ولسوال او د قطغن او هرات بهرنی مدير وو او د جنرالي درجي ته ورسیده، او د ۱۳۰۶ ش کال په شاوخوا کې په فراه کې د افغاني پوځ قوماندان وټاکل شو. چې دوسله والو بلوڅو په اوبنانو د سپرو يو زرکسيزه مغرزه په چخانسور کې جوړه کړه، تر څو د مرکز په اشاره يا قوماندې سره اړتيا په وخت کې د شپي له خوا د بلوچستان په ساحل د گوادړ په بندر يرغل وکړي شي، يا لاکن دغه کار د کورنۍ اړو دور په سبب تر سره نشو.

بلوڅ د امانې دولت د ړنگيدو وروسته په کابل کې وو، ددې لپاره چې د امانې عناصرو څخه و او دانگليس پرضد شميرل کيدل، د محمد نادر شاه د تخت دنولو څخه څو ورځي وروسته غفلت ونيول شو او اعدام شو ۱۳۰۸ ش کال.

وايې چې پلار يې د امير عبدالرحمن خان سره يو ځای په بخارا کې فراري وو نو پدې اساس دده زېږېدنه هم غلته شوي ده، له هغې وروسته د نوموړي امير شاهي په لومړيو وختونو کې (د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې) بېرته کابل ته راغي او د قاضي سعيدالدين خان بارکزی څخه يې درس ووايه او د کابل په بالا حصار کې تحويلدار وو چې د لومړي مشروطيت په سرې (پټه) ټولنه کې شامل شو.

۱۳ _ اخندزاده محمد اکبر اسحق زای کندهاري:

دمير قاسم خان په قول: هغه پوهه عالم و چې د مشروطيت په غورځنگ کې يې برخه درلودله او د امير حبيب الله خان د دورې تر پای پورې په شيرپور کې بندي و.

۱۴ _ شير علی خان بارکزی:

دا د سيستان د چخانسور د تنفذي او مخوري کورنۍ څخه و او د مشروطه غوښتونکو په ټولنه کې شامل وو نوموړی په ۱۳۲۷ ق کال کې د کابل په شيرپور

کې بندي شو او د امانې په دوره کې ازاد شو،^{۲۳}

۱۵ _ مولوي محمد مظفر خان مروت:

مروت، د لومړي او دريم په فتحی او د دوهم په سکون سره، د پښتو نخوا د بنو او ديره اسماعيل په منځ کې د پښتنو ديوي قبيلې نوم دي. هغه په انگليسي هند کې خپلې زده کړې پای ته رسولي او د حبيبي په مدرسه کې درياضياتو او جغرافي د استاد په توگه موظف شوي، او د لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولنې غړي و چې په ۱۳۲۷ ق کال کې په شيرپور کې بندي شو. څو کاله وروسته په همدغه زندان کې په حق ورسيد.

۱۶ _ حافظ عبدالقيوم:

د حافظ چې نور محمد مجذوب ځوی او دملا جان داد توخي لمسی چې ډير ذوقه، ادیب او شاعر شخص و دا هم په شيرپور کې بندي شو، ددې لپاره چې پلار يې د سردار نورالله خان نایب اسلطنه د حافظانو د ټولنې غړی و او د هغې په وړاندې د احترام او درناوي وړ شخص. دوه کاله وروسته له زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۷ _ ميرزا عبدالرزاق:

دا د کابل ښار د نوي حمام د چهارستوق اوسيدونکي او د کابل دکوتوال د نایب ميرزا عبدالروف د ترور ځوی و او د ښه ليک او

^{۲۳} د ۱۴ څخه تر ۱۹ عدده پوری دمير قاسم خان دسند په قول او د ۲۰ څخه تر

۲۲ عدده پوری دغبار دليکني سره سم دي.

تکره او ظریفو میرزایانو د ډلي څخه و چې د امان الله خان غازي تر سلطنته پوري بندي پاتي شو.

۱۸ - محمد حسين خان اڅکرایي :

دمشروطه غوښتونکو د ټولني غړي پوه، تکره او روڼ اندی شخص و او کله چې امیر امان الله خان پاچا شو دارگ د زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۹ - نظام الدين خان ارغندیوال :

دا د رښتینو مشروطه غوښتونکو څخه و چې د امان الله خان تر سلطنته پوري په ارگ کې بندي پاتي شو، اوله هغي وروسته ازاد شو دې اصلا د امیر د ځانگړو غلام بچه گانو څخه و چې په امانی عصر کې د امنی وزارت مدیر او له هغي وروسته په المان کې د افغاني سفارت سکرتر وټاکل شو.

۲۰ - حاجی عبدالعزیز :

هغه په لنګر زمین مشهور و دکابل دمخورو او دلومړی مشروطیت دغرو څخه و چې د لږ وخت زنداني کیدو څخه وروسته ازاد کړي شو.

۲۱ - صاحب زاده عبدالله مجددی :

هغه د لږ بند وروسته وبخښل شو او ازاد شو.

۲۳ - ملا فیض محمد کاتب :

د سعید محمد ځوی او دخداداد لمسی و چې دغزني دمحمد خواجه له هزاره وو څخه و. دسراج التواریخ لیکونکي او د امیرحبيب الله خان دسوانحو لیکونکې دي. هغه پوهه لیکوال، روڼ اندی ادیب او دلومړی مشروطه غوښتونکو له ډلي څخه و، په شیرپور کې بندي شو، مگر پدې خاطر چې امیر هغه دشهزاده توب له وخته پڅانده او د

سراج التواریخ په لیکنه کې یې دنده درلودله، له لږ وخت وروسته ازاد شو. ۲۴ هغه د زو کړي کال ۱۲۸۹ ق دي. دهغه قلمي اثار :

کاتب په رښتیا سره پر کاره لیکوال او عالم تاریخ لیکونکي و چې د ۱۳۲۰ ق کال په شاوخوا کې د امیر له خوا د تاریخ لیکلو لپاره گمارل شوي، ددربار اسناد اونور هغه کتابونه چې ورته پکاروو دده په واک کې ورکړ شول، هغه یو پنډ کتاب په دوو ټوکو کې د (تحفه الحبيب) په نامه ولیکه چې د احمدشاهي دعصر ټولي واقعي یعنی پېښې په کې وي چې د ۱۱۶۰ ق څخه را وروسته تر ۱۲۹۷ ق پوری وخت یې په برکې نیوه، هغه ته دنده سپارله شوی وه چې د امیر عبدالرحمن خان دامارت د وخت پېښی د امیرحبيب الله دوخت دحالاتو په شمول دده تر خپل وخت پوري ولیکی.

کاتب دتحفه الحبيب دلیکنې کار، چې دواړه ټوکه یې دده په خپل ښکلي نستعلیق خط په ملی ارشیف کې موجود دي، د ۱۳۲۲ ق کال دشیوال په میاشت کې په ۸۸۵ مخونو کې دفل سکپ په قطع پای ته ورساوه، چې دامیرعقوب خان د امارت په له مخته تللو او په ۱۲۹۷ ق کال کې دافغان او انگلیس ددوهمي جگړي په پای ته رسیدلو سره پای ته رسې، او هغه په خپله امیر او دهغه د وخت مشهورو کسانو لکه سردار محمدیوسف خان د امیر دوست محمد خان ځوی، ارقاضی القضاة سعدالدین خان منشی محمدیعقوب او دوزیر اکبر خان منشی میرزا مومن چې تر دغه وخته ژوندی وو لیدلې وو او په حاشیو کې یې خپل نظرونه لیکلي دي. او پاتي

د کتاب لیکونکي ته خپلې اوریدني او لیدني ويلي دي، او په ځینو برخو کې یې ځینې اصلاحات راوستلي دي.

فیض محمد پدې کتاب کې ډیر پرکاره لیکوال دی چې دهغه وخت د ادبي موازینو او د لیکوالي د دو دسره سم د پېښو په لیکنه پیل کوی او کله هم خپل اومه مواد د (کلک در رسلک) په نامه یادوي چې دهغه عبارت د امیر پاملرنه ځانته اړولي ده او د دوهم ټوک د ۳۹ مخ په حاشیه کې یې په سره رنگ لیکلي دي:

" ماشا الله! کاتب به این عبارت چقدر رعونت و خود نماي اظهار نموده اند!!" ددهغه طنز ډوله کلماتو په لیکلو سره یې په هغو کلماتو خط کښلي او په " مذکور گردید " سره تصحیح کړي دي.

په هغه ځای کې چې یوله دغو انتقاد کوونکو څخه چې لوړه سويه یې نه درلوده او گوت نیونه یې کړي وه، کاتب دهغې په مقابل کې په قوت سره درېږي د مثال په توگه چې د دوهم ټوک د ۱۰۴ مخ پرخوا شیویا غاړو چې د عبارت لیکلو داوړدوالي او د کلام د اوړدوالي اعتراض شوي دي هغه لیکي: " معترضه جمله چې د ظالمانو په صفتونو مشتمله او دستمیده گانو د مظلومیت متغیینه ده د تنبه په توگه لیکل شوي ده ځکه چې ځای مې مناسب ولید اوومي لیکله، اوړدوالي په کې نشته^{۲۵} په همدې ډول فیض محمد چې دغوا مو خلکو څخه وو او دربارته یې لاره پیدا کړي وه طبعي ده په نظر کې یې درلودل چې په خپل کلام کې ستمیده گان یا مظلومان تمثیل کړي، او خپل طبقاتي وجدان ته تسکین ورکړي، لکه څنگه چې مې د کاتب د معاصرانو څخه اوریدلي دي، هغه پدې لاره غمونه ولېدل او څو کاله ووهل شو، لکن امیر هغه پری نښوده

^{۲۵} نایل د کتاب جمله (۱) گڼه اول د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش کال.

او هدایت یې ورکړې، چې هغه په نورو طرزونو چې د سراج لتواریخ شکل یې ونيوه راواړوي.

چې د تخفي او سراج تر مینځ زیاتره پښني او لیکني گړي دي.
(۲) مگر سراج التواریخ:

چې دهغه دوخت د پوځوالي دکارونو او د ژوندانه د تجربو څخه دي، د افغانستان د دولتي پېښو ثبتولو په برخه کې لومړني کتاب شمېرل کېږي، او دهغه نورو تاریخ لیکونکو لپاره چې غواړي خپل اثار د تاریخ لیکنې دنوو موازینو سره سم ولیکي، د معلوماتو ډیره ښه سرچینه شمېرل کېږي، ددې کتاب خطي نسخه چې په ښکلي نستعلیق خط په خپله کاتب پاک نویسي کړیده دکابل په ملی ارشیف کې موجوده ده، دهغې لومړي او دوهم ټوک په سربې طبع په کابل کې په ۱۳۳۱ ق کال کې په ۳۷۷ مخونو کې خپور شوي دي.

ولي د سراج التواریخ دریم ټوک چې د افغان او انگلیس د دوهمي جگړې څخه را وروسته یعنی ۱۲۹۸ ق کال څخه د را وروسته پېښو درلودونکي دي د امیر عبدالرحمن خان دامارت په دوره پوري اړه لري چې د ۳۷۸ مخ څخه تر ۱۳۴۰ مخ پوري یعنی ټول ۸۶۳ مخونه لري چې په ۱۳۳۳ ق کال کې دهغه د چاپ کار د کابل په حروفی مطبعه کې پای ته رسیدلي دي.

دریم ټوک یې د ۱۳۱۴ ق کال تر پېښو پوري رسېږي او چاپ شوي دي. لاپنځه کاله نورهم یعنی تر ۱۳۱۹ ق کال پوري لیکل شوي و چې چاپ نشو، په ۱۳۵۸ ش کال کې کله چې ځوی یې محمد علي دده پاتي ټوني لیکني او اسناد په ملی ارشیف وپلورل، د څلورسوه مخونو په شاوخوا کې د امیر عبدالرحمن د عصر تر اخیږه پوري

دکاتب پر خپل قلم ليکل شوي وو چې اوس په ملی ارشيف کې خوندي دي.

خلورم ټوک: لکه څنگه چې دکتوريهروز په ۱۳۹۱ ش کال کې ماته په مسکو کې وويل کاتب خپل تاريخ د ۱۳۰۶ ش کال يعنې امانی عصر تر ات کال پوري وليکه، د امير عبدالرحمن خان وروستي شپږ کاله او د امير حبيب الله خان دامارت ټوله دوره په يوه ټوک يعنې ددری زره مخونو په شاوخوا دميرزا محمد قاسم خان کابلی په خط او دپوهني دوزير فيض محمد خان په فرمايش او دتاليف او ترجمي د ريس هاشم شايق افندي په لارښوونه ليکل شوي او دپوهني په کتابتون کې موجود وو، چې د اميرحبيب الله خان دوژلو احوال يې هم درلوده، لکن اوس نه شته.

همداراز پنځم ټوک: دا ټوک هم په خپله دکاتب په خط دي او دامان الله خان دسلطنت داتو کالو او دري مياشتو حالات په کې درج شوي دي او د عبدالغفور غرقه سره ليدل شوي و، چې ددغو دوو اخيري ټوکونو سر نوشت معلوم نه دی.

۳_ فيضي از فيوضات

دا هغه کتاب و چې فيض محمد هغه په (۱۳۰۶ ش کال) په کابل کې د ايران مختار وزير مهدي فرخ ته ورکړي و، ده په خپل کتاب کې د افغانستان سياسي تاريخ (لومړي ټوک دتهران چاپ ۱۳۱۴ ش) له هغه څخه التقاط کړي، او ښکاره ده چې دداسي مطالبو درلودونکي دي چې فيض محمد هغه له خپلو يادداشتونو څخه ليکلي چې د افغانستان په داخل کې يې دهغه اظهارول نه غوښتل.

۴_ تاريخ حکماي متقدمين از هبوطا دم تابعثت حضرت عيسى: دپوهني وزارت په پريکړه درشدي ټولگيو لپاره په ۲۸۹ مخونو کې په کوچني قطع، دکابل چاپ ۱۳۰۲ ش کال.

۵_ تذکرت الانقلاب:

دسقاو دخوی دارو دور او د امانی سلطنت د له منځته وړلو دورڅو دورځينو پېښو څخه خپل دسترگو ليدلي حال د روزنا مچي په شکل ليکلي او هغه گټور کتاب دي چې دکاتب د نورو پاتي شوو اثارو په جمله کې په ۱۳۵۸ کال کې د ملی ارشيف لپاره را ونيول شول او اوس هلته خوندي دي.

لکه څنگه چې مو پورته وويل: کاتب د امير حبيب الله خان دعصر ټول احوال هم د ۱۳۳۷ ق کال تر پايه پوري ليکلي و او د امانی دورې په لومړيو وختو کې هغه دفرمان په صادريدو سره چې اوس هم دهغه په اسنادو کې شته ديته وگمارل شو چې د امانی دورې پېښي هم وليکلي او د بهرنيو چارو د وزارت څخه ورته سند ورکړ شوي و تر څو وکولي شي دارشيف اسناد وگوري.

دغه کاغذ هم دده په اسنادو کې موجود دي.

د امانی دورې ددربار وزارت د خطي مکتوب ديوي پانې څخه دا معلومه شوه، چې هغه ديوه هيئت سره په کتابت ټاکل شوي و، چې په هغې کې مولوي عبدالواسع کندهاري او بدري بيگ هم شامل وو چې دهېواد قوانين يې دشرعي موازينو سره برابرول (۱۲۹۹ ش کال).

دسقاو خوی په ۱۳۰۸ ش کال کې کابل د شيعه مشرانو لکه: محمد علی جوارنشير چنداولي، قاضي شهاب، خيلفه محمد حسين، استاد غلام حسين او فيض محمد په نامه فرمان صادر

کړ، تر څو د ایزنگي ته ولاړ شي او د هزاره خلکو څخه دده په نوم بیعت واخلي. ددې لپاره چې هزاره خلکو د بچه سقاو تقلب ونه مانه، او دغه ډله دبیت د اخستلو پرته کابل ته راستنه شوه، دسقاو ځوي په قهر شو، او د ټکولو لپارد یې ددغه بیچاره گانو د وهلو او ټکولو امر ورکړ، چې فیض محمد هم ددغه وهلو څخه ډیر سخت ناروغه شو، او لدغه درد څخه په کابل کې له دې دنیا څخه سترگي پټي کړي، په داسې حال کې چې د پنځه زره پاڼو په شاوخوا کې چاپ او ناچاپ پاڼي یې دهواد په تاریخ کې لیکلي، د مشروطیت په غورځنگ او دلیکوالي په دنده کې یې رېږونه او تکلیفونه لېدلي، او د وحشیانه وهلو ډبولو د ډیر تکلیف په لیدلو سره له دې نړي ولاړ، در ۱۳۴۹ ش کال د روژي ۱۶ دچارشنبی ورځ یا ۱۳۰۸ ش کال.

۲۴ - امرالدین خان:

یوله هغه شکمنو کسانو څخه چې د مشروطه غوښتونکو د افغاني او هندي ډلو تر منځ یې کار کاوه د غبار په قول^{۲۶} امرالدین او د محمد حسین په وینا یې امرالدین نوم درلوده، هغه دپېښور په پولیسو کې مامور و، او د جرم دکولو په سبب هغه لدغه ځای څخه افغانستان ته راوتښتېده،

او په جاسوسي، مخبري او فساد پیشگی یې شروع وکړه، په امانی عصر کې د جنوبي (نني پکتیا) حاکم اعلی وټاکل شو.^{۲۷} او هلته یې هم په بلوي اخستلو او نورو بدو اعمالو لاس پوري کړ، او دخلکو په عمومي غونډو کې یې دشریعت په ځای قانون معرفي کړ چې په

^{۲۶} افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۹

^{۲۷} افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۹

دغه سبب د پکتیا خلک را وپارول شول،^{۲۸} او ویل به یې: چې اوس د شریعت وخت تیر شوي دي اوس د قانون وخت دي^{۲۹} نو همدغه و چې دملاي لنگ یعنی گوډ ملا په مشري په پکتیا کې په ۱۳۰۳ ش کال کې عمومي قیام پیل شو.

دغه شکمن فاسد او بدشخص د ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ ش کلونو په ا غتشاش کې د بچه سقاو دعمالو او گمارل شوو کسانو غړي شو، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شو.

۲۵ - حاجی محمد اکبر یوسفی:

دا د کابل د روڼ اندو څخه و او په ۱۳۳۲ ق کال کې د ماشین خانې د تحویخانې لیکونکي و چې په لومړي مشروطیت کې بندي او ژر بېرته خلاص کړي شو، او په امانی عصر کې د افغاني قونسل په توگه په بمبي کې یې په ۱۳۰۱ ش کال کې دنده درلوده او له هغې وروسته د سرحدونو رئیس او په هند کې وکیل التجاره و.

د ۱۳۰۸ ش کال په لومړو دور کې یې د نادر خان سره کار کاوه، سردار محمد هاشم خان په لومړي کابینه کې څو میاشتي د سوداگري وزیر و.

ددې لپاره چې رازونه یې پټ و نشو ساتلای، نوله څو میاشتنو وروسته له کابینې څخه وویستل شو او په کور کښېنول شو، تر څو چې د ۱۳۲۰ ش کال څخه را وروسته د مشرانو دشورا غړي شو.

د ۱۳۴۵ ش کال په شاوخوا کې په کابل کې مړ شو، او د سواتو د تطبیق کتابچه یې د ۱۳۴۲ ش کال دقوس یا لیندي په میاشت کې د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ شوي ده.

^{۲۸} همدغه اثر ۸۰۵

^{۲۹} همدغه اثر ۷۱۷ او دمحمد حسین انقلاب ۱۵۵

دا په راقم اچکرایې مخلص او د کوتوالی لیکونکي هم غبار په قول ددې ټولنې غړي و. چې بندي شو او په ۱۳۳۵ ش یا ۱۹۱۴ م کال کې په زندان کې مړ شو دده داشعارو بیلگي په سراج الاخبار کې موجود دي.

۲۷ - احمد قلي خان:

د چنرالو قزلباش او دستاره دولت (مخابراتو) مامور چې دا هم دغبار له قوله پیژنو.

۲۸ - عبدالوهاب خان:

دغبار په قول د بلخ د مزاری کندک کرنیل.

۲۹ - میرزا غیاث الدین:

د کابلي مستانشاه ځوي چې پلار یې متصوف شاعر او د اشعارو ددیوان خاوند و، هغه ددوو وروڼو سره تر امانی دوری پوري په شیرپور کې بندي پاتي شو (میر)،

۳۰ - ملا عبدا لحق:

ارغندیوال په امانی عصر کې د حبیبی د ښوونځي ددینیاتو استاد او د لومړني ښوونځي د څلورم او پنځم ټولگیو ددینیاتو د سلسلې مولف او هم د مشروطه غوښتنی روڼ اندي عالم و، چې تر امانی عصره په شیرپور کې بندي پاتي شو، (مسیر).

۳۱ - مولان خان:

بدخشاني چې د فرقه مشر د محمد اکلیل خان مشر ورور او د مشروطه غوښتونکو د روڼ اندو څخه و، او په شیرپور کې بندي پاتي و، چې د امانی دوری په پیل کې خلاص شو، ورور یې محمد اکلیل خان د مزار شریف فرقه مشر د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور

کې د مزار شریف په دهادي کې ونهول شو او دسقاو دځوي دگمارل شویو کسانو په حکم ووژل شو. (مسیر).

(۵)

ددربار غلام بچه گان

لکه څنگه چې د بهیقي په تاریخ کې لولو: دکور (سرایې) غلامان، ددربار نیمه پوځیان چې د شخص سلطان او شاهي حرم په خدمت او ساتنه بوخت و، ټاکلي تشکیلات یې درلودل، او د فخر ډک لباسونه یې اغوستل، چې د غزنوي عصر دهلمند دلشکري بازار د قصر په پاتي شونو چې په دیوالونو یې ددغي ډلي ځینې شکلونه پاتي دي.

په را وروسته وختونو کې تر احمد شاهي دوری پوري دغلامانو دغه ډلي دشاهي غلامانو، په کور کې پیدا شوي غلامانو او دکور غلام،^{۳۰} او په داسی نورو نومونو د فارسی او خراسان په دربارونو کې موجود و چې الفستون ددوې شمېر دسدوزو په دوره کې د قولاراقاسیان خاص تر مشري لاندي دیارلس زره تنه ښې،^{۳۱}

د غلام بچه، جوړښت په خپله د افغانستان ددري ژبو جوړونه ده او ما په پخوانیو متنونو کې دهغي استعمال لېدلي ندي، دغلام کلمه هم دلته د (برده) یعنی (مړیې) معنی نلري، بلکه غلام په عربي ژبه کې هغه چا ته ویل کېږي چې تنکي او نوي ځوان وي او بروت یې

³⁰ محمود المنشي. تاریخ احمد شاهي ۱ - ۱۹۷ او ۲۰۰

³¹ سلطنت کابل ۲ - ۲۳۴ ترجمه پښتو. د کابل چاپ ۱۳۶۱ ش کال

نوی راغلي وي او همداسي معمول و او په قران شريف کې هم دي معني راغلي دي.

غالبا چې د احمد شاهي عصر څخه را وروسته دغي کلمي په دربار کې رواج پيدا کړ او هغه چاته ويل کېدل چې د شاهانو په دربار کې يې د چارو سمبالښت او پيش خدمتي دندي اجرا کولي.

امير عبدالرحمن خان د هېواد د متفيذينو د قبيلو د مشرانو او مخورو ځامن په خپل دربار کې د غلام بچه گانو) په ډله کې داخلول، ددې لپاره چې ددغو مشرانو او مخورو زامن په دربار کې د يرغمل په ډول وي، تر څو چې پلرونه او دهغوي خپل خپلوان د مرکز د اطاعت څخه سر غړونه ونکړي، دوهم دا چې دغه خانزاده گان دلته د اسي وروزل شي چې د خانانو او مخورو په اداپو پوهه شي، نوي ژوند سره آشنا او دسواد څښتن شي، او په راتلونکي کې د هېواد په درد، دواشي. دغه ځوانان چې زياتره يې پي مخي او بنکلي و، او په دربار کې هم په ناز او تنعم کې ساتل کېدل، نو پدغه اساس د هغوي پلرونو ددغه حالت دقبولو څخه سر غړونه نه کوله، او هم په خپله دغو ځوانانو د دربار دعيش او نوش سره له بلديدو وروسته نه غوښتل چې له دربار څخه جلا شي.

غلام بچه گانو د شاهي ارگ په داخل کې ددربار دامنيت، د شاه او شهزاده گانو د خوړو او لباس د ترتيب او شاهي حرم دندي په غاړه درلودي. نو پدي اساس ددربار او حرم د خلکو څخه د قدرت د خلکو او دولت دغړو او شهزاده گانو سره آشناو، چې په پاي کې کار پوهه هوبنيار او تنظيمونکي اشخاص تري جوړيدل، او د همدغو عناصرو څخه و چې کله کله به ددربار د شاغاسي گري (د شاهي حرم او دربار د چارو کرده گي) درجي ته هم رسيدلي، کله د

امير حبيب الله خان د شاهي حرم شاغاسي نيک محمد خان گرديزي.

د لومړي مشروطيت د غورځنگ د پيل څخه ددې ټولني د مخکښانو نظر درباري ځوانان (غلام بچه گان) ځانته راجلب کړي و، ځکه پدغه ډله کې با درکه او پوهه عناصر او د سياسي شعور درلودونکي شامل و، د ۱۳۲۷ ق کال د صفري د مياشتي په نيولو رانيولو کې ددې روڼ اندو او ناکامو ځوانانو څخه څو تنه ووژل شول، ددوهم مشروطيت په وخت کې د حالاتو په بدلولو، د امير حبيب الله په وژنه، او کله د امان الله خان پشان د روڼ اندي شهزاده په تخت کښناستلو او د هېواد د ازادي د بيرته تر لاسه کولو په کار کې يې هم پوره لاس درلوده. او محمد ولي خان د همدې ډلي مشر و چې د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره ازادي د حاصلونکي دغازي امان الله خان له خوا د افغانسان د گرځنده اوځانگري سفير په توگه اروپا او امريکا ته واستول شو، (۱۲۹۸ ش کال دورې ۲۱). له هغې وروسته په ۱۳۰۱ ش کال کې د بهرنيو چارو وزير او په ۱۳۰۲ ش کال کې د حربي وزير او په ۱۳۰۶ ش کال کې اروپا ته غازي امان الله د سفر په وخت کې دسلطنت د مقام وکيل، او د انگريزانو په ضد د هېواد پالني فعال غړي و، چې په ۱۳۰۸ ش کال کې د نادر شاه په امر محاکمه او اعدام شو.

د غلام بچه گانو له دغي ډلي څخه ډير مشهور ملکي او نظامي اشخاص رامنحته شوي دي، چې د امانې دورې په پېښو کې يې پوره ونډه درلوده، شهزاده امان الله خان او عليا حضرتي سراج الخواتين ملکي (مورثي) د امير حبيب الله خان په عصر کې اکثر دغه سياستمداره غلام بچه گان د خپلو طرفدارانو او اړوندانو په

کړې کې شامل کړي و، چې ددغه امير د وژولو په پيښو او دغازي امان الله په تخت کښناستلو کې لاس درلودلي و، د همدغه سرښندنکو ځوانانو له ډلې څخه و چې په لومړي مشروطيت کې يا ووژل شول او يا هم بنديان شول.

بنا کردند خوش رسم به خاک و خون غلطیدن
خدا رحمت کند ان عاشقان پاک طينت را

۱ - جوهر شاه غوربندي:

دربښتینو او هېواد دوستو څخه و چې اصلا غوربندي و، چې په هماغه لومړي ورځ په جلال اباد کې د دربار په دننه کې د امير په امر د تفنگچي پواسطه اعدام شو. وايي لکه څنگه چې امير د ژوند په وروستيو شیبو کې هغه ته نمک حرامه ووايه، هغه ځواب ورکړ: " ما د افغانستان ددې غريبو خلکو نمک خوړلي دي، او دې خلکو ته به د ژوند تر اخره وفادار پاتي شم او پدې وفاداري کې خپل ځان قربانونم."

په المان کې افغاني محصل چې وروسته بيا په ۱۳۲۹ ش کال، کې د فوايد عامي وزير شو دپيلوم انجینر محمد اکرم پرونستا وويل: چې د تحصیل په وخت په برلين کې د ۱۳۱۰ ش کال په شاوخوا کې د شجاع الدوله خان غوربندي (پدې کتاب کې دې دوهم مشروطيت ته مراجعه وشي) چې په برلين کې اوسیده ورغلم، دده په خونه کې ديوه ځوان عکس لېده کېده، ماتري پوښتنه وکړه چې دا څوک دي؟ شجاع الدوله وويل: دادې دکاکا دشهيد جوهر شاه عکس دي.

هغه څوک چې د مشروطه غوښتني په لومړي غورځنگ کې قرباني شو، لکن ما په خپله دغه گوته (دبني لاس د شهادت گوتي ته په اشاري سره) دهغه د ويني بدل د امير څخه واخست.

دا مشهوره خبره ده چې د لغمان په کله گوش کې د امير حبيب الله خان قاتل هم ددربار د فعالو غلام بچه گانو څخه همدا شجاع الدوله و، چې د امير په وژلو سره يې دسسي د جلال اباد د حالاتو او دمعين السلطنه سردار نور الله خان د امارت ددعوا اطلاع په کابل کې شهزاده امان الله خان ته ورسوله. او د امني تخت دنيولو په کار کې يې فعاليتونه وکړل، او دغازي امان الله خان پر تخت د کښناستلو وروسته، په ۱۲۹۸ ش کال په لومړني کابينه کې د امنیي وزير، وروسته په ۱۳۰۰ ش کال کې د هرات د تنظيميد هينت ريس، او له هغې وروسته په ۱۳۰۳ ش کال د کب په مياشت کې په لندن کې د افغانستان مختار وزير و.

چې په ۱۱۰۸ ش کال کې د امني دولت د له منځه تللو وروسته برلين کې اوسیده، او په هماغه ځاي کې مړ شو،

۲ - لعل محمدخان:

داد خاصو غلام بچه گانو په ډله کې د پخواني خزاندار د جان محمد خان کابلي ځوي و چې په جلال اباد کې ددري تنو نورو مشروطه غوښتونکو سره ددرباريانو پلاس اعدام شو.^{۳۲}

۳ - محمد عثمان خان پرواني:

د محمد سرور خان پرواني ځوي چې ددربار دخاصو غلام بچه گانو غړي او د لومړي مشروطيت د فعالو غړو څخه يو تن و، او په جلال اباد کې توپ خولي ته وتړل شو،^{۳۳} دده پلار سرور خان د امير شيرعلي خان او امير عبدالرحمن خان ددربار دغړو څخه و^{۳۴} هغه د

^{۳۲} مير قاسم خان او غبار

^{۳۳} مير قاسم خان او غبار.

^{۳۴} همدغه ماخذ.

محمد ایوب خان کندهاري سره هند ته دټیښتي او په بهرنیو جریدو کې د مشروطه غوښتونکو د سرگذشت د خپرولو لپاره په سرحد کې ونهول شو او امیر ته راوستل شو. امیر په قهر شو او عثمان خُواب ورکړ:

"خما د مرگ یا وژني تکلیف له خو دقیقو څخه زیات ندي، لاکن ستاسو محاسبه دایمي ده، ما نه غوښتل چې تاسو و وژنم بلکه غوښتل مو چې افغانستان اصلاح کړو."^{۳۵}

۴_ محمد ایوب خان کندهاري:

دا د تاج محمد خان پویلابې ځوي و کوم چې دکندهار دکابل بازار دیحی خان په کوڅه کې او سیده، دغه شخص دسردار ایوب خان سره یو ځای هند ته فراري شو.

او له هغې وروسته بیرته هېواد ته راغی دده ځوي ایوب د یوڅه وخت لپاره د چغانسور سرحدار او له هغې وروسته د حضور غلام بچه و، بیا د مشروطیت دقضیې دکشف نه وروسته د محمد عثمان سره یو ځای د جلال اباد څخه دهند خواته حرکت وکړ په لاره کې ونیول شول او دواړه په جلال اباد کې د توپ خولۍ ته تړل شول^{۳۶} د محمد ایوب یو ورور چې محمد عیسی نومیده او د میمنی د گزویوان حاکم و د لومړی مشروطیت په دې قضیه کې لاس درلوده، چې بندي شو او په زندان کې مړ شو.

۵_ پاچا میر خان:

هغه د لوگر او سیدونکي او د وزیرو د قوم د خانزاده گانو څخه د حضور غلام بچه و، چې له همغه وخت څخه یې د شهزاده امان الله

^{۳۵} همدغه ماخذ.

^{۳۶} میر قاسم خان او غبار

خان سره نزدی اړیکي درلودلی، دلومړی مشروطیت په غورځنگ کې د امانی دوری تر پیل پوري (۱۲۹۸) په ارگ کې بندي و. کله چې ازاد شو، د امانی دربار نزدی شخص شو، او د ډیر وخت لپاره د لوگر حاکم و، ده ددربار د خدمت کولو دسرپرستي او دولت ته د اطلاعاتو د رسولو دندی په غاړه درلودی.^{۳۷}

دری تنه ۶، ۷، ۸:

د دغو ویښو ځوانانو له ډلې څخه د غونډې مشر محمد ولي خان، میرزمان الدین خان بدخشاني او شجاع الدوله غوربندی هم و چې بندیان نشول لاکن په دوهم مشروطیت کې ددوې ونډه ډیره مهمه وه چې په راتلونکي کې به معرفی شي.

(۶)

الف: د مشروطه غوښتونکو دلومړي ډلې یا د ټولني

مرامونه

د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ډلې (ټولني) یا دملت سر بنسندونکو په ظاهره کوم خانگري او ليکلي مرامنامه نه درلوده، او یا دا چې موږ ته نده را سیدلي.

کله چې به یونوی غړي په دې ډله یا ټولنه کې شاملیده، په یوه فرعي او محدوده کړی کې د هغه اعتماد والي دهغه د اهلیت سره په نظر کې نیول کېده د هغې وروسته نوموړي ته په همدې کوچني

^{۳۷} میر قاسم خان او غبار

ډله يا كړۍ كې په قران عظيم او توري سره قسم وركول كيده، او هغه دا لاندي غوره مرامونه په خان منل:

۱_ د اسلام د اصولو او د قران عظيم د تقديس اطاعت او د ټولو اسلامي احكامو منل.

۲_ د ملي حقوقو د لاس ته راوړلو او د ملت دا ستازود نظر لاندي د حكومت، د رژيم مشروطه كولو، د ملي حاكميت او د قانون د حكم د تامينولو لپاره هميشني او دوامداره كوښښ.

۳_ د ژوند د چارو په سموالي او د بدو او ناوړو عادتونو څخه په لري والي او يا ورته په بد ويلو باندي د خلكو د تلقين كولو په لاره كې كوښښ كول.

۴_ د افغانستان د ټولو قبيلو او قومونو تر مينځ ښه تفاهم او پخلاينه، او دملي يو والي ټينگښت.

۵_ د سولي او پخلايني له لاري د ملت د اصلاح كولو په لاره كې كوښښ نه دا چې د زور او د وسلې په استعمال سره.

۶_ د خلكو د وښوولو د وسايلو د مطبوعاتو د ښوونځيو او پوهني عامول.

۷_ د خلكو د ازادو انتخاباتو له ليارې د ملي شورا د مجلس (جرگې) جوړول.

۸_ د افغانستان د ازادي او سياسي استقلال حاصلول، او د بهرني نړۍ سره د اقتصادي او سياسي اړيكو پراختيا، (ځكه په هغه وخت كې د افغانستان امير مكلف و چې د برتانوي هند له دولت پرته د نورو دولتونو سره سياسي اړيكي ونلري).

۹_ د ټوليز عدالت او مساواتو د اصولو ټينگښت.

۱۰_ د صنعت او حرفت (كسب) څخه دنوي مدنيت اساساتو پراختيا، د اوبو او برښنا او نورو سرچينو، دښارونو اونورو ودانيو جوړول.

دغو لسو مېداو ته هغوي په قراني تعبير سره (تلک عشيره كامله) ويل. ددې ټولني مخكښانو دا عقیده درلوده چې تر خپلي وسي دسولي، سلم او د خير غوښتني دتلقين له ليارې خپل مرام مخ په وړاندي بوزي. او د وخت امير دپوهني عامولو، ددولتي چارو د اصلاحاتو قبلولو او د ظلم، زور او استبداد له مخته وړلوته تشويق كړي، او خنډونه د ښه او خير په فكر كولو او د امنيت په ټينگښت سره له مخته يوسي، او پدغه لاره كې لږه ځاني قرباني وركړي. ځكه د هېواد د ځوانانو په منځ كې روڼ اندي، فهم او پوهه كسان كم و، او دغه هر يوه يو قيمت يا بيه درلوده، نو پدي اساس د ځاني تلفاتو څخه مخنيوي كول او د احتياط څخه كار اخستل عبدالجلال خان او با با عبدالعزيز خان كندهاري څخه اوريدلي و، چې د شهيد مولوي عبدالواسع او عبدالرحمن لودين خبري هم هغه تايدولي.

ب: د مشروطه غوښتني د ټولني نښان يا سمبول

د افغانستان د مشروطه غوښتونكو ټولنه چې دملت د سر ښندنكو په نامه هم ياده شويده. كوچني فرعي جرگه گي يا كړۍ درلودې او په كلي توگه د ټولني ټول غړي يې نه پېژندل، هري فرعي جرگه گي يو مشر در لوده، او د هغوي دغه غونډي هم ددغو جرگه گيو د غړو په كورونو كې په پټه توگه جوړيدې. كله چې د جرگه گي غړي سره راټوليدل، او په خبرو اترو يې پيل كاوه قران عظيم يې په خپل منځ كې ايښود. چې په هغه باندي يو قلم اوتوره هم وه. د ټولني دغه نښان د بترک علامه او د اسلام ددين او د قران عظيم د لارښوونو او

احکامو قبلول دي او د هېواد د استقلال د لاسته راوړلو لپاره پرتوره تکیه کول وو او قلم د پوهې غوښتنې او د پوهې خپرولو او عامولو نمایندگي کوله چې دغه دواړه يې د قران شريف په وجود سره بترک کول.

دغه نښان د غازی امان الله خان د تخت کښناستنی څخه را وروسته د پوهني وزارت لپاره وټاکل شو، تر څو د هېواد د سر ښندونکو او د پخوانيو مشروطيت غوښتونکو د هېواد غوښتنې د مرام ادامه وي.

د پوهني وزارت رسمي ليکونو (مکتوبونو) او خپرونو د يو څه وخت لپاره دغه نښان وساته، او د (معرف معارف) يوي مياشتي خپروني هم تر څو کالو پوري دغه نښان درلوده، او حتي چې د پوهني دزده کوونکو د ځانگړي خولې لپاره هم د قلمي (رصاص) له مخي نښان په همدې شکل جوړ کړي و.

دغه نښان د (نظامنامه نشان های دولت عليه افغانستان) د برلين چاپ ۱۳۴۱ ش کال په کتاب کې داسې راغلي دي:

د غنمو د وړو په يوه دایره کې چې پورتنی برخه يې خالی ده يو مستطیل شکله کتاب دي چې لاندیني پشته يې دليدونکي خواته ده دهغي د ښی خوا په اخرنی برخه کې هغه توره پرته ده چې د لاسی (دستی) برخه کې د کتاب په لاندیني برخه پرته ده، او د کتاب په بهرنی کښه زاویه باندي يوه مشوانی دیوه وزر (پر) لرونکي قلم سره لیدل کېږي.

نوموړی نښان د پوهني په لومړی، دوهمه او دریمه درجه دولتي نښانونو باندي هم رسم کیده، چې ځنې وخت يې یوازی قلم او کتاب رسم کړي چې توزه يې د هغي څخه لري کړي ده او دا د هغه

کسانو کار و چې همیشه يې د خپلو سپرو او پخوانيو کسانو ملي شعایر او د دونه که څه هم گټور و په خپل ټیټ سر سره يې له مخته یوړل او د تیر وخت سره يې خپلي مسلسلې اړیکي شولې دي.

ج: ایا د مشروطیت غورځنگ یو ملي او هېوادني غورځنگ و؟
موږ پدې رساله کې د مشروطیت په غورځنگ کې د هندی ښوونکو ونډه په جلا فصل کې تشریح کړي ده، موږ باید د هندی مسلمانانو د ا خلاص نه ډکي هلې ځلې د پوهني په پراختیا او د نوو افکارو په تلقین کې هیږي نکړو، لکه څنگه چې ځینو بهرنیو لیکوالو او دهغوي څخه په تقلید سره ځینو کورنیو خلکو داکتر عبدالغنی هندي د مشروطیت د غورځنگ موسس او مشر گڼلې دي. چې دا خبره دمنلو وړنده، ځکه نوی فکر او د نوی مدنیت د گټور اساس اقتباس د ډیرو کلونو څخه مخ کې وجود درلوده، لکه چې د سیدجمال لدین افغاني فکري غورځنگ له همدې ځایه د هند، ایران، عثمانی او عربی هېوادونو تر خپور شوی و او بیا د امیر شیر علی خان د عصر غورځنگ او د کابل شمس النهار د جریدي خپریدل چې دیرش کاله مخ کې د نوموړی ډاکتر د راتگ څخه کابل ته زموږ ددې مدعا ښه شاهد دي. او له هغي څخه وروسته په ۱۳۳۳ ق کال کې د افغانستان د سراج الاخبار د ټولني جریدل دا په ثبوت رسوي، چې دغه غورځنگ په خپله په افغانستان او د تلکو په افکارو کې سوابق درلودل.

د افغانستان خلک دلومړي مشروطیت غورځنگ نه مخ کې چې د څوارلسمی هجری پېړی د لومړی څلورمي په پای کې رامنځ ته شو، د نړی د ډیری لوی استعماری قوي یعنی د بریتانیا د امپرا طوری سره په خپله خاوره کې دوه ځله لاس او گریوان شول، او په

دغو دواړو دفاعی جگړو کې بريالي راووتل. تر څو چې نړۍ خوړونکي دښمن يې له خپلې خاورې څخه وشاره، ايا د هېواد څخه دغه ډول بريالۍ او په ميرانه دفاع د سياسي بيداري او د حالاتو (واقعي) درک څخه پرته ممکنه وه؟
د مشروطه غوښتونکو د ټولني نښان چې وروسته د افغانستان د پوهني رسمي نښان شو.

پداسي حال کې چې پدغه دواړو جگړو کې له ۱۸۳۹ م کاله څخه تر ۱۸۸۰ م نله پوري څلويښتو کالو په موده کې نه کوم پردي او يا هندي سړي لکه ډاکتر غني په افغانستان کې و اونه دهغه وخت په ساقطو حکومتونو پوري مربوط د داخلي اجالو نه کوم سړی، (امير دوست محمد خان او امير شيرعلي خان) اونه دغو خلکو زموږ د هېواد خلکو لوري ورکونه او سازمان ورکونه په غاړه درلوده او ما څو ځلې ويلې دي او بيا هم واييم: چې د هېواد څخه د دفاع يا ساتني دروند بار يا پيټي يوازي اويوازي د افغانستان د کليوالو، کسبگرو او بزگرو خلکو يعنې د افغانستان د عامو خلکو په اوږو پريوتلی و:

نازم به بازوی که کشرانج بيشمار

تنها هم اوست منجی این سر زمین خویش

پدې ځاي کې بيا د خبرو سر خداي بخښلي ميرقاسم خان ته ورپرېږدو، چې د مشروطه غوښتونکو سره ملگری اوبندي هم و، هغه وويل:

"په هغه وخت کې د څو تنو پر ته چې هغه هم د گوتو په شمار وو نو نور خلک ددې کلماتو لکه ديموکراسی او مشروطه سره بلدنه وو، د همدغه روڼ اندو او درديدلو کسانو يوې ډلې د همدغي مفکورې

د پرمخ بيولو لپاره ټولني جوړې کړي وي. ددې لپاره چې ددغه ټولني تکړه کسان د جيبې دښوونځي استادان وو. او ددغه ښوونځي عمومي سر پر سنت ډاکتر عبدالغني و نو داسي گمان کيده چې دغه مفکوره د ډاکتر عبدالغني د فکر څخه را پيدا شویده، نو پدې اساس يې د مشروطه غورځنگ بنديانو ته د ډاکتر عبدالغني د فقري بنديان ويل، او کوم وخت چې به مشروطه بنديان د پوښتني لپاره غوښتل کېدل نو غږ به يې کاوه چې د ډاکتر غني د فقري بنديان راو غواړي!

يوه ورځ د زندان نفر کوټه خلاصه کړه او غږ يې وکړ چې د ډاکتر غني د فقري بنديان دي بيرون ته راشي، هغه څو تنه چې پدغه کوټه کې و بيرون ته راغلل، مير احمدخان کندهاري چې په کاکا مشهور و هغه هم پدغه کوټه کې و د هغه څخه يې پوښتنه وکړه چې ته هم د ډاکتر غني په فقره کې شامل يې، هغه پداسي حال کې چې ډاکتر غني هم پدغه خونه کې ورسره و ډيري سختي ښکښلي وکړي چې د ډاکتر غني داسي او هغسي، زه په خپله فقره کې بندي يم."

ميرقاسم وويل:

د کاکا خيره رښتياوه، ځکه دغه فقره يعنې لومړي مشروطيت د ډاکتر غني سره هيڅ اړيکي نه درلوده، ددغه غورځنگ ځوانان زموږه خپل پوه خلک و لکه د کاکا سيداحمدخان پشان يو شمير پوه او د حساب خلک په کې شامل و نو په دې خاطر دغه غورځنگ يو ملي او هېواد ني حرکت (غورځنگ) و.

مير صاحب زياتوي چې:

"دا څويم ځل دي چې ځينو خلکو په افغانستان کې د مشروطه غوښتني د لومړي غورځنگ په باره کې مطالب ليکلي دي: چې

گوندي دغه سياسي، مترقي او افغاني غورځنگ ديوه پردي تن د افكارو څخه رامنځته شوي دي، او ددې هېواد علمي، روڼ اندی او تکره کسان او هېواد غوښتونکي صديق او رشيد افغانان دي ديوه بهرني د لاس اله وی... بنايې ددغو ليکوالوپه نظر دا ډيره عجيبه او غريبه راغلي وي چې دغه ډول روښان او مترقي افکار دي پدغه راز تورتم او د ظلمه ډکه فضا کې ددې خاوري د زامنو د مغزو څخه راسر شوي وي، لاکن د تاريخ په شهادت په هر عصر او وخت کې زموږ پدي خاوره کې داسي فکر مندانو ښتگر انسانان موجود و چې د پوهي او علمي مقام له نظره بايد هغوي په وجود افتخار وکړو...^{۳۸} دا هغه څه و چې د خدای بخښلي مير قاسم خان له وينا څخه مو دلته رانقل کړل مگر ددې کرښو ليکونکي په ځانگړي توگه پدي برخه کې د خپل تره ځوی او استاد د مولوي عبدالواسع شهيد څخه چې د لومړي مشروطيت د بنديانو له ډلي څخه و مي داسي واوريدل چې ددې ټولني دکندهاريانو لومړني غونډه، يعنې مولوي واصف او دده د کورنۍ غړي د کاکا سيداحمدخان سره د کوتي ملگري و دغه خونه په شاهي مدرسه (چوب فروشي) کې د دغې مدرسي په مدرس مولوي عبدالروف خان پورې اړه درلوده چې په هغه وخت کې د هغه دوه ځوان زامن د عبدالواسع او عبدالرب په نومونو هم په هغه ځای کې اوسېدل او د لومړي مشروطيت د لومړنۍ غورځنگ طرحه په همدغه ځای کې برابرېد شوه، او دا هغه وخت و چې تر دغه وخته ډاکتر غني افغانستان ته نه و راغلی، له دغې وروسته دغې مفکورې د حبيبي دارالعلوم ته هم نفوذ وکړ، او استاد مې داهم ويل: چې ما ډاکتر

* د سر قاسم خان مقاله.

غني په خپلو سترگو نه و لېدلی، تر څو په زندان کې مې د هغه سره وپېژندل، د هغه په وينا: ډاکتر غني انگليس مشر بې شخص و چې د انگريزي ژبي او د هغه علومو پرته چې په لندن کې يې زده کړې و، د ختيځو ادبياتو، سقافت او علومو څخه په نور هېڅ څه شي هم نه پوهېده، او په ماته او ډېره بده فارسي ژبه يې خبرې کولې، او انگليسي ژبه يې د اردو ژبي څخه هم ښه او روانه زده وه.

بل سړی چې د يوه څه وخت لپاره په کندهار کې و او ځما استاد و (۱۳۰۴ ش) کال په شاوخوا کې و دا په کريټ متخلص عبدالرحمن لودين دی، دا تندمزاجی او راستکاره ځوان و، دا د کوچنيتوب څخه د خپل پلار د کاکا سيداحمدخان پواسطه د مشروطه غوښتونکو د لومړي ټولني د غړو سره يو ځای آشنا او ددوهم مشروطيت روح او زړه و، هغه ځوان چې په شور بازار کې يې د امير حبيب الله خان په موټر دتفنگچي ډز وکړ، او دخدای بخښلي عبدالهادي داوی سره يو ځای بندي شو هغه هم دا ويل چې: د لومړي مشروطيت دافغانی ټولنی لوي مشر مولوي واصف دي چې کبريت دهغه څخه په کوچنيتوب کې درس لوستلي و، او دحبيبي په ښوونځي کې دهغه د ادبياتو استاد و.

هغه دريم سړی چې دمولوی عبدالواسع او کبريت دغه قول او وينا يې تائيدوله، خدای بخښلي بابا عبدالعزيز دی، چې زه دکندهار په طلوع افغان کې څلو کاله دهغه مرستيال وم، هغه چې دمشروطيت په دواړو غورځنگونو او درون اندو او ويښو ځوانانو په ټولنو کې گډون درلوده، په صراحت سره ويل چې ددغو دواړو غورځنگونو رامنځ ته کوونکی، پر مخ بيونکی او دوام ورکونکی موږ په خپله افغانان وو اوهنديانو هم يوه ځانگړی فرعی کړی درلوده چې د

افغانی مرکزی جرگي سره یې اړیکي درلودی، ولي دکار رشته او عمومي لارښوونه دافغانانو پلاس او واک کې و، ځما دغه ټولي اوریدني هم دخدای بخښلي مير قاسم خان دهغي وینا صدق کوونکی دي چې دمشروطه غوښتني غورځنگ يو خالص ملی او افغانستانی غورځنگ و نه دا چې دنورو او پردیو پواسطه برابرشوی او یا تلقین شوی وی.

۷ څپرکی

دهندی ښوونکو ونډه (داسلام سرښیندونکی)

وارسیدیم بجایی من وخاطر در عشق

که بود بلبل و پروانه نصحیت گر ما

په لومړي مشروطیت کې خون گرمه ځوانانو، تندرو او رادیکالو اشخاصو وجود درلوده، چې دهغوی لارښوونکي او رهبران دمعتدل فکر او احتیاط خوښوونې درلودونکی وو. او دکار دپیل څخه یې داسي فکر کاوه، چې په خپل منځ کې باید ځني معتدل عناصر او په گوندی چارو پوهه تجربه لرونکي اشخاص هم ولری.

د ۱۹۰۳ م کال په شاو خوا کې کله چې دحبیبی دارالعلوم په کابل کې پرانستس شو په هغه ځای کې په ځینو افغاني پوهانو برسیره، دطبعي علومو لکه: ریاضي جغرافي دتدریس لپاره دځینو ماهرینو استادانو شتون ته هم اړتیا پیدا شوه ځکه افغانستان په نوو تجربوی علومو کې ماهران نه درلودل. زموږ علماو د منځنیو پړیو دمعقولاتو دښوونې دنصاب سره سم دحکمت فلسفي او ریاضي دعلومو سلسله چې په اسلامي هېوادونو کې معمول وه لوستل، او دمفقولو او معقولو علومو دزړو معلوماتو دیوی څانگي سره اشنا او بلد شو، پداسي حال کې چې صنعتي انقلاب (بدلون) او داروپا

رسانس په ټولو عقلي او طبعی علومو کې هغه نوي بدلون چې د تجربی او آزمایشت په اساس ولاړ و منځ ته راوړي و. او نوي علومو په هندوستان په ۱۹ پیړي کې دانگلیس داستعماري قواو په راتللو اود ښوونځیو او نوو پوهنتونونو په پرانستلو سره رواج پیدا کاوه.

افغانی پوهانو ددربار په گډون دښوونې او روزني د نوي قانون رواجول، او دنوي پوهنی عامول د اروپا د تمدن د هداياتو سره سم په خپل هیواد کې لازم لیدل. نو پدې اساس پدې فکر کې شول چې ځني مسلمان ښوونکي دانگلیس د هندي مستعمري څخه خپلو ښوونځیو ته راولي، تر څو زموږ نوی زده کوونکي وکولي شي د نوي پوهني سره آشنا شي. او پدی وسیله نوي علوم، صنعت او حرفت پراخیا او پرمختیا وکړي.

د ۱۳۲۳ کال دسراج الاخبار د یوی گڼي سر مقاله او مطالبو یې چې په تیرو څو کرښو کې مو معرفي کړل د خلکو او دربار دغه هبله او ارزو ښه توضیح کوي.

پدې سلسله کې د هندي ښوونکو لومړني ډله چې افغانستان ته راغله ډاکتر غني او دده وروڼه و چې د حبیبی د مدرسې د تدریس او تنظیم لپاره کابل ته راغلل (۱۹۰۳ م) د میر قاسم خان په قول دا ډاکتر غني د پخاپ د کجرات د جلال پورد جتانو د خلکو او د علی گرد کالج د تکره او ممتازو محصلینو څخه و. چې انگریزانو هغه د لوړو زده گرو لپاره کیمبرج ته واستاوه، نوموړي د خپلو زده کړو په وروستي کال کې ناروغ شو او ویې نکړای شول چې په اخیښو ازموینو کې بریالی شي، کله چې نایب السلطنه سردار نورالله خان د ملکي ویکتوریا په دعوت انگلستان ته ولاړ. (۱۳۱۲ ق ۱۸۹۵ م)

نو هغه ورته د خدمت لپاره راغي او ځیني وخت یې ور سره د ژباړونکي په توگه کار وکړ، کله سردار بیرته خپل هېواد ته راتله نو هغه ته یې د افغانستان دراتللو دعوت ورکړ، اویو کال وروسته کابل ته راغي، او د حافظ احمدالدین وروسته د حبیبی د مدرسې د مدیر په توگه وټاکل شو، دده لوي و. ور مولوي^{۳۹} نجف علی او کشر ورور یې مولوي چراغ علی هم د نمدی مدرسې، عربی او فارسي اسلامي پوهنتون کې هیڅ لاس نه درلوده او یوازي په انگریزي ژبه کې یې خپل زده کړي په ریاضي و طبعیاتو کې بشپړي کړي وي، او د افغانستان په ښوونځیو کې هم د ریاضي، جغرافیې او طبعی علومو درس ورکاوه، په هغه وخت کې په کابل کې دریو کورنیو د مولوي لقب درلوده:

اول: د شاهي مدرسې مدرس او د لومړني سراج الاخبار موسس مولوي عبدالروف او دده دووزامنو مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب چې پدې رساله کې معرفي شوي دي.
دوهم: د میزان التحقیق فقر اسلامي غړي مولوي عبدالرزاق د هغه د زامنو سره.

دریم: تاجر مولوي احمدخان او ځوي یې مولوي محمد سرور واصف چې پدې کتاب کې په جلا توگه معرفي شوي دي.
د ښوونکو له ډلي څخه وو، یو کال وروسته چې کله دغه ډاکتر درخیسې لپاره هند ته تلو، په ده باندي دیو ډول قاچاقو اشتباه وشوه، او هغه یې په تورخم کې تالاشي کړ، ولي څه شي یې تري تر لاسه نه کړل، نوموړي پدې حرکت سره ډیر په قهر شو او افغانستان

^{۳۹} مولوي لقب په هندوستان کې هغه چاته ویل کېږي چې په دین یا ادبی علومو کې په عربی یا فارسي ژبو کې د استادي د مقام درلودونکي وي

ته يې د بيرته راتللو څخه انکار وکړ، کله چې امير ته بنکاره شوه چې دې اشتباه حقيقت نه درلوده نو دوه ځله يې په موکده توگه هغه ته وليکل که چيري دا يو راسخ مسلمان وي نو د اسلامي هېواد د خدمت څخه بايد ځان ونه سپموی، هماغه و چې ډاکترغني بيا کابل ته راغی.

هغه د مشروطيت په مقاله کې د خپلو وروڼو او مولوي محمد حسين سره يوځاي چې په امانې دوره کې د لورينو ښوونځيو مدير او بيا وروسته د تدرساتو رئيس و په ارگ کې بنديان شول. تر څو چې د امان الله خان دسلطنت په وخت کې ازاد شول، او د علي احمدخان والي په ملگرتيا د هېواد د اسقلال د بيرته لاس ته راوړلو د سولي د خبرو په هيت کې راولپنډي ته واستول شو.

هغه وخت چې ډاکتر غني د يوولس کاله زندان څخه وروسته د اميرحبيب الله خان د وژلو نه را وروسته د ارگ له زندان څخه را ووت، (۱۲۹۸ ش) په ډير درناوي سره يې هر کلي وشو، او دامان افغان جريدي د زندان څخه دده د ازادي خبر په ډيره خوښي سره خپور کړ او د افغانستان په پوهنه کې يې دده د خدمتونو د ادامي غوښتنه وکړه.

مولوي محمد حسين چې د پيښو شاهد او دده سره په زندان کې يوځاي و ډاکتر عبدالغني په برخه کې داسي ليکي: "هغه د ملت دسرښندنکو يا د اسلام دسر بنندنکو د مجلس مشر د لومړي مشروطيت د هندیانو ډله) و چې ۱۱ کاله بي ځايه زندان يې تير کړ. د هغه علمي او اخلاقي لياقت بنکاره و، چې د پنجاب د ستيت سکارل په توگه يې په انگلستان کې نهه کاله تحصيل وکړ او د لندن په اسلام ټولنو کې يې د فصیحو او بلغيو ويناو په کوونکي

شهرت درلوده، او امير عبدالرحمن خان هغه ته بلنه ورکړې وه چې د هغي د منشي په توگه افغانستان ته راشي.^{۴۰} سره له هغه نظره چې په نوي پوهنه کې په تدریسي چارو وگمارل شول، په خپله ډاکتر غني چې د زندان ډير اوږد رنج او تکليف يې تير کړي و، د خپلو خپلوانو د لېدلو په بهانه هند ته ولاړ او بيرته راغی، هغه په انگریزي ژبه د REVIEW OF POLITCSIN CENTRAL AS SID کتاب وليکه چې په لاهور کې په ۱۹۲۴ م کال کې چاپ او خپور شو، او په کابل کې يې يوازي يو وراره د نجف علی ځوي عبدالمجيد د ښوونکي په توگه پاتي شو.

د ملت د سرښندنکو (د اسلام سرښندنکو) د هندیانو هغه ډله چې په کابل کې وه او د افغان مشروطيت غوښتونکو سره يې يوځاي کار کاوه، خپل شعار يې د هندوستان د کانگرس د گوند په تقليد د خپل هېواد د لباسونو اغوستل گرځولي و،^{۴۱} وايې چې عبدالغني مفکر او پوهه شخص و، کله چې په ۱۳۲۹ ق يا ۱۹۱۱ م کال کې د منگلو قبایلو اړودوړ او بغاوت وکړ، او جنرال محمد نادر د هغي دغلي کولو لپاره وگمارل شو، په دغه وخت کې ډاکترغني د ارگ د زندان له دننه څخه د هند په جريدو کې يومضمون خپور کړ او په هغي کې ليکلي و چې که امير د اسلام د سرښندنکو د هڅو د دوام اجازه ورکړي وي، داسي پيښي به نه راپيدا کېدی، ځکه د هېواد د ټولو قومو او خلکو استازي به دتل لپاره د امير په حضور کې موجود وي، او د خلکو شکايات او ستونزي به يې امير ته

^{۴۰} انقلاب ۱۱۰

^{۴۱} انقلاب ۹۱

تقدیمولي او دشکایت او بغاوت ځای به نه و. ۴۲ د ډاکتر عبدالغني په برخه کې د هغه اولي ورځي څخه چې د افغانستان ته راغلي داسي اوازي اوشایکات و چې نوموړي دانگلیسي مقاماتو د هندوستان په حکمرانانو گمارل شوي او استول شوي شخص دي. د دې لپاره چې په هندوستان کې اوس د انگلیسي انتلجنس سرویس اسناد د محرمیت څخه راوتلي دي او اوس د څیړونکو په لاس کې دي، نو هغه چا دا اسناد لېدلي دي وایې چې پدغو اسنادو کې د ډاکتر غني په برخه کې داسي اسناد موجود دي چې د انگلیس د جاسوسي د دستگام سره دده تر لټیا بڼې د دې لپاره چې د دې کرښو لیکونکي په خپله دغه څه ندي لیدلي او داسي نقل کوونکي (راوي) چې شقه او دا اعتبار وړ وي او هغه یې کټ مټ نقل کړي او یا خپاره کړي وي هم موجود ندي نو پدې خاطر پدې ځای کې د میرقاسم خان وینا چې د ډاکتر غني هم عصره و رانقلوو او راتلونکي، راتلونکو ته پرېږدم، تر څو په خپله وگوري او یقین حاصل کړې، دا ځکه چې یوازي دیر چاپه برخه کې په یوه دفتر کې د اطلاعاتو او اسنادو شتون نشي کولای د یوه چا د بدکاری او فساد سبب شي ځکه کېدای شي هغه اطلاعات دهغه د نیکو او مثبتو اعمالو په برخه کې وي.

خدای بخښلي میرقاسم وایې: "ویل یې چې ډاکتر غني دانگریز جاسوس دي که دغو کسانو چې دغه خبره یې کړي ده د انگلیس د انتلجنس سرویس څخه پوره او شقه معلومات تر لاسه کړي وي نو پدې صورت کې د دغه کار تردید مشکل دي او که چېرې خبره یې یوازي د حدس او گمان له مخي وي، نوښه به داوي چې نوموړي

ډاکتر د حرکاتو له مخي وڅیړو او قضاوت پری وکړو: هغه چې په افغانستان کې انگریزانو په گټه کار کاوه نو ایا په افغانستان کې د مطلقیت او ارتجاع په ضد دیوی مترقي مفکوري رامنځته کول او هغې ته پراختیا ورکول د انگریز په گټه و؟ همدا زړه ورملي غورځنگ و، چې د امیر حبیب الله خان لپاره د ترکمانچي ۴۳ د متحوسي موافقت نامي نه منل یوه لویه بهانه شوی، هغه دانگلیس په مقابل کې وویل، څرنگه کېدای شي د داسي یوه تړون سره چې خلک په کې رضایت نه لری موافقت وښایم؟ په داسي حال کې چې د افغانستان خلک د مشروطه غوښتني لپاره هلی ځلي کوي، باید و چې ډاکتر غنی فعالیت کړي وي، تر څو پدغه تړون باندي د امیر حبیب الله خان لاسلیک او منل ژر تر ژره تر لاسه شوي واي ترڅو چې دده دا ښه خدمت د انگلسانو له خوا تقدیریده.

۴۳ همدا راز د میرقاسم په مقاله کې؟ لکن څما په یقین د حافظي هبرتیاده ځکه چې د ترکمان چاي تړون (دا زربایجان د گرم رود دیوه کلي نوم د ترکمان سیند دي) د ۱۸۲۸ م کال د فبروري په میاشت کې د امیر حبیب الله خان د عصر څخه مخ کې د ایران او تزاري روسي ترمخ شوي، وضانات ایروان او نخچوان کې د پنځه ملیونه تومانو په مقابل کې روسي ته ورکړ او ځانگړي گمرکی حقوق او نظامي محاکمات یې هغه دولت ته ورکړه وو لغوه اعلان کړه، شاید د خدای بخښلي میرقاسم خان مقصد پدې ځای کې د روس او انگلیس ترمخه د ۱۹۰۷ م کال تړون وي چې په لومړۍ ماده کې تزاري دولت افغانستان د خپل قدرت د کړۍ څخه چې یسنن د اکتوبر د انقلاب څخه را وروسته د هغی بیرون بللي او د افغانستان سره یې اړیکي د انگلیس د بهرنیو چارو د وزارت له لیاری ومنل او د هغې په څلورمه ماده کې دواړو خواو په افغانستان د سوداگري مساوات ومنل، لکن امیر حبیب الله خان د دې تړون د تصدیق څخه ځان وژغوره، او دواړو خواو د افغانستان د پاچا له موافقي پرته د تړون اجرا وړ و باله او امیرهم چوپه خوله پاتي شو...

نه دا چې د هغې د وروسته كيدو سببونه يې برابر كړل، زه (ميرقاسم) د ډاكتر غنى سره څه اړيكي نلرم، مگر د اخلاقو له پلوه، دمستندو دلايلو پرته، يوانسان او په ځانگړي توگه يود اسي مسلمان چې څوكاله يې زموږ د هېواد پوهني او مطبوعاتو ته خدمت كړى دي، د جاسوسي او وړانكارۍ په فعاليتونو تورنول د انصاف څخه لري كار دي.... كه چېرې هغه د انگليس جاسوس و نو طبيعي خبره ده اعلحضرت امان الله خان چې د انگريز سر سخته دښمن و، هغه ژرته ازاد اوه، او خاصا هغه به يې د والي على احمد په ملگرتيا د هېواد د استقلال د بيرته ترلاسه كولو او دسولي د خبرو په حقيقت كې راولپنډۍ ته نه استاوه."

مولوي محمد حسين:

بل مهم سړي چې په لومړي مشروطيت كې يې لاس درلوده اويو ولس كاله يې بند ولېده، د پنجاب د جالندهر دهندي شوو افغانانو د اورمړي د كورنۍ څخه يوتن و چې د علي گر په پوهنتون كې يې د (بي، اې) تر درجي پوري درس لوستي، او په انگريزي، پښتو، فارسي، اردو او عربي ژبوښه پوهيده، هغه د حبيبي د مدرسې دجوړيدو څخه را وروسته په ۱۹۰۷ م كال كې كابل ته راغي او پدغه مدرسه كې دتاريخ او جغرافي د ښوونكي په توگه وټاكل شو او د افغاني مشروطه غوښتونكو سره يو ځاى شو، او د ډاكتر غنى څخه را وروسته د ملت دسرښندنكو دهنديانو دټولني داراكينو څخه و، چې د ۲۶ كلنۍ په عمر په ۱۹۰۹ م يا ۱۳۲۷ ق كال كې د مشروطه غوښتونكو له ډلې سره دكابل په ارگ كې بندي شو، يوولس كاله وروسته د امان الله خان دپرتخت كښيناستلو سره سم په ۱۳۳۸ ق كال كې ازاد شو، هغه په زندان كې قران عظيم حفظ

كړ. او د تفسير په دقيقه مطالعه كې لگيا شو، ددې لپاره چې دعلى گر په پوهنتون كې يې عربي ژبه زده كړي وه، خپل ځان يې نور هم په اسلامي علومو پوهاوه، د بندڅخه د خلاصيدو وروسته امانې دربار ته يې لپاره ومونده او په ۱۲۹۸ ش كال كې دكابل د لومړنيو ښوونځيو مدير^{۴۴} وټاكل شو چې په تصلمي غونډه كې لومړني تن و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش كال په شاوخوا كې د پوهني په وزارت كې د عمومي تدريساتو په رياست وټاكل شو.

مولوي محمد حسين د امانې رژيم د زمانه سازى د شخصيت سره موافق و او د(افغان پادشاه) په نامه كتاب يې د امانې دوري د حالاتو په توصيف كې په اردو ژبه وليكه، چې په ۱۳۴۶ ق كال كې په لاهور كې چاپ شوي دي.

ولي څه وخت چې حبيب الله د سقاو ځوي په ۱۳۰۷ ش كال په ژمي كې كابل ونيوه، هغه د حبيب الاسلام په نامه دارتجاعى جريدي مدير شو، او څه ناسزا نه و چې ده د امير امان الله خان په برخه كې روا ونه بلل او وروسته له څو مياشتو د كابل څخه وتښتيد او هند ته ولاړ.

كله چې د ۱۳۰۸ ش كال د ميزان يا تلى په مياشت كې محمدنادرخان كابل ونيو او پاچا شو، هغه د (انقلاب افغانستان) په نامه كتاب په جالندهر كې په اردو ژبه خپور كړ، چې سر تر پايه د محمدنادرخان او دهغه د كورنۍ په صفتونو او مديحو او دامان الله خان او د هغه د وخت د اشخاصو په غندنې او بدولو ډك دي دغه دواړه اثرونه اگر چې بيطرفانه ندي، لکن په كابل كې د هغه د ۲۵ كلن ژوند د شهادتو درلودونكي دي، چې د تاريخ ليكونكو

⁴⁴ انقلاب ۲۱

د مشروطیت د غورځنگ مخبران

د مشروطه غوښتونکو د ټولني د مخلصو او رښتینو دردیدلو غړو په منځ کې څو فاسد او د دولت گمارلي اشخاص هم و، چې د ټولني د اقداماتو او پریکړو اطلاع یې امیر ته ورکوله، چې د هغې جملې څخه د میر قاسم خان په وینا بلوونکي ملا منهاج الدین، سردار محمد کبیر خان او عبدالحق څخه یادونه کولې شو، او مولوي محمد حسین هم دهغه نوم راوړي اولیکلي چې: امیر حبیب الله ملا منهاج الدین ته ویلي و چې: که چېرې دده د فهرست شامل ټول کسان (مشروطه غوښتونکو د ټولني ټول کارکونکي) ووژل شي د هغوي خون به دهغه په غاړه وي^{۴۶} نو پدې اساس امیر د ټولني ټولو غړو اوږد فهرست په بخاری کې وسو ځاوه، او وي ویل: که چېرې دغه ټول ځلمک ووژنو عالم به برباد شي.^{۴۷} ملا منهاج الدین چې اصلا د جلال اباد د ختیځ لوري د شینوارو د قوم څخه و او د دربار د شهزاده گانو ښوونکي و، ددې ناجایزه عمل د کولو سره سره چې د روڼ اندو د نفرت وروگرځیده، ولي بیا هم د زمانه سازي او د استخباراتي سرچینو سره د اړیکو په سبب په امانې دوره کې په خپل ځای پاتې شو او په ۱۲۹۹ ش کال کې د چاریکارو دستاره افغان د جریدې د مدیر په توگه وټاکل شو، لکن د مشروطه غوښتونکو دنوو ازادو شوو ملگرو په احتجاج د پوهني وزیر

⁴⁶ انقلاب ۲۲۸

⁴⁷ غبار. مسیر ۷۱۸

لپاره ښه ماخذ او مدرک کیدای شي (د ټولو هغو وچو او لمبدو سره چې په دواړو کتابونو کې موجود دي).

محمد حسین پر کاره سړي و، په کابل کې (۷۵) کتابونه او رسالي په پښتو، فارسي، انگریزي، او اردو ژبو ولیکلي چې د هغې څخه ۱۳ ټوکه یې د پوهني وزارت په تعلیمی نصاب کې چاپ شوي دي، او ۱۸ ټوکه یې امان الله خان ته تقدیم کړل او پنځه ټوکه نور یې د پوهني دارلتالیف ته لیکلي او یا ژباړلي او نور پاتې یې په هند کې چاپ او یا نا چاپ پاتې دي^{۴۵} د ۱۲۹۹ ش کال په شاوخوا کې د (معرف معارف) مجله هم دده له خوا خپریدله چې په هغې کې د (جهاد اکبر) په نامه دده خپل په فارسي ژبه ناول په تدریج سره چاپیده، چې د افغان او انگریز د لومړي جگړې پښې یې د افغانستان د خلکو د هېواد پالنې او جهاد دوستي دولولو په تعویرو لود کابل د عوامو د محاورې سره سمې لیکلي او دا په فارسي ژبه لومړني ناول دي چې په افغانستان مطبوعاتو کې خپور شوي دي.

هغه د خپلو کتابونو په فهرست کې په اردو ژبه دیوه کتاب یادونه کوي چې د لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولني پراحوالو یې لیکلي و ولي په خواشینۍ سره باید ووايو چې چاپ شوي ندي. په هر حال سربیره پردې چې دا زمانه سازه او مذبذبه شخصیت و ولي هغه کار چې محمد حسین خان د افغانستان د پوهني په برخه کې تر سره کړي او د مشروطیت په لاره کې دده ویوولس کلن زحمتونه او د افغانستان د پښدني په برخه کې دده تالیفات د هیرو لود وړ ندي.

⁴⁵ انقلاب، د کتاب د پای فهرستونه.

محمد سیلمان خان د هغه لاس د کاره وویست، چې بیا وروسته د قطغن او بدخشان د لوري په مخبري یعنی جاسوسي واستول شو.^{۴۸} دویم شخص عبدالحق یوازی د میر قاسم خان په وینا پیژنم او په بل ځای کې مې دده نوم ندی لیدلی، لکن دا کاذب یا درواغجن مخبر عبدالحق د ملا عبدالحق ارغندیوال څخه پرته بل څوک دی چې د عبدالحق ارغندیوال یادونه مخکې راغله.

دریم شخص چې د فهرست په توگه د مشروطه غوښتونکو د نومونو په تقدیمولو سره امیر ته متهم یا تورنی دی د غبار په قول د کابل د فابریکې^{۴۹} فني کارگر استاد محمدعظیم خان و چې دوشکي د پخوانیو او ماهر و جوړونکو له کورنۍ څخه راوتلی او په خپل فن کې ډېر پوخ ماهر و، او د راپور د ورکولو څخه وروسته لوړو رتبو ته ورسېد.

دغه فني شخصیت په امانی دروه کې هم په لوړ قدرت کې و، د جگړه ایزو وسلو جوړولو د سرافسر په توگه و ټاکل شو او د ۱۳۰۰ش کال په شاوخوا کې د وسلو د پېرودلو لپاره اروپا (ایتالیا او المان) ته واستول شو او د برلین د ختېځ د ازادۍ په جریده کې د هغه عکس د افغاني اشخاصو په ډله کې چاپ شوی و. هغه په کابل کې په برگر عظیمو شهرت درلوده.

^{۴۸} انقلاب ۲۲۸

^{۴۹} غبار ۷۱۷

دوهم بخش

دوهم مشروطیت

لومړنی خبرې

په تېرو مخونو کې مو د لومړي مشروطیت دملي غورځنگ د پیل داستان چې په ۱۳۲۳ق کال کې د سراج الاخبار د ټولنې په بنسټ رامنځ ته شوی و او د یوي ډلې روڼ اندو افغانانو په وژلو او بندي کولو سره د ۱۳۲۷ق کال د صفری په میاشت کې پای ته ورسید ولوسته.

هغوی په خاورو او وینو کې ولړلی شول او د ملي مبارزي په ډگر کې قربانې شول، ولي:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها لقمیر کرد

ورنه این بزم خموشان هیچ غوغای نداشت

هوا! دا فریادونه، زگپرووی او شور او واویلاوی ارامۍ نه شوی، او د هېواد او ملت سره دمینې لرلو او د همدغسې روښانه پاتي شو، او د زموږ د خلکو او روڼ اندو تر منځ د ازادۍ غوښتنې غورځنگو نو او د ملي بیداری یا وینښېدو څپو دوام وموند.

د شلمې پېړۍ په دوهمه لسيزه کې زموږ د هېواد ټولنيزه بڼه بڼه نه وه ځکه امېر حبیب الله خان د خپل قدرت په لوړو پوړو کې له خلکو څخه لرې او د غبار په قول "په حرم کې ډوب شوی و" او په دغه کار کې یې دورمره افراط او زیادښت وکړ چې مزاجي حالت یې هم ډېر بد او زیر شو، او د ده مامورینو او گمارل شوو کسانو ولیدل چې امیر د غفلت په خوب کې بڼه ډوب شوی دی، نو د بي گناه خلکو په

چور او چپاول يې لاس پوری کړ. خو ځلې د پکتيا (جنوبي) کندهار او هرات په سمتونو کې د عوامو خلکو بلواوی اوږو دور رامنځ شو، لاکهن مرکزې حکومت په زور بنودلو او لښکر کشيو اتکا وکړه، او امير د غفلت د خوب څخه راويښ نشو.

د مظلومو خلکو او په ځانگړې توگه د افغانستان د ملت د شجايو او مزاجي خطايو څخه ده هر څومره چې رپړونه او تکليفونه وگورې او هر څومره چې وټکول شي په هماغه اندازه د دوی ملي مقاومت، ټينگتيا او استواري نوره هم زياتېږي او د مبارزې ميدان ته تر ټولو مخکې ورځي.

د افغانستان خلکو په دوو دفاعي جگړو کې بهرنيو يرغلگرو او انگليسي نيورکگرو ته خپل دغه ملي خوې او خصلت په ثبوت رسولي دي. دغه راز زموږ د خلکو ملي احساس د کورنۍ زور زياتی او د امير د گمارل شويو د چور او چپاول په مقابل کې هم ژوندی و چې :

ملت بود ان شیر، هنگام تراحم

چون بیشتر از رده شود، پيشتر ايد

د لومړي مشروطيت نيک او ملي غورځنگ د امير او د ده د درباريانو په استبداد، زور ازمويلو او وينو تويولو سره چې ويل به يې "د نوو اصولو هر څه قبلوم الامشروطه"⁵⁰ په ظاهري توگه له منځه ولاړ، لاکن وروسته يې د ملت د زامنو په زړونو کې په پټه

⁵⁰ دا ملت عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په هغه استحضاتو کې چې د کندهار د علماو څخه يې په ۱۲۹۹ ش کال کې کړي و، ليکلی دی (د بشپړو معلوماتو لپاره د غبار ۸۰۳ مخ وگورئ) د اعتماد الدوله مړينه د چهارشنبې په شپه د ۱۳۰۷ ش کال د کب په ۲۳ د کابل په شهرار کې ده.

زيلي ځغلولی وې او دوهم مشروطيت يې رامنځ ته کړ، چې په الماني دوره کې يې د هېواد ازادۍ، د اداري نوي لاره، او د افکارو د بدلون ثمره وکړه.

لومړي نړيواله جگړه چې د ۱۳۳۲ ق کال د روژې په مياشت او د ۱۹۱۴ م کال د اگست په مياشت کې پيل شوه، ټولې بشري نړۍ ته ټکان ورکړ د دی لپاره چې د خلافت مقام (د ترکي عثماني سلطنت) هم په هغه کې د المان او دهغه د متحدينو په طرفداري ورگډ شو، د انگليس د دولت او دهغه د انډيوالانو د جگړه ايزو اقداماتو په خلاف لويه هياھوی او شورماشور د هندوستان د مسلمانانو او د نورو اسلامي هېوادونو تر منځ راپورته شو، او په ډېره لږه موده کې د نړۍ او د ختيځو هېوادونو د ژوند حالات او سوداگري بدله کړه.

امير حبيب الله خان يوه مياشت وروسته په کابل کې د هغه وخت د سپين ږېرو او مخورو په ديوه لويه غونډه کې د بيطرفۍ اعلان وکړ (د ۱۳۳۲ ق کال د شوال مياشت ۱۹۱۴ م کال) په داسې حال کې چې عوامو خلکو د عثماني ترکي او د اسلامي خلافت د مقام چې په استانبول کې و د برياليتوب شعارونه ورکول، او د خلافت گوند چې د هندوستان د مليونونو مسلمانانو په منځ کې نفوذ کړی و او د عثماني ترک د قواو د تقويې لپاره يې د مرستې وسايل او چاندي راټولولې، او هره ورځ به د خلافت د ورځپاڼي په سلگونو زره نسخې په بمبي کې ويشل کېدې، او سلطاني سره خولۍ د مسلمانانو شعار گرځېدلې و.

لاکن امير چوپ او د حرم له اړخه لری نه تللو، شايد چې په دهلي کې د هغه د انگريزي اريابانو لپاره همدغه د چوپتيا او اراموالی

حالت د یو داسې هندوستان په خوا کې چې په جگړه کې د بریالیتوب د سرچینو څخه یوه و مطلوب و.

افغانستان د افغان او انګلیس د دوهمې جګړې را وروسته د برتانوي هند د قوي دولت په خوا کې و، او امیر عبدالرحمن خان چې قهار سیاست مدار او د کورنیو سر غړونکو لپاره د تیره تیغ درلودونکي سړی و. په بهرنی سیاست کې د ډېرې بڼې روپې سره یې یوازې په دهلي تکيه وکړه، او د افغانستان هغه سیاست چې تزاري روسي ته یې تمایل درلوده او د امیر شیر علي خان سیاست و چې د هغه د له منځه تللو سبب شو په ښکاره یې هغه یوه سهوه او خطا وبلله او منشي سلطان محمد هندوستانی په هغه شرح حال کې چې د ده د نظر لاندې لیکلی او د تاج التواریخ په نامه ژباړل شوی محکوم کړ. لکن د دغه دارمدار او نرمش او د هند د وریسرا څخه د کال ۱۸ لکو کالدارو د ترلاسه کولو سره، سره بیا هم ختبخ سرحدات او د قبایلو چاري یې یوازې د وریسرارحم او کرم ته پري نښودې، او په هغه پوهې او لیاقت سره چې په سیاست کې لرله د یوې خوا یې د هند وریسرا ډاډه ساته، لکن د دې لپاره چې د افغانستان د سیاسي او شوق الجیشي موقیعت څخه یې پورته ګټه اخیستی وای، نو کله، کله به یې د هډي د ملا نجم الدین په شان ملایان د کابل د ګردې جومات او د نورو دیني مرکزونو څخه قبایلو ته ور شړل او فراري کول تر څو هلته د جهاد اوازي ګرمي وساتي او وریسرا پاملرنه به یې دی ډول قبلي غورځنګونو ته راوړوله چې که چېرې د هند د لویدیځ سرحدي قبایل د دې خوا څخه تحریک شي نو د برتانوي هند لپاره به یې نتیجې ډېرې وي، هغه ۱۸ لکه

کلداري چې واسراري یې ورکوي یوازې د امیر د مینځلو مزد دي، او د بریتانوي هند وایسرا باید په دی باندې همیشه معترف وی چې:

"امروز در قلمرو دل، دست، دست تست"

په دغه کاره او ناروغ سیاست سره امیر عبدالرحمن وکولی شول چې خپل موقیعت د افغانستان د امارت سره ټینګ وساتي، لکن د هغه د مړنې وروسته ځوي یې امیر حبیب الله خان ونه کولی شول چې په یوازې توګه دغه حالت ته دوام ورکړي، نو په دې خاطر یې خپل ورور سردار نصرالله خان چې یو اخوند مشرې سړی و، د دې سیاست د یوه اړخ د پر مخبیلو لپاره وګماره، دا په خپله دوایسرا سره جوړ راغي او خپل مشر ځوي سردار عنایت الله خان یې د هند د وریسرا لارډ کرزن حرمونر ته ورولېږه (۱۹۰۴م کال د ډسمبر ۱۲) او یو کال وروسته (۱۹۰۵م کال) یې د هند د بهرنیو چارو سکرتلر لویش ولیم دین ته په ډېره ښه بڼه او دارمدار سره په کابل کې هر کلي و وایه، او په یو څو کرښیزو تړون کې هر هغه څه چې امیر عبدالرحمن د راولپنډي په سفر کې په ۱۸۸۴م کال کې د لارډ سره منلی و کټ مټ یې هغه ومنل او په دې توګه افغانستان بیا د هند د وایسرا د ستقیم نفوذ لاندې پاتي شو، د موافقت دغه اړخ د وایسرا د سیاسي اعتماد د ترلاسه کولو لپاره و چې امیر د همیشه لپاره هغی ته متعهد و او د سرد وینښته په اندازه یې د هغې څخه کوډوالی نه کاوه او د بریتانیا د دولت اعتماد یې له لاسه نه ورکاوه.

لکن په دغه سیاسي لوبه کې یې چې امیر یې په خپله لوبغاړی و، خپل بل ورور سردار نورالله خان یې له شاهي ارګ څخه وویست او د

ارگ په لويديځ لورې کې ورته هغه ماڼۍ چې اوس د وزيرانو د شورا د کار ځای دې دزين العماره په نامه ورته جوړه کړه ترڅو چې خلک وکولى شي پرته له قيدو بسته هميشه په ازاده توگه ده ته راشي، او د هر خان، ملک او اخوند سره اړيکي ولري، او د ټولو سرحداتو او قبایلو چاري اداره کړې، او د لازم لېدلو په صورت کې وکولى شي په ختيځو سرحدونو کې يو حرکت او خوځښت را منځته کړي. او که چيرې وغواړي جهاد اعلان کړې او هغې ته د افغانستان د خلکو د ارادې د ښکاره کولو رنگ ورکړې،

دا هغه سياست و چې امير او د ده ورور له خپل پلار څخه زده کړی و، چې د خوږوالي او سازش سره يو ځای د قهر او غضب وسله هم بايد په لاس کې ورسره وي. نو په همدې خاطر د سردار نصرالله خان مقرر د هميش لپاره د قبایلو د مشرانو، روحانيونو او د جهاد د اخوندانو رجوع وه د هېواد د مرکز او اطرافو سره، او په همدې ترتيب سره يې د افغانستان پر خلکو خپلې مطلقي حکمراني ته ادامه ورکوله او د سراج الملتة والدين د ؟) خپل ذات يې د ديني او دينوی روښنايوو سر چينه بللي و، پداسي حال کې چې دده زياتره ارزښتناکه وخت به ددربار په ښايست او دحرم د ښکلو ميرمنو په ډول او سينگار کې تيریده، او که کله به بهرته هم راووت نو په ښکار ميله جوړول او د ساعت تيری د فرش و ظرف په ترتيب او سمبالولو به لگيا او اخته کيده او سراج الاخبار به دده دښکار په برخه کې د طنز او کنایې په توگه داسي ليکل:

همه اهوان صحرا، سر خود رانهاده برکف!
با ميدانکه روزی بشکار خواهی امد!

(۲)

گاونډی محرکه عوامل

ازاد قبایل او د هندي مجاهدينو مرکزونه:

ددیورند دسرحدی کرښې په دواړو غاړو کې، چې د برتانوی هند او د افغانستان تر منځ د ۱۸۹۳ م کال د نوامبر په ۱۲ په ۱۳۱۱ ق کال کې د هند د بهرني سکرتر سرماتيمر د یورند او د امير عبدالرحمن تر منځ رامنځته شو، او د افغانستان د

خلکو او قبایلو د رضایت پرته په رسمیت و پیژندل شو او وټپل شو، پښتو ژبی سرحدی قبایل جنوبا د وزیرو، میدو، دوړو بنگښ، اپریدی، مومند او نور دلار یې تر سیمی پوری شمالا او سیدل، دي قبایلو دپښو راو دنورو هغو ښارونو د انگلیس حکمرانوسره چې د هغوي د مستقمي سلطی لاندی وي دهندوستان د پولیتیکل ایجنټ پواسطه اړیکي درلودي. لاکن د صوبه سرحد دداخل پولیسي او امنتي قوانین پر هغوي جاري نه و، او عموما د عنعنوي جرگي په توگه اداره کیدل، نو پدي اساس انگلیس پولیتیکل ایجنټ دا حق نه درلوده چې د هغوي په کورښو چارو کې مستقیمه مداخله وکړي.

د هند د مغولي امپراطوري په مرکز کې د ۱۱۷۰ ق یا ۱۷۵۶ م کلو په شاوخوا کې یو ډیر مهم فکري، اصلاحي او ديني حرکت د هغه وخت د مشهور عالم شاو ولي الله دهلوی پواسطه منځته راغلي و، چې ددغي کورني د مشرانو له خوا تعقیب شو، د هغه د مهمو اصولو څخه د ټولینزو او اقتصادي اصلاحاتو او د اسلامي

حکومت د ساتلو په لاره کې د جهاد څخه یادونه کولې شو، او کله چې لدې وروسته لار دلیک Lord Lalke انگلیسي حکمران په ۱۸۰۳ م کال کې دهلي ونيوه نو سکانو هم په پنجاب کې خپله سلطه ټینګه کړه، نو پدې خاطر د شاه ولي الله لمسي مولوي اسماعیل د هلوې د سید احمد بریلوي سره یو ځای د مجاهدینو دیوه کاروان په ملګرتیا د سیند، کندهار او کابل له لیاري پېښور ته راوړسیدل، او د جهاد هنگامه او ولوله یې د هغه سیکانو سره چې پېښو ریې نیولې و او هم یې د بارکزیې سر دارانو سره (د امیر دوست محمد خان وروڼه) ګرمه کړه، او یو شرعي حکومت یې د ۱۲۲۴ ق کال د جمادي الاخیر په ۱۲ یا د ۱۸۲۷ م کال د جنوري په میاشت کې د پېښور په چارسده کې اعلان کړ،

لاکن ددغه حرکت یا غورځنګ دواړه مخکښان یا مشران د ۱۲۴۶ ق کال د دذیقعدې په ۲۴ یا ۱۸۳۱ م کال د می په ۶ دسیکانو د لښکرو په ټول کې د برجیل په غاړه په بالا کوټ کې په شهادت ورسیدل. او ددوې نور ملګري په هم هغه غرونو کې سره خواره واره شول. تر څو چې ددغی کورنی د پاتي کسانو څخه یوتن سید نورالدین دهلوی د صوبه سرحد دکوهستان په درستانه کې د ازادو مجاهدینو لپاره یو مرکز په ۱۸۴۰ م کال کې جوړ کړ او دهغه دنیا یې خلکو څخه مولانا عبدالله چې په ۱۹۰۲ م کال کې و مړ د هغه څخه وروسته د هغه ورور عبدالکریم چې په ۱۹۱۵ م کال کې مړ شو او دهغې څخه راوړوسته دهغه لمسي رحمت الله او نعمت الله د چرکنډ د سمڅي په ځای کې یو په بل پسې د هغه په ځای کیناستل. دي سلسلي دالمجاهد د جریدې په خپریدو سره چې مدیر یې محمد بشیر چې تر ۱۳۱۰ ش کال پوری هم ژوندی و دوام

درلوده، او همیشه یې دکابل ددربار او ددې ځای درون اندو سره اړیکې درلودل چې ددې اړیکو د اسنادو یوه برخه د کابل په ملی ارشیف کې موجوده ده، چې افغاني حکومتونو به د هغوي سره مالي او اخلاقي مرستې هم کولې. د شلمي میلادي پېړي په پیل کې په هند کې دکانګرس د ازادې غوښتنې غورځنګ اوله هغې وروسته په ۱۹۱۴ م کال د لومړي نړیوالي جګړې له پیل څخه په هغه ځای کې د خلافت غورځنګ او مهاجرت په ډیر شدت سره روان و. او په هندي ځوانانو کې (د هندوانو او مسلمانانو په ګډون) د هندوستان د ازادې غوښتنې جذبي مخ په وړاندې خپلې ځغلولې، او ټول دغه راز خلک چې د پردیو دحکومت او د انګریز د نیواکګرو سزه یې جوړښت نه درلوه او غوښتل یې چې د ازادې لپاره یو کاروکړي، نو دپښتنو د سرحد دازادو قبایلو او د مجاهدینو دي ټاټوبي یا ځالي ته یې مخ راګرځاوه، او د همدغه سربښدونکو او زیار کښو خلکو په واسطه به په کابل کې افغاني مرکزونو ته ور پېژندل کېدل، او کابل ته به یې د هغوي درسولو وسایل د قبایلي سرحداتو د لیاري برابرول، او همدا خلک و چې د هند د ازادې او د ازاد هندوستان د موقت حکومت د جوړولو زمینی یې په کابل کې برابري کړې. چې ددهلي انګریزان او دپلټنو نیواک ګر مرکز ونه یې ډیر سرگردانه کړې و.

دشیخ اله: د غورځنګ د یاغیستان د قبایلو په منځ کې د ازادې غوښتونکو مرکزونه او کابل:

په ۱۸۵۷ م کال یا ۱۲۷۳ ق کال کې دهند د ازادې غوښتنې د پاڅون وروسته چې انگلیسي نیورګ ګرو هغه د غدريعني MuTiny په نامه و خپل دهند ځینو (مسلمانو مخ کښانو د شیخ

الهند مولانا محمود الحسن (د ۱۹۱۷ څخه تر ۱۹۲۰ م کال تر جون پوري په مالټا کې اسير) په اشاره او تلقين د هند په دننه او بهر کې د ازادې غوښتنې حرکاتو ته ادامه ورکړه، چې د هغې جملې څخه ومولانا ابوالکلام آزاد، مولانا محمد علي جوهر، حکيم اجمل خان نواب وقار الملک، ډاکټر مختار احمد انصاري، مولانا تاج محمد امروتي او د کراچي سوداگر عبدالله هارون او داسي نورو چې د هند په دننه کې يې په پټه توگه فعاليت کاوه، او په ازادو سرحداتو کې فضل واحد د ترنگزو حاجي، دبابري ملاصاحب (چې د ۱۹۱۵ م کال په سپتمبر کې د شبقدر د حملې مشر) او د اباسين دکوهستان ملا احمد جان صاحب سنډا کې چې (د ۲۰ پېرې په پيل کې د انگليس د استعمار په مقابل کې سرسخته مجاهدين و) لدې وروسته د خدای خدمتگارانو د ټولني بنسټ اېښودنکي خان عبدالغفار خان و،

شيخ الهند ده ۱۹۱۵ م کال د سپتمبر په ۱۸ يا په ۱۳۳۳ ق کال کې حجاز ته ولاړ او له هغه ځاي څخه يې د ازادې د مبارزې د ليارې د ملگرو څخه يوتن (نوي مسلمان شوي شاگرد) مولانا عبيدالله سندهي دکويتې، بنوراوک او کندهار د ليارې څخه کابل ته راو استاوه، چې د ۱۹۱۵ م کال په اکتوبر کې دې ځای ته راورسيده، او د سردار نور الله خان، سردار عنايت الله خان او دانډو د حاجي عبدالرزاق په مرسته يې د هند د ازادې غوښتونکو د فعاليت لپاره په کابل کې مرکز جوړکړ، او د (ازاد سرحد) د چمبرکند د سمڅي او ستهاني د مجاهدينو د مرکزونو سره يې خپلې اړيکې ټينگې کړې، او له همدې لارې څخه به د هند ازادې غوښتونکي ځوانان او عالمان د تحريک د ادامې لپاره کابل ته راتلل، او لدې ځاي څخه

به يې د هند د ازادې د حاصلولو لپاره د اسيا او اروپا په هېوادونو کې خپلو هلو ځلو ته دوام ورکاوه.

په همدې وختونو کې د لاهور د گورنمنټ کالج د زده کونکو يوه ډله د هري پور او ازادو سرحداتو له ليارې د ۱۹۱۵ م کال په فبروري کې کابل ته هجرت وکړ، چې پدې ځاي کې د هند د ازادې غوښتونکو په ټولنه کې شامل شول، چې پدې ډله کې د ملتان افتخاري مجتبريت د (بابرو د قوم) خان بهادر رب نواز ځوي الله نور خان هم شامل و، چې وروسته يې د هند درښتینو ازادې غوښتونکو اطلاعات دکابل څخه دانگريزي جاسوس سرچينوته ورکول.^{۵۱} په دې ډول کابل د هند د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيد، ار محمد ميان بن عبيداله (مولوي منصور انصاري) چې د شيخ الهند د سر بنسندونکو شاگردانو څخه و د مهمو سياسي اسنادو سره د حجاز څخه هند ته ورسيد، (۱۹۱۶ م کال اپريل) او له هغه ځاي څخه د ازادو سرحدونو له ليارې د ۱۹۱۶ م کال د جون په مياشت کې کابل ته راغې، دا شخص باعمله عالم و چې په ۱۳۰۱ ق کال د هند په سهانپور کې زيږيدلي او د ۱۳۲۴ ش کال ددلوۍ په مياشت کې د ۶۲ کالو په عمر وفات شو چې د لغمان د مهترالملک په هديره کې ښخ شويدي.

^{۵۱} الله نواز چې په امانې دوره کې يو شکمن شخصيت و او له معارف څخه وويستل شو، د محمد هاشم خان په کابينه کې وزارت او سفارت ته ورسيد. او د عمر تر پايه په کابل کې پاتې شو. چې په همدې ځاي کې د ۱۳۴۵ ش کال د وږي د مياشتې په ۱۲ نيټه مړ شو. هغه د دوهمې نړيوالې جگړې په وخت کې د افغانستان د سفير په توگه د هتلمر تر څنگ په برلين کې ناست و.

مولانا منصور سربيره د ازادي غوښتي د کردار، فکر مند مولف او د ځانگړو، ياسي نظرياتو درلودونکي شخصيت و چې په اردو او فارسي ژبو کې اتلس ټوکه کتابونه د اسلام له نظره په سياست دين او حقوقو کې وليکل، چې ځينې يې چاپ شوي دي، ددې کړنو ليکونکي هغه لېدلي او د هغه سره خبري اترې درلودې، هغه د عمر تر پايه د ازادي غوښتني او فقيري او درويشي پر مسلک د "دالهي حکومت" د ثابتو او نه تغيريدونکي افکارو سره پاتي و، ددې لپاره چې په ازادو سرحداتو کې د افغانانو سره د ډير وخت لپاره يوځاي و په پښتو او دري ژبو کې ښې خبرې کولي او د سيد محمدا مين بنوري باجوړي دلور زهرانامی سره يې واده کړی و چې او لادونه يې تر اوسه په کابل، ننگرهار او هند کې پاتي دي.

دري مهمی پيښی

د لومړي نړيوالي جگړې د پراختيا او شدت سره، د انگليس د امپراطورۍ بډايې مستعمره هندوستان د المان او دهغه د ملگرو له نظره په جگړه کې لری نه و، او غوښتل يې چې پدغه نيمه لويه وچه کې او په ځانگړي ډول د هغه ځای د مسلمانانو په منځ کې نفوذ وکړی، او دغه کار د عثماني خلافت پواسطه چې په جگړه کې د هغوي ملگري و تر سره کيده، تر څو د افغانستان مسلمانان د انگريزانو په مقابل کې جهاد ته ولمسوي، او پدې وسيله په هند کې يو پاڅون منځ ته راوړي او د انگريز قواوې په خپله په هند کې بوختي وساتي او د جگړې له ډگر څخه يې لری کړي: نو پدې خاطر کابل د ځينو اروپايې او اسيايې هېوادونو د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيده، لکن امير په ډيره خونسر دي او هغې تجربی سره چې د خپل پلار له وخت څخه يې پدې برخه کې لرله، د

افغانستان او د سرحداتو د مشرانو او مخورو يوه کوچني جرگه په کابل کې جوړه کړه، (د ۱۹۱۵ م کال اپريل يا ۱۳۳۴ م کال) او د افغانستان بيطرفي يې تائيد کړه. پداسي حال کې چې د افغانستان زياتره خلک د اسلامي يووالي او د عثماني خلافت سره د مرستي طرفدارو، د سراج الاخبار مدير محمود طرزي د عامو خلکو د ولولو په ټرگندولو د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الاول په گڼه کې چې د ۱۲۹۴ ش کال د مرغومي د ۱۶ سره سمون خورې په دغه جريده کې د لاجي "علي الفلاح" تر عنوان لاندې يوه مقاله خپره کړه او په هغې کې خلک د سياسي ازادۍ د تر لاسه کولو او ملي پاڅون ته ولمسول شول، چې دغه مقاله سانسور شوه او محمود طرزي ته وويل شول چې: هغه چرگ چې بي وخته اذان کوي سر يې د غوڅولو دی، او هغه يې ۲۶ زره روپۍ جریمه کړ، چې دغه پېښي د هغه زوم شهزاده امان الله خان خلاصي کړی، انگريزان وينښ او د حالاتو څار يې کاوه او د هغو ملکي او عسکري جاسوسۍ د وسايلو پواسطه يې چې په اسيايې هېوادونو او هندوستان کې يې درلودل، د انتلبجنت سرويس، سي، اي، ډي او د ټولو ښارونو او په ځانگړې توگه د کابل د سياسي مايندگيو څخه د اطلاع اخيستله، چې د دغو پټيو اطلاعاتو يوه ټولگه د ۱۹۱۶ م څخه تر ۱۹۱۸ م کلونو پوري اوس د محرميت څخه خلاصه شوی او د لندن په انډيا افيس کې موجوده ده، او د هغې اردو ژباړه د "تحريك الشيخ الهند" په کتاب کې چې په ۱۹۷۵ م کال کې په ډهلي کې چاپ شويدی خپره شویده، چې په دې فصل کې مې د هغې څخه استفاده کړی ده چې د هغې حواله د تحريك د لنډيز په علامې سره ورکړ شویده.

چې په دې وخت کې په کابل کې څو مهمې پېښې شوې دي چې د افغانستان د کورنيو خلکو په فکري حالاتو يې اغېزه کړې وه چې د دوهم مشروطيت سره فکري اړيکي لري چې بايد په دې ځای کې په لنډيز سره راورل شي:

اول: د هنديانو تنظيم

لکه څنگه چې مو وويل د شيخ الهندي رښتني او ازادې غوښتونکي شاگرد مولانا عبيدالله سنډهي د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راغی او ټول هغه هندي طالبان چې مخکې ازادو سرحداتو او کابل ته راغلي و راټول او تنظيم يې کړل، او د سردار نصرالله خان او سردار عنایت الله خان چې د امير له خوا په دې کار ځمکارل شوی و او د حاجي عبدالرزاق اندر سره يې خبرې اترې وکړې او د ۱۹۱۶م کال د جون په مياشت کې مولانا منصور انصاري هم په دې ډله کې ور شامل شو، او د شيخ الهندي مهمي لارښوونې يې هغوي ته ورسولي.

په دې وخت کې يو نوی مسلمان شوی شخص (د هند د نامتو ليدر د اچاریه کر پلانی مشر ورور) ^{۵۲} د مولوي عبدالرحيم په نامه چې د هند د ازادې غوښتونکو د تکره کارکوونکو له ډلې څخه و کابل ته راورسېده او د سرحد د مجاهدينو د ایلچي په توگه يې د نایب السلطنه سره کتنې وکړې، او د افغاني شخصیتونو سره د هندي مهاجرينو د اړیکو د ټينگولو وسیله وه، چې د نایب السلطنه له خوا يې ازادو قبایلو ته کمکې نقدې پېښې او وسلې رسولې.

د هنديانو ډله د حکومت او په کابل کې د بریتاني د سياسي نماينده له خوا د کلکي څارني لاندې وه. او د دې لپاره چې نه يې

⁵² د ۱۳۶۰ش کال د حوت د مياشتې په ۲۸ په دهلي کې ومړ يعنې ۱۹۸۲م.

شو کولای د کابل د خلکو سره وگورې نو په دې خاطر د کابل د ملکي روغتون په دننه کې د ترکي سر طبيب ډاکتر منيربيگ چې د عثماني ترکانو له خوا د دې غورځنگ ملگری و د ده خونه يې د يو بل سره د لېدنو کتنو لپاره ټاکلی وه او همدلته به يې يو د بل سره کتل او سلامشوري به يې کولې.

کله چې د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې مولوي برکت الله بهوپالی (د هندي فراري انقلابي شخص) هم د الماني پلاوی سره کابل ته راورسېده، او د دې متشکلي او منظمې ډلې سره يو ځای شو او د هغوي په راس کې يې په انقلابي اقداماتو پيل وکړ. ^{۵۳}

دوهم: د الماني پلاوی سره د راجه مهنډره پرتاب راتگ:

په اروپا کې د المان او د هغې د طرفدارو سريزو، د عثماني دولت په گډون چې د خلافت د مقام لمرنۍ مقدس ځای و په هندوستان کې د اړو دور او نا ارامۍ د پېدا کېدو لپاره يې د افغانستان بي طرفه هېواد تشخيص کړی و نو په دې اساس يې يو بشپړ پلاوی چې په هغې کې الماني، استريايي، ترکي او د فراري ازادې غوښتني هنديانو منصبداران په کې شامل و، د استانبول، حلب، بغداد، اصفهان، قم او هرات د لارې کابل ته واستاوه، چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر په ۲۶ نېټه د هزاره جاتو له لپاري کابل ته راورسېده، او د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر څخه د ۱۹۱۶م کال د می تر مياشتې پورې د کابل د بابر باغ په ميلستون کې پاتې شو، او د دولت له طرفه د دغه پلاوی ميلمه پالی شجاع الدوله او اشباشي و. دا پلاوی د شجاع الدين چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه په کابل کې و (په

⁵³ د شيخ الهندي په تحريک کې په تفصيل سره راغلی دی.

ایران کې نېول شوی) د هغه بیان په اساس چې د هندوستان پولیسو ته یې د پوښتنې په وخت کې کړې و عبارت و له : ۵۴

۱- راجه مهندره پرتاپ:

د گهنشام سنگر راجه مرستان ځوی او د علي گره د مرستان د ځای د حکمرانانو د کورنۍ، د راجه دت پرشادسنگه ورور او په هغه ځای کې د ځمکو د پراخه جايداد درلودنکی و چې په علي گرکي زده کړې کړې وې. په بندرابن کې د يوه موتيې هندوستان په فکر د مسلمانانو هندوانو او مسحيانو د پيوستون يوه کمېټه جوړه کړه، د دې لپاره چې د سيل گری سره يې مينه درلوده، په امریکا کې د هرديال او د هند د ازادۍ غوښتنې د باغيانو د ټولنې له نورو غړو سره يې وکتل او د انقلابي افکارو سره يې ميند پېدا شوه، او د ۱۹۱۴م کال د ډيسمبر په ۲۰ نېټه هندوستان ته راتلو په لپاره مارسلیز ته راغی او له هغه ځايه برلين ته ولاړ او د هندیانو په هغه ټولنه کې شامل شو، چې د هند د ازادۍ د لاس ته راوړلو لپاره يې هڅې کولې چې هندي مولوي برکت الله بهوپالي او هرديال هم په کې گډون درلوده.

راجه د المان د قيصر Wilhelm II او د جرمني د نورو اشخاصو سره د کتنو نه وروسته د خپل کار پلان داسې طرحه کړ، چې د هند د ازادۍ غوښتونکو او ترکي او الماني اشخاصو گډ پلاوی دی د قيصر او سلطان محمد رشاد خامس او انور پاشا لیکونه او د ابستانبول د شيخ الاسلام فتواوي افغانستان ته ورسوي، تر څو د

۵۴ د شيخ الهند تحریک

افغانستان اشخاص د هغې پر بنسټ د انگلیس پر ضد پاڅون او جهاد اعلان کړي.

په هغه لیکونو کې چې راجه د المان څخه راوړی و، د جرمني د دولت د رئیس لیکونه یې د هند د ایالاتو د راجه گانو په نامه په الماني او هندي او هم د کابل د امیر او د رانانیپال په نامه درلودل، تر څو مهندره پرتاپ سره مرسته وکړې او هندوستان د انگلیس د استعمار د مینگولو څخه خلاص کړی او الماني دولت د هندوستان د ازادۍ د ساتلو ژمنه کوي.

د دې لپاره چې هندي او الماني پلاوي او دغه راز د هند موقتي حکومت د کابل په بابر بن کې ناکام پاتي شول، راجه د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د پاڅون څخه وروسته د کابل څخه ولاړ او د شوروي دولت د لپاري اروپا ته ولاړ او د هند د ازادۍ د اعلان وروسته په ۱۹۴۷م کال کې د جواهر لعل نهرو حکومت هغه ته د هند د راتللو بلنه ورکړه، او تر يوه وخته يې د هند د مشرانو په جرگه کې غړيتوب درلوده تر څو چې په زاړه عمر کې د ۱۳۵۸ش کال د ثور په ۹ يا د ۱۹۷۹م کال د اپريل په ۲۹ په نوی دهلي کې ومړ، او دغه د ولولو ډکه لمبه يا شغله مړه شوه.

۲- فان هینتنګ Von Henting :

هغه د المان د توپخانې مشر، پلار يې د عدليې وزير، تکړه پوځي ځوان و چې په نوموړې پلاوی کې يې دیندرمایر سره په گډه مشري په غاړه درلوده.

د دې لپاره چې په خپلو موخو کې بريالی نشول نو بېرته المان ته ولاړ او خپل راپور يې وليکه چې په ۱۹۶۳م کال کې د هغې متن په گوټن گن کې چاپ شو.

ده د خپل راپور په ۹۳-۹۴ مخونو کې د خپل پلای غړی داسې معرفي کړی دی: Dr: Becrer او لفتننت Rdether الماني او ترکي کاظم بي او هندي مهندره اږتاب او برکت الله او شپږ تنه افریدی کوم چې ددوی انگلیس سر تیري و او په جگړه کې د المانيانو په لاس ورغلی و، دوه تنو افغانانو د عبدالرحمن او سبحان په نومونو هم په خپل لگښت سره په دې پلای کې گډون درلوده. ۵۵

۳- ويگنر

ديوي الماني کورنۍ خوی او د بي سيم د مخابراتي مشر و.

۴- لواري:

دوان هینتنگ د سکرتر په توگه .

⁵⁵ لودويک ادمیک افغانستان ۲۲۳ د ۱۹۶۷م چاپ، د الماني عسکرو مشر او فعال نظامي سړی و چې نوم يې په اردو ژباړه د شجاع الله په وينا کې سينديري مشر راغلی (تحريک ۲۶۵) لکن اصلا د المان په ملي ارشيف کې (بون) او په نورو سرچينو کې Nieder myer دی. هغه د ۱۹۱۴م کال په سپتمبر کې په استانبول کې د روف بي ترک په مشرۍ د ويلهلم واسموس تر رياست لاندې د المان د ۲۳ کسيز عسکري هيت غړی و چې د مهندره پرتاپ د پلای سره يو ځای شو او خپل ځان يې په منځنۍ اسيا کې د حربي منصبدارانو د نظامي چارو د روزني ژمنه باله، په داسې حال کې چې د ده بل ملگری هتنگ د افغانستان سره د سياسي اړيکو د ټينگولو لپاره هلې ځلې کولې.

نيدرماير په کابل کې يوه کوچنی افغاني نظامي مفرزه د نظامي روزني لاندې ونهوله چې د هغې جملي څخه يو هم قوماندان عبدالحميد و چې په امني دوره کې رتيس ارکان و چې بيا وروسته په ۱۳۰۳ش کال د گوډ ملا د سر غړوني په قضيه کې په لوگر کې ووژل شو.

۵- ووکات (هوخت):

دوان هینتنگ سکرتر .

۶- نيدرماير :

۷- يوزباش کاظم بي (ترکي):

هغه د ترکي عسکرو ډگروال او د منصبدارانو په هيت کې د انور پاشا کارمند و، چې د الماني تر وخته پورې په کابل کې پاتې شو او د ۱۹۱۹م کال په جنوري کې بخارا او خيوا ته راغی.

کله چې د ۱۹۱۹م کال په اپريل کې د محمد ولي خان ځانگړی هيئت يا پلای مسکو ته ورسول شو. کاظم بي هم په دې ډله کې شامل و، او له هغې وروسته هغه په عشق اباد کې وینو چې د " غربيانو غږ " د ترکي ژبي جريدي Vice of the foot سره همکاري کوي او خپل ځان يې د هغه ځای يو تکړه حکمران جوړ کړی و، د ۱۹۱۹م کال په اکتوبر کې يې په کاکان کې د ځوانو بخارايانو د ټولني په جوړولو کې هلې ځلې وکړې او په سياسي غورځنگ کې يې ونډه درلوده او د افغانستان سره يې هم خپل اړيکي ساتل او د هرات حکمران ته به يې ليکل چې :

" په دې نږدې وختونو کې به د پان اسلامي قواوی ايران ته ور داخلې شي او د انگلیس پوځونه به له هغه ځای څخه وباسي او تاسو ته د بلشويک دوستانو په برخه کې ځانگړی ډاډ درکوم چې هغوي د مسلمانانو ډېر نژدي دوستان دي او د غازي امير امان الله لپاره به دوی الوتکي، توپونو او نور ډېر جنگي سامان برابر کړي. " ^{۵۶}

۸- مولوي برکت الله :

⁵⁶ ادمیک افغانستان ۱۴۴، د هند د ملي ارشيف د محرمانه اسنادو څخه ۱۶۰ د ۱۹۲۰م کال د فبروري مياشت

د منشي قدرت الله بهوپالي خوی و چې د هندوستان د جیدو عالمانو څخه و هغه په توکیو کې د اردو ژبي پروفیسور او په هند کې د بریتانیا د سرسختو مبارزو مخالفانو له جملې څخه و، چې په ۱۹۱۴م کال کې یې د بریتانې د سفارت په اشاره په جاپان کې له کار څخه گوښه کړ، چې بیا له دغه ځای څخه سانفرانسیسکو ته ولاړ، او د هند د ازادۍ غوښتونکو په ټولنه (غدر) کې شامل شو، هغه د جهاد دیني او تبلیغي دقیقې مقالې په فارسي ژبه د کابل سراج الاخبار ته د جاپان څخه رالېږلې،^{۵۷} او په کابل کې د هند د ازادۍ غوښني د یوه تکړه او ملي عنصر په توګه پېژندل شوی و، نو په همدې اساس د الماني پلاوی سره کابل ته راواستول شو، او په دې ځای کې د راجه مهندریرتاپ او مولانا عبدالله سندهي سره یو ځای یې د انگلیس ضد ولولې راګرمې کړې، او په جنودربانید (د هند د خلاصون سرتېري) کې یې د جنرال د مرستیال رتبه درلوده، او د ازاد هند په موقتي حکومت کې چې په کابل کې جوړ شو صدر اعظم و، (۱۹۱۶م کال د جنوري ۲۴) د دې لپاره چې د ۱۹۱۷م کال په پای کې د شوروي ترکمنستان بهرنۍ کمیسایت امیر حبیب الله خان ته د دوستانه اړیکو د ټنګولو پیغام ورکړ، برکت الله د کاظم بي سره یو ځای چې پخوا یې یادونه وشوه د شوروي ترکمنستان جمهوریت ته د خبرو اترو لپاره واستول شو.

په ۱۹۱۹م کال کې د افغانستان د ازادۍ د اعلان څخه را وروسته هغه وخت چې ګرځنده او د امان الله خان ځانګړی سفیر محمد ولي خان د همدې کال د اپریل په ۷ نېټه د تاشکند له لپارې مسکو او

^{۵۷} وګورئ د سراج الاخبار ۴ مخ ۲ ګڼه ۳ کال د ذلحدي لومړۍ نېټه، ۱۳۳۱ق کال یا د ۱۹۱۱م کال د اکتوبر ۱۲

نورو اروپايي هېوادو ته واستول شوي دي سياسي پلاوي کې برکت الله او کاظم بي دواړو گډون درلوده چې د ۱۹۱۹م کال د اکتوبر په ۱۰ په مسکو کې ورته د درناوي ډک او تود هر کلي وويل شو.

برکت الله د مسکو څخه د منځني اسيا شوروي برخي ته بېرته راوگرځېد او د بریتانې پر ضد لمسونوته يې دوام ورکړ، او ديلشویزم او اسلام په موضوع يې يوه رساله وليکله، او په هغې کې مارکسي سوسيليزم يې په اسلام کې د بيت المال د تصور يو ډول بېرته راگرځېدنه وبلله، چې يو ډول داسې خزانه ده چې عمومي او په ټوله ټولنه پورې اړه لري.

د دې کرښو ليکونکي د ۱۹۲۰م کال را وروسته د برکت الله د عواقبو څخه خبر نلرم، ولي بايد ووايو: چې دغه پلټونکي، ويونکي او تکړه شخصيت خپل عمر د بریتانیا د استعمار او امپريالېزم سره په مبارزه کې تېر کړی و.

* * *

په هر صورت د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر په نيمايي کې دغه گډ پلاوي د پغمان په تپه کې امير خپل حضور ته ومانه او خبري اتري پيل شوي. پلاوي هڅه کوله چې امير د انگليسانو پر خلاف د جهاد اعلان او د المان د متحدينو طرفداري ته وهڅوی او هغه ليک چې انور پاشا راوړی و لاندینې څلور موخي په کې وې:

اول: د دې لپاره چې عثماني سلطان جهاد اعلان کړی بايد امير هم همداسې وکړي.

دوهم : ايا امير د افغانستان د خاورې له لارې " عثمانی ترکي
عسکروته بند ته د تېرېدلو اجازه ورکوي؟

دریم: باید افغانستان د انگلیس سره خپلې اړیکې وشلوې.
څلورم : امیر باید ټولې متنفذ او بارسوخه ملایان د جهاد اعلان ته
راوگمارې.

لاکن امیر د دې مسئلو په ځواب کې نوموړې پلاوی ته وویل : د
افغانستان خلک د راسخي عقبدي مسلمانان دي لکن د جگړې
وسایل نه لري، نو په دې اساس همیشه یوازي د خپل هېواد څخه د
دفاع لپاره چمتو دي.

پلاوی امیر ته د هر ډول نظامي مرستي او وسلو او دولس سوه زره
پونده تقاوي وعده ورکړه، لکن امیر قطعي ځواب ورنکړ او مسئله
یې خپل د مشوري مجلس ته واچوله.

په دې وخت کې د امیر درباریان دوه ډلې و:

یوه ډله یې د جگړې طرفداره وه چې په هغې کې د امیر ورور سردار
نصرالله او د امیر دوه زامن عنایت الله او مان الله شامل و، چې د
محمود طرزي (د شهزاده گانو خسر او د روڼ اندو مشر او مهم غړی
) دیني کړيو د ترک د طرفدارانو او د زیاتره افغاني قبایلو له خوا یې
ملاتړ کېده، دوهمه ډله یې د انگلیس طرفداران و چې د
عبدالقُدوس خان اعتماد الدوله په شاوخوا راغونډ شوي وو. چې په
هغې کې د بي بي حلیمي ساتونکي (د امیر میره مور چې د خپل
ځوي عمر خان د امارت خوب یې لېده) د هندوستان سره د معامله
لرونکو سوداگرو ډلې ځیني نظامي کسان او بروکراتان په کې شامل
وو، لکن امیر غوښتل چې د دې ډلې سره سیاسي لوبه په ډېر
احتیاط سره تر سره کړي، او د انگلیس طرفداران وساتي، په داسې

حال کې چې عمومي انتظار داسې و چې امیر دی د دغه بهرني
پلاوی سره جوړ راشي او جهاد دی اعلان کړي.

په دې وخت کې د برتانوی هند د دولت سیاسي نماینده حافظ سیف
الله خان ته د خلکو له خوا پټه اخطارونه ورکول کېدل چې د هغه د
نمایندګۍ ځای د خلکو د تاخت و تاز لاندې راځي، تر څو د برتانيې
سره جنګي عملیات ترسره شي، (د نوموړې حافظ لیک د ۱۹۱۶م
کال د جون میاشت). پټه دی پاتې نه وې چې د ۱۹۱۵م کال د
سپتمبر څخه دمخه هغه وخت چې دغه الماني پلاوی د هزاره جاتو
په لاره د هرات او کابل تر منځ و د هند وایسر او برتانيې د امپراطور
په لاسلیک یو لیک د امیر حبیب الله خان په نامه راولېږه، او هغه
یې د برتانيې اطاعت او د بي طرفۍ ساتلو ته وهڅاوه، او د هغې
میاشتي تقاوی یې د یونیم لک څخه دوه لکو ته د پټې خولي نېولو
په خاطر زیاته کړه.

امیر د دربار د بېلا بېلو ډلو د جهاد د عمومي تمایل او د الماني
پلاوی د هیلو تر منځ د یوه ماهر لوبغاړي په شان رول لوباوه، د یو
پلوه یې الماني، ترکي او هندي میلمانه په مستقیمو او غیر
مستقیمو خبرو اترو مصروف ساتل، او په دې ترتیب د افغانستان،
المان او د هغه د انډیوالانو تر منځ یولس ماده ایز تړون^{۵۸}

⁵⁸ لکه څنګه چې د ساتلي مخفف لیکن Seiler په روزنامه کې په انډیا افسر
لزن) کې راغلی دی د تړون دی مسودې لس مادې درلودې، چې د هغې په سریزه
کې د افغانستان او المان او د دواړو خواو حکم لرونکو او د المان د نورو
متحدینو تر منځ د دوستۍ ټینګښت، او د افغانستان د ازادۍ په رسمیت
پېژندلې و، او د افغانستان لوري باید عسکري قواو په مجهزولو او د هغې په
اساس تنظیم لاس پورې کړي، او د فارس، هند او د روسي ترکستان د خلکو سره
سیاسي اړیکې ټینګې کړي، او المان سل زره عصري توپکونه، درې سوه پوښونه

برابرولو ته ورنزدې کېدل؛ لاکن د بل پلوه په همدغه ورځ چې په سبا ته یې باید تړون لاسلیک شي د ۱۹۱۶م کال د جنوری په ۲۵ د برتانیایا نماینده حافظ سیف الله یې راوغوښت او په یوه ځانگړې مرکه کې یې هغه ته د بیطرفۍ د سیاست د ادامې ډاډ ورکړ او ویې ویل: چې سربیره پر دې، په عمومي دربار کې د دې سیاست د دوام اعلان هم وکړې، لاکن د هغه خبرې به د عوامو خلکو د ولولو د تسکین لپاره وې او د برتانیایي دولت باید د ده د خبرو څخه په ویره او تشویش کې نشو، او دغه وعده شوې دربار څلور ورځې وروسته د جنوری په ۲۹ نېټه جوړ شو، کله چې امیر د بي طرفۍ دوام اعلان کړ، د قبایلو او کابل خلک چې د جهاد اعلان ته سترگې په لار وو ټول خفه شول، او د المان، ترک او هند گډ پلاوي ناکام شو، او په دې اساس د پلاوي اروپايي غړو د ۱۹۱۶م کال د می په میاشت کې تصمیم ونېوه چې د کابل څخه ولاړ شي.

او نور عسکري تجهیزات د لس ملیونه سترلنگ پونډو سره افغانستان ته ورکړې، دغه راز المان به خپله لاره د پارس د هېواد لپاره خلاصوي، تر څو د دې لارې څخه افغانستان ته مرسته ورسېږي.

د دواړو لورو تر منځ سیاسي اړیکې ټینګې او هټنګ د المان د استازي په توګه په کابل کې پېژندل کېږي، د افغان استازي یا نماینده پارس ته استول کېږي تر څو هلته د المان د متحدو دولتونو (مرکزي قواوې) د سیاسي نماینده گانو سره خبرې وکړې، په کابل کې د الماني د سفارت او قونسلګرۍ د پرانستلو په برخه کې به په نژدې وخت کې لازمه مفاهمه وشي. (ادامیک: افغانستان ۹۴).

د هغو اسنادو له مخې چې په ملي ارشیف کې شته: سردار نصر الله هڅه کوله چې هغوی ولاړ نشي او وعده یې ورکوله چې د امیر د خوښۍ پر خلاف به سرحدې قبایلو د بریتانیا سره د جګړې لپاره چمتو کړې، لاکن د پلاوي غړو دغې وعده ته اعتبار ونه کړ او نیدرماير د روسي منځني اسیا د لاري ځان تهران او کرمانشاهان ته ورساوه، او په دې لاره کې د یوې فرقې په اندازه مرسته ولېدله، لاکن هټنګ د چین او امریکا له لارې جرمني ته ورستون شو، په داسې حال کې چې د پلاوي نور غړي په هرات کې تر هغه وخته پاتې شول، تر څو چې د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر شوروي پاڅون د برتانیایي مخالفو کارکونکو لپاره لاره هواره کړه.^{۵۹}

امیر په دغسې سیاسي ماهرانو عملیاتو سره ځان د المان او ترک د گډو هیلو او خواهشاتو څخه خلاص کړ، او د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه کې د بریتانیا نماینده سیف الله خان یې بیا دستي راوغوښت او د هغی سره یوازې کښیناست او د پلاوي موزي او اهداف یې غوره او په زړه پورې ونه بلل، او ویې ویل چې هغوی په ناهیلې سره له کابل څخه وتلې، او زموږ د هېواد له سرحد څخه به تېر شوی وي، او یوازې درې تنه یې کاظم بي، برکت الله او مهنډره پرتاپ په کابل کې پاتې دي چې د هغه د انډیبنې وړ دي. د دې لپاره چې هغوی میلمانه دي، دانه پوهېږې چې څه ډول خپل ځان له دوی څخه خلاص کړې؟ لاکن په خپله دوی هم تصمیم لرې چې په نژدې وخت کې له دې ځای څخه ولاړ شي.

امیر ډاډ ورکړ چې په بي طرفۍ، او د بریتانیا سره د تړلتیا او دوستۍ په وعده ټینګ ولاړ دی، او د خیرالدین او احمد په نومونو

⁵⁹ ادامیک: افغانستان ۲۲۵.

دوه تنه چې د تیراه قبایل د انگلیس په مقابل کې راپاڅوې، د ترکی نمایندګان ندي، لومړنۍ کس د کابل په حربي ښوونځي کې ښوونکی و د دې لپاره چې شاگردان یې سیاست ته را بلل، برطرف شو او دوهم کس شاهي پخلنځي اښپز و، چې د نااهلي په اساس ووژل شو، دغه دواړه د امیر د اجازي او خبرتیا پرته تیراته تښتېدلي دي او د هېڅ کومي خوا نمایندګي او واک نه لري، او باید دي چې د بریتانیا نمایندګه خپل دولت ته له دې خوا څخه پوره ډاډ ورکړي.⁶⁰ دریم: په کابل کې د یوه ازاد موقتي حکومت جوړول:

لکه څنګه چې وویل شو، راجه مهنډره پرتاپ او مولوي عبیدالله سنډهي مخکې د افغاني شخصیتونو سره د خبرو اترو مقدمات د حاجي عبدالرزاق پواسطه برابر کړي وو او سردار نصرالله نایب اسلطنه یې راضي کړی و چې د هند یو موقتي حکومت په کابل کې اعلان کړي. کله چې برکت الله د الماني پلاوی سره کابل ته راغی لکه څنګه چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه یوه تن د مولوي غلام جیلاني ځوی عبدالباري کله چې په ایران کې ونېول شو د هند پولیسو ته یې د یوه سلطاني شاهد په توګه داسې بیان ورکړ، د هندي ډلې مشران او کاظم بی د نایب اسلطنه په اجازه د حاجي عبدالرزاق په کور کې راغونډ شول تر څو د ازاد هند د حکومت د جوړولو لپاره لارې چارې برابرې کړي، په لومړي سر کې په نظر کې و چې دا حکومت دی د شاهي کورنۍ د شهزاده ګانو څخه د یوه تن په صدارت په کابل کې جوړ شي لکن وروسته په دې خبره سره یوه خوله شول چې د حکومت صدر دی مهنډره پرتاپ، صدراعظم دی مولوي برکت الله او د کورنیو چارو وزیر دی مولوي عبیدالله

⁶⁰ تحریک ۱۱۸

سنډهي وې⁶¹ او دغه ازاد حکومت د ازادۍ غوښتونکو د مقر څخه (د کابل بابر باغ) څخه اعلان شو د (۱۹۱۶م کال سپتمبر) هغه اطلاع چې په دې برخه کې د هند د وایسراد بهرنیو چارو د دفتر له خوا د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه ثبت شویده او د سیاست

⁶¹ لکه څنګه چې وویل شول هغه د شیخ الهند د ملګرو څخه و، چې په کوچنیوالي کې یې په بوتاسنګه مشهور و کله چې مسلمان شو، عبیدالله ونومول شول، او په دویوند کې یې اسلامي علوم ولوستل او د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راوړسېد، چې د ملي مبارزينو د مشرانو څخه شمېرل کېده، دغه فعال او سرسخته انقلابي شخصیت د شاه ولي الله د هلوي د فلسفي د شرحه کوونکو څخه و نوموړی د اسلامي علمومو تکره عالم، پلټونکی، کونښن فکرمنډ او ازاد مشري شخص و سرېره پردې چې د ازادۍ غوښتني خوې، سياسي کارنامې او د هند په موقتي حکومت کې غړيتوب او د جماعت خدام خلق (جنود الله) جوړول یې تر سره کړل، په اردو او عربي ژبو یې ډېر لوړ اشار ژباړلی دی چې د هغې جملې څخه کتاب التمهيد په عربي او تحریک سياسي شاه ولي الله په اردو او اوه کاله په کابل کې په اردو ژبه لیکل شويدي هغه د امانی دورې تر اولو وختو پورې یعنې اوه کاله په کابل کې پاتې شو، او د شاه څخه یې د هندي درس خانې اجازه واخیستله، چې د بریتانیا د سفارت د مداخلې په اساس ونه پرانیستله شوه، او په ۱۹۲۳م کال د تاشکند د لېسارې مسکو او استانبول ته ولاړ او د شوروي د انقلابیونو اولنیم سره یې لېدنې وکړې، او انقلابي تجربې یې تر لاسه کړې او په ترکیه کې یې مصطفی کمال ولېده او له دغه ځای څخه یې په مکه معظمه کې استوګنده غوره کړه او د خپلو دیني او انقلابي افکارو په لیکنه او تالیف بوخت شو.

کله چې هند ازاد شو او په ۱۹۴۹م کال کې د ده د بیرته راستنېدو لاره هواره شوه، هند ته بیرته راغی او د "هندستاګر اکادمی" په نامه یې علمي موسسه جوړه کړه، او د عمر وروستی وختونه یې د شاه ولي الله د فلسفي په تغیر، تبلیغ او خپرېدو کې تېر کړل، او د مولانا تاج محمود سنډهي قبر ته نژدې د سند د سکارپور د امروت په کلی کې اوسېده ترڅو چې همدلته مړ او ښخ کړای شو.

په نړۍ کې د (دوربینینو لیکونو قضیه) په نامه یادېږي داسې دي: چې عبیداله تندهي به په ورېښمینو دستمالونو لیکونه لیکل چې په ښکاره به نه لیدل کیدل، لاکن دلیک اخستونکي کولای شول چې د یوه کمیایو عمل تر سره کېدو وروسته هغه ولولي، دغه لیکونه د عبدالحق پواسطه چې د ملتان د خان بهادر رب نواز خان گمارل شوي جاسوس و د نوموړي خان دوه زامن اله نواز او شاه نواز د هندي مهاجرو طالبانو په ډله کې په کابل کې و ددغه جاسوس پواسطه چې پورته یې نوم یاد شو لاهور ته دغه لیکونه راوړل شول او د نوموړي خان بهادر خان پواسطه د هند د حکومت پلاس کې ولویدل او مسله رسوا شوه.

پدې ورېښمینو لیکونو کې چې مولوي عبیداله سندهي د کابل څخه لیکل ویل کېږي چې الماني پلاوي په کابل کې په درناوی سره ومنل شو، لاکن په خبرواترو کې کوم ځای ته ونه رسیده، ځکه افغانستان وغوښتل چې ترکي سر تیري دي د افسرانو، وسیلو او نقدي مرستي سره د افغانستان مرستي ته راشي، او د هغه د جگړې متحدین دي ددې هېواد د سلامتیا اوساتني ژمنه وکړي. نو هغه وخت به افغانستان کې د انگلیس پر ضد په جهاد کې پاڅون وکړي، لاکن ددې لپاره چې عثمانی دولت دغه شرطونه ونه منل، نو پدې اساس الماني پلاوي ناکام پاتي شو.

د هند ازاد موقتي دولت چې د هغه غړي د کابل په باغ بابری کې ناست و په لاتدي کړنو لاس پوري کړ:

لومړي: تزاري روسي ته د سفارت د یوه پلاوي استول او د هغه ځای څخه کابل ته د سفیر درالپړلو هېله.^{۶۲}

دوهم: هندوستان ته د سفارت استول (چې بریالي ندي).

دریم: د پارس د لیاری استا نبول او برلین ته د استول.^{۶۳}

څلورم: چین او جاپان ته د سفیرانو استول.^{۶۴}

⁶² د ۱۹۱۴ م کال د سپتمبر ده انیټي دهند د بهرنیو چارو د دفتر د اطلاعي په اخیر کې وایي چې: ډاکتر مهتر اداس دشیرسنگه په نامه او هم خوش محمد او عبدالقادر چې طالبان و ددې هیئت غړي هم و، چې د ۱۹۱۶ م کال د مارچ په میاشت کې تاشکند ته ولاړ او دهمدي کال د می په میاشت کې بیرته کابل ته راغلل، (تحریک ۱۱۷).

⁶³ ددې هدف لپاره د لاهور دوه تنه مهاجر طالبان عبدالباري د غلام جیلاني ځوي او شجاع اله د لاهوري حبیب الله ځوي د مولانا عبیداله سندهي له خوا له کابل څخه واستول تر څو د ایران د لیاری ترکي ته ولاړ شي. لاکن د ۱۹۱۴ م کال د اگست په میاشت کې د ایران په محمود اباد کې د ایران د سر تیرو پلاس ونیول شول او روسي گارد ته تسلیم کړي شول تر څو چې دواړه په ترتیب جام کې انگلیسي مامورینو ته وسپارل شول، او له هغه ځای هغوي هند ته واستول، تر څو چې دسلطاني شاهد په توگه یې د ازاد هند د حکومت د فعالیتونو ټول معلومات انگلیسي حکومت ته وسپارل، چې د هغې تفصیل د تحریک شیخ الهذ په کتاب کې راغلي دي.

⁶⁴ دې پلاوي چې متهر اسنگه او شیخ عبدالقادر په کې شامل و د مهندره پر تاپ او برکت الله دلیکونو سره چې د چین د سون یات سسن او د جاپان د شهنشاه میکادو په نومونو لیکل شوي و د ۱۹۱۴ م کال د جولای په میاشت کې دروسي تر کستان له لاري سفر وکړ، لاکن په هغه ځای کې د تزاري حکامو پلاس ونیول شول او په مشهد کې د برتانیای جنرال قونسل ته وسپارل شول اوله هغه ځایه لاهور ته راوړل شول چې متهر اسنگه په یوه ځانگړي عکسری محکمه کې تورن او د ۱۹۱۷ م کال د مارچ په ۲۱ اعدام شو (تحریک ۳۴۲).

پنځم: هند او برلين ته په تکرار سره د سفارت يو بل پلاوي استول کېږي ۶۵

شپږم: د هند موقتي حکومت د جنورديانير په نوم (دمسلم د خلاصون لښکر، سالوشين ارمی) يو تشکل په مدينه، استا نبول، تهران او کابل کې د کاغذ په مخ جوړ کړ چې ټول عالم اسلام د هند څخه تر مصر او استانبول پوري په کې شامل و: چې د هغې ښوونکي د مسلمانانو خليفه د ايران احمدشاه قاجار او امير حبيب الله خان و. چې د کار خلک اوسالاران يې د اسلام په ټولو خلکو چې د افغاني قبایلو د مبارزو خلکو په گډون په کې شامل شوي وو. چې ددې غير عملي پيښي ټول تفصيل د مولوي عبیداله سندهي په ورينمينو ليکونو کې (چې د انگليس د جاسوسانو په لاس کې ولويد) ليکل شوي دي. ۶۶ لاکن دا ټول ترتيبات کاغذ پر مخ پاتي شول او عملی

۶۵ تحریک ۱۱۴.

۶۶ ددې ورينمينو ليکونو اردو ژباړه د تحریک په کتاب کې د انډيا افسر د اسنادو له مخې چاپ شوي دي. ددې ليکونو راوړونکي عبدالحق چې اصلا جيون داس دلورندارام خوي د پنجاب د شاهپور خلصي د جنجیال اوسيدونکي و چې په ۱۹۱۲ م کال کې مسلمان شو چې يو څه وخت دملتان خان بهادر رب نواز خان په کور کې دده ددوه زامنو هر يو الله نواز او شاه نواز په ملگر تيا کابل ته ولاړ او د ۱۹۱۴ م کال په جولای کې يې د عبیداله سندهي څخه دشيخ عبدالرحيم سندهي په نامه ورينمين ليکونه واخستل، چې هغه په عربستان کې مولانا محمود الحسن ته ورسوي، لاکن عبدالحق هغه په لاهور کې خان بهادر ته ورکړ ترڅو چې د هند حکومت ته ورسیده.

يعني دا چې دغه شخص او د خان بهادر خامنو د همدې کار لپاره کابل ته هجرت کړي و او عبدالحق د همدغه خدمت په بدل کې د پنجاب د اوسپني د لاري په پوليسو کې ټاکل شو، (تحریک ۳۰۲).

اړخ يې نه درلوده، نوپه همدې اساس په هند کې انگليسي اشخاصو هغه له يوې ټوکې پرته بل څه نه بلل. لاکن د ختيځ له لوري:

هغه بل سياسي جريان چې د پښتنو خلکو افکارو ته يې ټکان ورکاوه او سياسي وينتوب يې مخ ته راوړه، او د افغانستان پر خلکو يې هم اغيزه کوله، همدغه د هند د ازادي غوښتونکو حرکتونه او ددغه ځاي سياسي گډونونه و چې د شلمې پيړي په لومړيو وختو کې په ټول هند کې په خوشحال سره په هغې لاس پوري کړي و او تل يې غوښتل چې د هند د شمال لویدیځ سرحد او دنيمه ازادو قبایلو د خلکوله قوي څخه هم کار واخلي، او لکه څنگه چې وويل شو، ددې خاوري ازادي غوښتونکي خلک د شلمې پيړي داوایلو څخه د هند د سياسي اوديني گوندونو سره اشنا شول، د حيرانتيا ځاي دي. چې د برتيانوي عصر په اواخرو کې هغه وخت چې د برتانوي دولت استونکي پلاوي د هند د سياسي حالاتو د مطالعي او سروې لپاره راتلل وي موندله چې په شمال لویدیځه صوبه کې سياسي و پښتيا او د ازادي غوښتني منظم فعاليتونه د هند د نورو ټولو ولاياتو څخه، (حتي په بمبي کې هم) ډير زيات دي. (د ۱۹۴۵ م او ۱۹۴۶ م کلونو د کرپس راپورته دي مراجعه وشي).

حزب الله:

دا د برتيانیا په محکومه خاوره کې د پښتنو خلکو د سياسي وينتيا په لړ کې لومړني سياسي او اصلاحي حرکت وي، چې د ترنگزو په حاجی صاحب مشهور د فضل واحد او دده د ملگري مولوي عبدالعزیز اتمانزي (چې په ۱۹۳۴ م کال وې) مولوي فضل الربی (په ۱۳۳۵ ش کال په کابل لوگر کې و مې) او فضل محمود

مخفی (په ۱۹۴۷ م کال و مې) د پښتو مشهور شاعر ددې گوند له مخکښانو څخه و.

حزب الله دده مهم مرامه درلودل:

اول - يو ټولنيز اصلاحي او د مغرو رسومو او عاداتو سره مبارزه.
دوهم - د ازادې د حاصلولولپاره کوبښن او دانگليس د استعمار په ضد د جهاد اعلانول، چې په هغه وخت کې د چارسدي د اتمانزو ځوان خانزاده محترم خان عبدالغفار خان د بهرام خان ځوي هم پدغه لاره کې کوبښن کاوه، ددې لپاره چې دلومړي نړيوالي جگړې په پيل کې (۱۹۱۴ م) د ترنگزو د حاجي صاحب دنيولو امر ورکړ شو هغه د خپل گوند مرکز د ازاد سرحد دباجوړ سورکمر ته رانقل کړ او دغازي اباد دکلی بنسټ يې کيښود چې د حاجي ارامگاه هم په همدغه ځاي کې ده.

لکه څنگه چې مووويل حاجي په خپل دغه گوند سره د انگليس په ضد په صوبه سرحد کې د ډيرو اوږدو مبارزو مصدر او خون گرمه مبارز ملگري يې درلودل.

چې ددغې جملي څخه ميرسيدجان چې د بابري په ملا مشهور و چې د پيښور په شمال په شبقدر کې په ۱۹۱۱ م کال کې د انگليس دسرتيرو سره په جگړه اخته و

(۱۳۴۲ ق کال په چامنگ کې و مې) او ملا احمدجان چې په سنډر کې په ملاصاحب مشهور و په چکدره او ملکنډ کې يې د انگليسانو سره جهاد وکړ (۱۹۱۴ م) او يو کال وروسته په ۱۹۱۵ م کال کې دوزيرستان قبایل هم د استعماري قواو په ضد په جهاد لاس پوري کړ او مومندو قبایلو د ترنگزو د حاجي په مشري په شبقدر کې د انگليسي عسکرو پر ځايونو شبخونونه وکړل او د

قبایلو دغو هلوځلو په ۱۹۱۸ او ۱۹۱۹ م کلونو کې هم دوام درلوده لکه د مغول کوټ، تانک رپوزي، توچي، کسي غر، کاور، مانجی گري، ژڅی، درابن، ترکي او قلمه دوه او داسي نورې جگړې، چې دغو ټولو انقلابي حرکتونو زموږ د هېواد په خیتخ کې خلک راوښول، او په عوامو کې يې د ازادې روحيې ته قوت ورکاوه، پداسي حال کې چې د افغانستان د ازادې جگړه هم په برياليتوب سره تيره شوی وه او دافغانسان خلک يې راوښ کړي او دوهم مشروطيت ثمرته رسيدلي و.

دهېواد دشمال او لويديځ حالات:

لومړني نړيواله جگړه چې د ۱۹۱۴ م کال په اگست کې پيل شوي وه د ۱۹۱۸ م کال د نوامبر تر ۱۱ يې څلور کاله دوام وکړ او دځينو هېوادونو سياسي او ټولنيزو حالاتو ته يې بدلون ورکړ، پداسي حال کې چې د هېواد په خیتخ کې د هند دازادې غوښتونکو او سرحدي قبایلو خلکو يو ملی پاڅون لکه څنگه چې مخ کې ورته اشاره وشوه ټينگ و.

په شمال کې هم د تزاري روسي په پراخه هېواد کې، روسي کارگرانو ډير لوي پاڅون وکړ او دلومړي ځل لپاره يې دسوشلزم ايديا لوژي د عمل مرحلې ته ورسوله او کمونست گوند (بلشويک) د اکتوبر په سر انقلاب سره تزاري استبدادي دولت رانسکور کړ، او دشوروي روسي دنوی دولت واگي په خپل لاس کې ونيولي (۱۹۱۷ م کال دنوامبر ۷) د شوروي ترکستان د بهرنيو چارو کمېسار په ۱۹۱۸ م کال کې امير حبيب الله خان ته يو پيغام ور واستوه ترڅو دواړه يو دبل سره دوستانه اړيکي ټينگي کړي:

پټه دې پاتې نه وي چې د تزاري روسي دولت او برتانيا تر منځ په ۱۹۰۷ م کال کې يو تړون لاسليک شوي و، چې دهغه په لمړي ماده کې افغانستان دروسي د نفوذ څخه بهر سيمه گڼل شوي وه او په څلورمه ماده کې په افغانستان کې دروسي او برتانيې د سوداگري په اړيکو کې د مساوات اصل منل شوي و. نوپدې اساس د شلمې پيړي په لومړي او دوهمو لسيزو کې افغانستان او مخصوصا هرات، کندهار او کابل د هندوستان سره د روس او ايران د سوداگري تيريدونکي لاره وه. او د سوداگري د مالونو راکړه ورکړه او دخلکو تگ راتگ بخارا، تاشکند، مشهد پيښور، کراچي او بمبې ته زيات و. پداسې حال کې چې په قاجاري ايران کې د مشروطيت غورځنگ خپلو جگو پورته رسيدلي او د داسې فرمان د صادرېدو سبب شو چې په ۱۹۰۷ م کال مظفر الدين شاه قاجار داسې قانون او دملې شورا د جرگې د پرانستلو سبب شو.

دغه ټول حالات په افغانستان کې د مشروطه غوښتنې د کمبود نه مړ کېد د محرکه عواملو څخه وو او ددې خاوري په روڼ اندو کې سياسي درک او سنجش او عين پوهي نشوونما کوله.

اگرچې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې په ډير بد او خراب شکل سره د لومړي مشروطيت غورځنگ په کابل کې وځپل شو لکن بيا هم سياسي حالات او ملې وښتيا د افغانستان په دريو برخو کې، او هم د افغاني ټولني د کورني محرکه عواملو باز تاب دي ته نه پريښودله چې دغه لمبه په بشپړه توگه مړه شي، نو پدې اساس گورو چې د مشروطيت غوښتنې دوهم غورځنگ د افغانستان د روڼ اندو ځوانانو په منځ کې په يوې پرمختيايې انقلابي روحيې سره نشوونما

وکړه او د افغانستان د ټولنيزو حالاتو د بدلون او داستقلال او ازادي د بېرته تر لاسه کولو سبب شو.

محمود طرزي او سراج الاخبار

د ۱۳۲۷ ق کال د صفری دمیاشتي د وژني او تاراج څخه راوړوسته چې امیر او دهغه درباریانو د مشروطه غوښتونکو لپاره روا بللی په ظاهري توگه د ظالمو حاکمانو او دکورنپو او انگلیسی جاسوسی د سرچینو له ویری دا غبرغلي شو لاکن:

این قصه هفت گنبد افلاک پر صداست
کوته نظر نگر، که سخن مختصر گرفت

مظلومي او استبداد ځپلي ټولني دروانو اوبو خصلت لري که چيري مخي ته ئې خنډ ورپيدا شي په موقتي توگه بي حرکت پاتي کيږي او يو په بل باندي متراکمي کيږي او په ډير زيات فشار او قوت سره دخپلي مخي څخه خنډونه لري کوي.

په ۱۳۲۳ ن کال کې دلومړي سراج الاخبار مری دښکیلاک منگولو ونيوله او پرته له یوي گڼي نور هیڅ خپره نه شوه. لاکن شپږ کاله وروسته امیر دوخت غوښتني او دچاپریال جبر ته سر تیت کړ او په ۱۳۲۹ ق کال کې بیا دهغه جریدي د خپریدني اجازه محمود طرزي ته ورکړه چې د سیاسي ویښتیا او د مشروطه غوښتني د تخم د پالني بلکه د ازادي غوښتني زمينه او سرچینه شوه. دغه نیکمرغه حرکت چې په ۱۳۲۷ ق کال کې داخنتاق سره مخامخ شوي وو، دوه کاله وروسته د سراج الاخبار په بیا خپریدو او دیوه مخلص افغان پوهه او تکړه لیکوال محمود طرزي په مسیحیایي نفس سره بیا ژوندي شو، دغه پوهه او مدبر شخص د هیاهوي له پیدا کیدو او

ددربار دویرولو پرته په حقه سره د مولوي محمد سرور واصف علیه الرحمه په ځای کیناست او د مشروطه غوښتني نیالیگي ئې ثمر ته ورسوه.

محمود طرزي څوک وو؟

دنولسمي پيړي په لومړي لسيزه کې د ابدالي احمد شاه امپراطوري چې دپاتي کسانو تر منځ ئې شديد اختلاف پيدا شوي و. ټوتي ټوتي شوه او بارکزائي سردارانو(د سردار پاينده محمد خان محمد زائي څامن) د ۱۲۴۲ ق کال د ربيع الثاني يا ۱۸۲۶ م کال د عهد نامي له مخي چې د هغي اصل د کابل په ملي ارشيف کې موجود دي، ددراني امپراطوري پاتي مخکي او برخي لکه د خپل ميراثي او شخصي مال پشان ترکه او وويشلي، چې پراخه کندهار د شاه جوي څخه تر فراه او شکارپوره پوري په هغو پنځو وروڼو پوري تعلق پيدا کړ کوم چې (دغلجي ايدو خېل هوتک له موره څخه و). يعني: پردل خان چې په مشرقي متخلص و.

رحمدل خان چې په ۱۲۷۵ ق کال کې په ايران کې مړ شو او په نجف اشرف کې خاورو ته وسپارل شو دغلام محمد په نامه يو ځوي درلوده چې په هندي سبک کې دديوان درلودونکي شاعر او هنرمند ليکونکي چې طرزي ئې تخلص کاوه(په ۱۲۴۵ ق کال کې په کندهار کې وزيريد او په ۱۳۱۸ ق کال دشعبان په ۱۵ دجمعي په ورځ په دمشق کې مړ شو) دا دښه ذوق درلودونکي، صوفي مشر به او هنر دوسته کندهاري سردار په هغه سيالي کې چې د افغانستان د امارت په سر ددوو ترونو دزامنو يعني دميوڼد د فاتح سردار محمد ايوب خان او د(انگليس دناينده) دليپل گريفن غوښتل شوي او گمارل شوي سردار عبدالرحمن خان تر منځ پيدا شوي وه، نوموړي د

سردار ایوب خان (د انگلیس د بشکیلاک مخالف عنصر) خواته میلان درلوده کله چې سردار عبدالرحمن خان امارت ته راغی (۱۸۸۰ م کال جنوري) د امیر جاسوسانو خبر ورکړ د سردار غلام محمد خان طرزي سره یو تن هراتي په یوه محفل کې ناست و او داسې ویل:

سردار محمد ایوب خان چې د کندهار د پیر پامال د جگړې او دانگریز د لښکرو په مقابل کې دماتي څخه وروسته ایران ته تللي و بریالي بیرته راگرځي.

د افغانستان د ژورنالیزم پلار علامه محمود طرزي وایي چې: امیر ددی خبرد تر لاسه کولو څخه وروسته د طرزي د مالونو د مصادره کولو او هند ته دده د تبعید امر ورکړ او هغه بل هراتي ئې زنجیر او زولانه یوړ او دهرات د غوریانو په سرحداتو کې دناجویه یوه ډېره جگه ونه کې یوه ډېره کلکه پنجره ورته جوړه کړه او دغه مظلوم ئې پکې واچوه، تر څو چې په همهغه کې هډوکي وراسته شول او دامیر په قول (تر څو وگوري چې د سردار ایوب خان موکب څنگه له ایران څخه راگرځي) ^{۶۷}

وایي چې سردار طرزي ئې په ډېر بد حال دخپل کورنۍ ۳۶ تنو غړو سره کوټي او کراچي ته فراري کړ، (۱۸۸۱ م کال جنوري یا ۱۲۹۹ ق کال). د هېواد څخه ددغه اجباري فراریانو په کاروان کې د سردار غلام محمد خا د ن ۱۶ کلن ځوي محمود نامی هم و، چې د ۱۲۸۲ ق کال د ربیع الثاني په لومړي نیټه یا د ۱۲۴۴ ش کال د سنبلې په لومړي نیټه او یا د ۱۸۶۵ م کال د اگست په ۲۳ نیټه په غزني کې د سلطان محمود د قبر تر څنگه پیدا شوي و، چې په همدې مناسبت ئې هغه ته "محمود" نوم کیښود.

^{۶۷} مهدی فرخ: تاریخ سیاسی ۱۳۵۱.

محمود ۱۷ کلن ځوان با سواده د ادبي ذوق درلودونکي دخپل پلار او کورنۍ سره د ۱۸۸۲ م کال څخه تر ۱۸۸۵ م کال پوري او دخپل عمر تر ۲۰ کلني پوري په کراچي کې ژوند وکړ او اردو ژبه ئې زده کړه. لاکن پلار ئې سره لدې چې بریتانوي هند معاش ورکاوه نه ئې غوښتل چې په دار حرب کې ژوند وکړي نو په همدې اساس د همدغه کال په دوېي کې دبحري کشتي پواسطه د خپل ځوی او کورني سره بغداد ته ولاړ او په دې ځاي کې ځوان محمود ترکي ژبه هم زده کړه او کله چې په ۱۳۰۴ ق کال یا ۱۸۸۶ م کال دمشق ته ولاړ، نو په هغه ځاي کې ئې عربي ژبه هم په بشپړه توگه زده کړه، او تر ۱۹۰۰ م کال یا ۱۳۱۸ ق کال پوري چې عمر ئې ۳۵ کلو ته رسیده او لږ څه فرانسوي ئې هم زده کړي وه.

حقوقو، ادبیاتو، سیاست او اجتماعیاتو او دطبیعی علومو د مبادیو په برخه کې خپلو پراخو مطالعاتو ته دوام ورکړ او لیکوال، ژباړونکي، تکړه سیاستوال او د هېواد غوښتنی شاعر تري جوړ شو او ډیر کتابونه ئې په دري ژبه تالیف او ترجمه کړل. او د عربي او عثمانی پراخه هېواد ښارونو ته ئې سفرونه وکړل او د عربو او ترکي باسقافته رجالو سره اشنا شو.

سردار غلام محمد خان طرزي د ۱۹۰۰ م کال د دسمبر په ۷ یا په ۱۳۱۸ ق کال د شام په دمشق کې د هېواد په غریبۍ کې ددی نړي څخه سترگي پټي کړي او هم هلته خاورو ته وسپارل شو ۳۵ کلن محمود طرزي د همدغه وخت څخه هېواد ته دراتللو په فکر کې شو او د ۱۹۰۲ م کال د فبروري په میاشت یا په ۱۲۸۰ ش کال کې پداسې کال کې چې امیر عبدالرحمن خان دنړي څخه سترگي پټي کړي وي کابل ته راغی او نهه میاشتي ئې دلته تیري کړي چې په

(بيگ صاحب) ئې شهرت درلوده. څرنگه چې امير حبيب الله خان هغه بيرته خپل هېواد راتللو ته راوباله ، دمشق ته ولاړ، له ۲۳ کاله تبعه څخه وروسته په ۱۹۰۵ م کال کې دټولي پلرنۍ کورنۍ سره يو ځاي کابل ته راغی او په ده افغانانو کې (اوسني بنسټوالو ته مخامخ) د ملا عموي توخي په کور کې ئې استوگنه غوره کړه. او همدغه وخت دی چې پوهه، پرکاره او مدبر ځوان دهيواد خدمت يا چوپړ ته ملا وتړله د سراج الاخبار افغانيه د اته کالو خپرولو سربيره ۳۱ کتابونه او رسالي په نشر او نظم په دري ژبه تاليف او ترجمه کړي چې يوازي د روس او جاپان دجگړې تاريخ ئې په څلورو ټوکو کې ۱۲۷۰ مخونو حجم لري. (د ۱۹۱۶-۱۷ م کال د کابل چاپ). د محمود ژوند په عين چوپتيا او خونسردی کې دهلو څلو ، شور او تدبير څخه ډک و، هغه کار کاوه پوښتونکي او لټونکي و، او دافغاني غرور او لوړتيا په بشپړه عقیده او کامل ايمان سره ئې د خپل هېواد لپاره مهم او دقدر وړ خدمتونه سر ته رسولي دي. لکه:

۱- په افغانستان کې دنوي فکر او ژورناليزم دبنسټ ايښودونکي، چې هغه د افغانستان د (صحافت او تجدد) پلار گڼو او دا کار د ۱۳۲۹ ق کال د شوال په ۱۵ (د ۱۲۹۰ ش کال د میزان ۱۶ يا ۱۹۱۱ م کال) چې د سراج الاخبار افغانيه لومړي گڼه خپره شوه ، شروع شو. او داتم کال تر شپږمې گڼې د ۱۳۳۷ ق کال د ربیع تر ۱۵ يا د ۱۲۹۷ ش کال د لښدي يا دقوس تر ۲۷ يا د ۱۹۱۸ م کال ددسمبر تر ۱۹ پوري دوام وکړ.

(د سراج الاخبار افغانيه) لومړي گڼه چې په ۱۲۹۰ هـ ش کال کې دعلامه محمود طرزي په مدیریت خپره شويده

۲- ددري د نشر ليکلو د سبک ټنگښت او دتاليف او ترجمي رواجول، او دنوي عصر (۱۳۲۹-۱۳۳۷ ق) د اوصولو سره سم د مطبعي ترتيبول.

۳- ددوهم مشروطه غوښتونکو ځوانانو اغيزمنه لارښوونه د ازادي او تجدد غوښتنې د فکر پراخول، يعني دلومړي مشروطيت دټکول شوي غورځنگ بيا ژوندي کول او لکه د امان الله خان ، عبدالرحمن لودين او عبدالهادي او داسي نورو پشان د سرښندنکو ځوانانو روزل.

۴- دافغانستان د ۱۹۱۹ م کال داستقلال د اعلان څخه راوروسته د امان الله خان په کابينه کې دلومړنۍ بهرنيو چارو د وزير په توگه دده انتصاب، دکابل د ستوري په ماني کې دبهرنيو چارو د وزارت تشکيل، داستقلال د لاس ته راوړلو دمذاکراتو رياست (په ۱۹۲۰ م کال په اپريل کې دهند د ميسوري په غره او په ۱۹۲۱ م کال په کابل کې) لدې وروسته په لندن، پاریس او دنړي په نورو مرکزونو کې د افغانستان د سفارتونو جوړول او خپلو جانشينانو او شاگردانو ته د بهرنيو چارو په وزارت کې دبهرنۍ سياست لارښوونه.

۵- دميرمنو غورځنگ ته دهغه پاملرنه دهغي د لورملکي ثريا پواسطه دښځو د ښوونځيو پرانستل دستر رفع کول يعني دچادري لري کول، په (۱۳۰۰ ش کال دحمل په لومړي نيټه) دده دميرمن اسما او دده د وريري روح افزا پواسطه د کابل دارشاد نسوان د جريدي خيول، ددغو ټولو با ارزښته کارنامو سره محمود په ۱۹۲۲ م کال کې په پاریس کې د افغانستان مختار وزير او په ۱۹۲۴ م کال کې ددوهم ځل لپاره د بهرنيو چارو وزير وو، په

۱۹۲۷ م کال کې په اروپا کې د مزاج د علالت تداوي وکړه په
۱۹۲۸ م کال بېرته کابل ته راغي ددې لپاره چې داماني حکومت د
عمالو سره ئې په ځينو برخو کې اختلاف درلوده او عمر ئې هم (۶۰)
ته رسيدلي وو، رسمي کارو څخه ئې ځان گوښه کړ.

محمود طرزي داماني دوري تر پاي پوري، محترم پاک لمن او
لارښونکي شخصيت پاتي شو او ددې لپاره چې ملکه ثريا د امان
الله خان ميرمن ئې لور وه او اماني دربار په انگليس ضد محور
خرخیده او برتانوي پروپاگندي يا تبليغاتي سرچينو د شاه، ملکي او
د دربار په ضد په زهر جنو تبليغاتو لاس پوري کړي وو چې دهغي
اصلي علت دامان الله خان ضد انگليس سياست او مسکو ته دهغه
تگ و. نو پدې اساس د ۱۳۰۷ ش کال په مني او يا په ۱۹۲۸ م
کال کې اړو دور يعني اغتشاش ئې رامنځ ته کړ چې شورشيانو په
خپل اوه فقره ايزو وړانديز کې دمحمود طرزي د کورنۍ داخراج
غوښتنه هم کړي وه. ددې لپاره چې امان الله خان هم کابل د اړو دور
کورونکو مشر کله کاني حبيب الله (په بچه سقاو مشهور) ته پريښود
او د ۱۳۰۷ ش کال په جدي کې کندهار ته ولاړ، محمود طرزي هم
په الوتکه کې دکندهار څخه هيرات ته او دهيرات څخه ايران ته
ولاړ. چې اته مياشتي په ايران کې و. او له هغه ځايه څخه په ۱۹۲۹
م کال د اکتوبر په ۲۶ دشوروي دباطوم له لياري بيا د ترکي په
هيواد کې پناه هنده شو او په استانبول کې ژوند پيل کړ، تر څو چې
په ۱۹۲۳ م کال د نوامبر په ۲۲ نيټه د ۶۸ کالو په عمر د ځيگر
دسرطان د ناروغي له امله لدې نړي څخه سترگي پټې کړي، او دابو
ايوب انصاري مزار ته نژدې خاورو ته وسپارل شو، (رحمه الله عليه)

واني چې هغه په خپل ژوند کې هغه ملهم و، چې دهغه مړينه دخپل
گران هېواد څخه په لري والي کې واقع کيږي او ويلي ئې وو:

در غربت اگر مرگ بيگر د بدن من
ايا کی کند قبر کی دوزد کفن من؟
تابوت مرا بر سرکوهی بگذاريد!
تا باد وزد بر سران از وطن من

لري نده چې هېواد ته دهغه د قدر وړ خدمتونو څخه ددرناوي لپاره
د افغان نوي نسل د هغه پاتي شوي هډوکي د هغه د استاد سيد
جمال الدين افغاني پشان بيا هيواد ته راوړي، او هغه د کابل
پوهنتون په زړه کې، دنوموړي سيد تر څنگ د تل لپاره خاورو ته
وسپاري:

(تا باد وزد بر سر او از وطن او)

د هغه افغاني پيلوت چې محمود ئې د هېواد څخه د وروستي ځل د
وتلو لپاره هيرات ته وړه، داسي روايت دي چې محمود پدغه الوتنه
کې ډېر ناراحته وو او اوبښکي ئې تويولي او له ځانه سره ئې دا پښتو
بيت زمزمه کاوه:

دا ستا په مينه په شپو شپو زه کريدلي يم

اوس دي پرېرډمه چې انگرېز درته غندلي يم

هغه ويل چې په دويمه مصرع کې اصلاً (چې رويار درته غندلي يم)
وو او دغه بيت د محمود وفاداره استاد ملا محمد اکرم هوتک چې
د خپلي کورنۍ سره په دمشق کې فراري و دهيواد نه دوتلو په وخت
کې ويلي وو.

ددي لپاره چې د محمود طرزي فکر او انديشي د دويم مشروطيت پر ټولو افغاني ځوانانو ډېره ژوره اغيزه درلودله او د ټولو لارښونکي او مخکښ و نوبې ځايه به نه وي که پدې ځاي کې د هغه فكري بنسټونه لږ څه توضيح کړو:

۱- د هغه د کورنۍ د انگليس پرضد والی:

د محمود پلار سردار غلام محمد خان طرزی د کندهار د بارکزي (محمدزی) حکمرانانو څخه د يوه تن سردار محمدی خان ځوی و چې په ايران کې مړ شو ځوی يې د کورنۍ د ځينو غړو او د ترونو لکه د سردار مهردل خان مشرقي ځوی سردار شيرعلي خان د هېلو بر خلاف د انگليس د نفوذ د سلطې څخه بی زاره او متنفر و او په همدې اساس د ۱۲۹۷ق کال يا ۱۸۷۹م کال په جگړه کې د ميوند د فاتح د سردار محمد ايوب خان طرفدار و او په همدې سبب امير عبدالرحمن خان هغه د کندهار څخه کراچي ته تبعيد کړ.

طرزی په کراچي کې د انگليس د بېرغ لاندې ژوند ونشو کولای او لکه څنگه چې وويل شول، بغداد او دمشق کې يې عثماني اسلامي دولت ته پناه يوره او د عمر تر پای هلته پاتې شو.

محمود چې د کوچنيتوب څخه په دې روحیه روزل شوی و، د عمر تر پای په دې مفکوره ټينگ پاتې شو او په هر ځای کې چې کردار وينا او فکر کار کاوه د برتانوی بنګيلاک د نفوذ پرضد يې مقاومت او مبارزه وکړه.

پلار يې طرزی هغه وخت چې د امير شير علي خان په عصر کې په کندهار کې د استوگنې په وخت د شعر، ادب، پوهې او فرهنگ په

طرفدار شهرت موندلی او د خپل وخت د عالمانو سره ملگری وه په ملي ارشيف کې په ډېره روانه عربي يو ليک د نسخ په ډېر ښکلې خط په دوو مخونو کې د قاضي طلا محمد پښورې په خط موجود دې چې د مولوي عبدالرحيم بن مولوي حبيب الله د کندهار د څېړونکې په نامه ليکلې دې چې د هغې ليکونکي طلا محمد د پښور د قاضي خيل د کورنۍ يو عړی او تاييف کوونکی عالم، شاعر او هنرمند دی، چې په هغې کې هم سردار طرزی ته سلام او احترام ډالی شويدی او معلومه ده چې طرزی ته يې ارادت او علمي او ادبي اړيکې درلودلې، لکن هغه وخت چې سردار د انگليس سره د مخالفت په جرم د هېواد څخه تبعيد شو او په هند کې يې پيدا کړه چې نوموړی قاضي د ده د کاکا د ځوی قاضي قادرو په شان (د اميرشير علي خان د دربار جاسوس) د بنګيلاک د دستگاه د کارکونکو څخه دې. هغه يې وغنده، چې دغه غندنه د طرزی په چاپ شوې ديوان کې شته دی (۱۸۹۲م کراچي چاپ).

سره له دې چې سردار طرزی زاهد، خدای پالونکی او بې غرضه زور سړی و لکن د انگليس د سفارت د مامورينو د هلو ځلو په اثر په شام کې د عثماني دولت د گمارل شوو کسانو نظر د پلار او د هغه د ځوی په نسبت بدلون موندلی و. او د محمود د ژوند په چارو کې يې ستونزې پېدا کولې: لکن پلار او ځوی دواړه د انگليس پرضد عقیده باندې په دې خاطر ټينگ پاتې شول چې د اسلامي هېوادو سره د بریتانيانو امپراطورې رويه او د بنګيلاک سياست او په ځانگړې توگه د افغانستان سره په دوو جگړو کې د نفرت او دښمنۍ وړ وپاله.

د افغانستان د صحافت په تاریخ کې د اوریدو پېښه ده چې درې کربنو لیکونکی هغه په خپله لېدلی او لوستلی ده او په ۱۳۰۱ ش کال پورې اړه لرې، چې په دغه وخت کې د ۱۹۲۲م کال د سپتمبر په ۱۵ د بلوچستان گزټې جریدې د افغان د وېښتیا په اړه یوه د پېغوره ډکه مقاله ولیکله چې گڼې د افغانستان استقلال د هغه تړون پایله ده کومه چې د ۱۲۹۸ ش کال د اسد یا زمري په ۲۸ د برتانوی هند د حکومت سره لاسلیک شوه او د همدغه دولت سره رابطه وه چې لومړی توب خوښونکی (قداومت پسنده) افغانستان یې اصلاحاتو او نوی مدنیت ته تمایل کړ.

د کندهار د طلوع افغانې جریدې د دې مقالې ځواب د ۱۳۰۱ ش کال د قوس په ۱۰ یا د ۱۹۲۲م کال د دسمبر په لومړی نېټه یعنې د دې جریدې په دویم کال د ۱۴ گڼې څخه تر ۱۷ گڼې پورې په څلورو برخو کې یو اوږد مطلب ولیکه. او په ډېره تنده او بده لهجه یې د بلوچستان گزټې ته ځواب ورکړ د مثال په ډول:

"د افغانستان استقلال د انگلستان یو اعطا کړی شي نه دې ... کنه نو، که چېرې د استقلال پیدا کېدل د برطاني د سیاستوالو پر وعدو او د کاغذې تړونونو په لاسلیک کولو پورې اړه درلودلی، نو ایرلیند سا، کاله او هندوستان یونیم کاله مخکې باید د استقلال درلودونکي وای مگر:

ازاده گۍ به شمشیر بسته اند
مردان همیشه تکیه خود را بر او کند....

هو، غواړم چې په پاڼو او واضحه الفاظو سره ووايم، چې موږ د انگلیس سیاستوالو د افکارو څخه په بشپړه توگه خبر یو، چې په منځنۍ ختېځ کې د خپل نفوذ او د برطانیې د حکومت د اقتدار د

ټینګښت لپاره، د کابل تسخیر د هغوی د خیال وروستی او مهمه نقطه ده. لکن د برطانی سیاستوال باید پوهه شي چې هغه پیاله ماته شوه او هغه ساقې پاتې نشو... د انگلیس سیاستوالو او پروپاګند کونکو لپاره د عمل غوره لاره یوازې همدا ده. چې نور د وړاندې تگ د پالیسی (فارور دپالیسی) خیالات له منځه یوسي او د شاتګ په قهقراي پالیسی عمل وکړي.

فکر کوم چې انگلیس پروپاګند کونکی د عامو خلکو د غولولو لپاره د وړاندې تگ د پالیسی په ترڅ کې به د دغه راز لغویاتو د رواجولو لپاره نور اقدام وکړي، د رېښې د زغلولو او د بهرنۍ دسیسو څخه دی لاس واخلي او د خپلو کورنیو اغتشاشونو په له منځه وړلو کې دی کوښښ وکړي.

بد ریادر، منافع بی شمار است

اگر خواهی سلامت برکنار است

د طلوع افغان په جوابیه اوږده مقاله کې په اسلامي او ختیځو هېوادونو کې د انگلیس د سیاستوالو دسیسو او خراب او بد نیت ته ډېرې زړه بگنونکی اشارې شوې وې چې لهجه یې هم تنده او قهر امیزه وه.

لکه څنگه چې د محمود سره د بهرنیو چارو په وزارت کې یو مامور حبیب الله طرزی لیکي چې: څرنگه چې د هغې دندې ایجابوله یو لیک یې کندهار ته ولیکه چې د داسې مقالو لیکلی په سیاسي اړیکو کې جنجالونه رامنځته کوي. د دې جریدې مدیر (خدای بخښلی عبدالعزیز خان چې بیا وروسته په باباجان مشهور شو) د دې لیک په ځواب کې یو ډېر شدید مکتوب د بهرنیو چارو وزارت ته را واستوه، او بناغلی طرزی هم د هغې په ځواب کې یو شدید

سره ليک تسويد کړ او ويې غوښتل چې د بهرنيو چارو د وزير (محمود طرزی) لاسليک پر هغه واخلي.

حبيب الله طرزی ليکې چې: کله چې وزير دغه ليک تر پايه ولوست ماته يې وکتل او ويې ويل: غواړې چې دغه ليک زه لاسليک کړم؟ هو! ځکه چې د بهرنيو چارو په وزارت يې سخته بلوسه کړيده! وزير وويل:

"ماته دغه څوکۍ او مقام ارزښت نه لري او ځما د مسلک په مقابل کې چې ژو ناليزم دې په دوه توته هم نه ارزې، زه هم د هغه په شان يو جريده ليکونکی يم او هيڅکله ځان ته اجازه نه ورکوم چې د خپل "کوليگ" په مقابل کې داسې يوشی وليکم." ۶۸

د حبيب الله طرزی دغه ليکنه ټيک ده او د دې کرښو ليکونکی چې يو څه وخت د طلوع افغان مدير وم، په هغه ادره کې مې داسې ليک لېدلی و چې محمود طرزی په خپل قلم ليکلی او لاسليک کړی او د طلوع افغان د مدير څخه يې د ځوان د ختيځ د ازادۍ غوښتونکو د مشر سره يو ځای څو مياشتي په استانبول کې بلد شو، او د هغه د قدر وړ انسان له برکته د هغه شور او وينتوب نور هم زيات شو، هغه ليکې چې:

علامه سيدجمال الدين د پوهې يو کان و، دغه ځما او د ده اوه مياشتي مگرتوب د اویا کالو شباحه (سيلگری) په اندازه و... هغه علمي، فلسفي، سياسي، ټولنيز او نور هغه بحثونه چې هره

⁶⁸ محمد کاظم او هنگ تير ژورناليزم در افغانستان ۷۹ د کابل چاپ

ورځ به د نړۍ د دغه علامه په مخکې روان و. د هغې د هرې جملې او عبارت د ليکلو لپاره کتابونه او رسالي په کار وې ... " ۶۹

د افغان سيدجمال الدين مبارزه چې په نړيواله سطحه پيل شوې وه او د هغه فکري پيروانو په ترکیه، مصر، ايران، هند او د اروپا په ځينو سيمو کې هغه تعقيبوله په دوو مهمو اصولونو يې بنسټ اېښودل شوې وه:

لومړی: په اسلامي هېوادونو کې د شاهانو او حکمرانانو د کورنۍ استبداد سره مبارزه.

دوهم: د اپرياليسم سره سرسخته مبارزه، په ځانگړې توگه د انگليس د شاهنشاهي د کړو وړو او په ختيځو هېوادونو کې د هغوی د زورزياتي سره محمود چې د کوچنيتوب څخه د انگيس سره شديد نفرت په ميراث اخيستی و. د سيدجمال الدين افغاني سره په خپلو اوه مياشتينو بحثونو کې پدې نفرت او بد ويلو او غندلو کې نور هم ټينگ شو او په دې ترڅ کې دی ته هم پاملرنه وکړه چې د ختيځ د دغو حکمرانانو او شاهانو خودسري او کورنۍ استبداد هم د دغه بهرنۍ زور زياتی څخه کم نه دې، هغه ولېدل چې احرار او ترکي ځوانان د ابو الاحرار مدحت پاشا او انور يې په مشري د قهار او جاسوسی مشربه خليفه سلطان عبدالحميد د بي امانه استبداد په مقابل کې په سرښندنه او سر تېرېنه ولاړ دی او عثمانی پاڅون چې جرمني زیدان د هغې صحنې تصوير کړی دې په برياليتوب سره مخ په وړاندې ځي. او مشروطيت د خلافت په سيمه او هم د ايران او مصر او نورو هېوادونو کې ځيلۍ ځغلولۍ، د وينتوب دغه ټولو منظرو د سيدجمال الدين د سحراميزه تلقيناتو

^(۹) محمود طرزی مقالات ۴۴۳ د کابل چاپ ۱۳۵۵ ش

سره یو ځای د محمود طرزی په مفکوره کې نښې پریښودې او د دغه انقلابي افکارو سره یو ځای یې د هېواد، امیر عبدالرحمن خان او د هغه د ځوی حبیب الله خان د ظلم او استبداد په هکله فکر کاوه، چې موږ له دې وورسته د ده ډېره پوهه او د تدبیر ډکه چو په لاکن د زوره ډکه کار نامه او مبارزه په راتلونکې کې روښانه کوو. دریم: د نفس په بشپړیدو کې د ده شخصي هلې ځلې:

محمود د ځوانۍ پر وخت کې په پښتو، دري، اردو، عربي، ترکي او لږ په فرانسوي ژبه پوهېده، او له هغو پراخو روغني ادبياتو څخه چې په دې ژبو کې موجود و گټه اخیستله، هغه د ملا محمد اکرم هوتک یا له هغه استاده څخه چې د کندهار څخه د طرزی د کورنۍ سره یو ځای و، ديني او عربي درسونه ولوستل، او د خپل پلار څخه یې د دري ژبي ادبيات د شاعري او ليکوالۍ تر حده پورې په دې ژبه کې زده کړې وه، او کله چې اردو، عربي او ترکي ژبه یې هم زده کړه، د ترکي او عربي ژبو د نوو علومو د اثارو او علمي ژباړو ادبي پرمختگ، په مصر او شام کې د عربي ژبي صحافت او د عربو او ترکو د فکري غورځنگونو سره اشنا شو. او په خپله یې د ادبياتو او علومو په نوو مطالعو لاس پورې کړ، او د نفس د بشپړتيا لپاره یې کوبښن وکړ.

د دغه ځانگړي علاقې او هلو ځلو پر هغه څه ورزياتي شوې کوم چې د پلار او استاد څخه یې زده کړې وې. د دې لپاره چې همیشه هېواد ته بیرته ورتگ په لټه کې و. کوبښن یې کاوه چې له هغه ځايه څخه خپل هېواد او خلکو ته ښه زيری راورې، چې د هغوی په درد ولگېږي، او داسې شيان ورته برابر کړي چې له هغه مخکې چا راورې نه وې.

د هېواد په مينه کې هغه مسنوی چې په ۱۳۲۵ق کال يا ۱۹۰۷م کال کې ویلی ده داسې وايي:

پس عشق تو چستان ز سر زمین من به درشود؟
 "با شیر اندرون شد وبا جان بدر شود"
 شدت لها که داغ جدای و فرقت
 میسخت همچو شمع، دل و جان عاشقت
 شبها به یاد وصل تو بیخواب مانده ام
 در روزها به فکر تو در تاب مانده ام
 هر علم و فن که خوانده و تحصیل کرده ام
 نیت برای خدمت و نفع تو بوده ام
 ای خاک پاک و ای وطن خوش زمین من!
 معشوق من، حبیب من و دلنشین من!
 مسعود باش و شاد بزی، تار بد بمان!
 در حفظ و در ترقی و معموری و امان
 اشک او برد تمدن نشان شوی!
 در شرق همچو شمس درخشان عیان شوی!

(د کابل په دار السلطنه کې ۱۳۲۵ق کال، سراج الاخبار دوهم کال او مه گڼه ۱۳ مخ) په واقیعت کې د هېواد مينه او د هغې متمدن کول د محمود د اساسي افکارو څخه و چې د همدغه نيکې موخې لپاره یې شخصاً په خپله هلې ځلې وکړې او تر ټولو لومړی یې د خپلو معلوماتو او مطالعاتو د بشپړولو لپاره کوبښن وکړ او د نوو او تازه راټولونو سره یې ځان سمبال او چمتو کړ، کله چې هېواد ته راستون شو، د ټولو د خیر غوښتنې، اصلاح غوښتنې او هېواد

دوستی د تلقینولو لومړنۍ منادي شو یعنی لومړنی غږ کوونکی شو.

د دې کرښو لیکونکی اعتراف کوم چې د ۱۳۰۰ ش کال څخه را وروسته کله چې پوهنې پراختیا وموندله او په کندهار کې اولنی لومړنی ښوونځی جوړ شو، او د سواد، لیکلو او ویلو خاوند شوم د لومړي ځل لپاره مې "د هېواد دیني" مفهوم د محمد طرزي په اشعارو کې پیدا کړ او دغه شریف احساس مې تر اوسه چې ۷۵ کلن یم د هماغه وخت څخه مې په یاد کې پاتې دی چې محمود ویلي و "شبهه بساد وصل تو بیخواب مانده" او داسې نور چې په زرگونو افغان ځوانان یې د هېواد د ابادولو په مفکوره روزلي و.

ما په خپل عمر محمود طرزي یو ځل لیدلی دی او هغه هم په هغه وخت کې و چې د کابل د خالي کېدو څخه وروسته یې د ۱۳۰۷ کال په ژمي کې په کندهار کې د شکست حال کې توقف درلوده، چې له څو ورځو وروسته یې هېواد د تل لپاره پرېښوده، په هغه وخت کې زه ځوان او د طلوع افغان د جریدې مرستیال وم.

هغه د خپل هېواد د راتلونکي څخه ډېر په تشویش او غمگین و او وویل یې:

زه اوس د ناچارۍ قسم او بیا د هېواد په په بېلتون اخته کېږم، لکن د خدای څخه غواړم چې دا زما د هېواد اخیرنۍ لیدنه نه وي او بېرته راشم پداسې حال کې چې د هېواد ازادي په خپل ځای پاتې وي او د امنیت د نعمت څخه برخمن وي.

"ای د هېواد ځوانانو! وینئ اوسئ چې د هېواد ازادي له لاسه ورنکړئ! ځکه چې هغه د ډېرو کانونو او مالونو په څربالې کولو او د پرله پسې او ډېرو کوښښونو په کولو سره لاس ته راغلي ده." د خبرو

په پای کې په پښتو ژبه وویل " ما له خپل کندهاري استاد ملا محمد اکرم څخه دغه زده کړې وه، چې وطن مه هېروه!"

د سراج الاخبار فکری اغیز

سراج الاخبار یوازې د هېواد په دننه کې مشروطه غوښتونکو او ځوانانو ته دنوی فکر ورکولو د غورځنگ یوازينۍ سرچینه نه وه، بلکه دمنځنۍ اسیا دځوانانو، دایران د مشروطه غوښتونکو او دهند د ازادي غوښتونکو په محافلو کې چې د ښکیلاک د اور په لمبو او دخود خواه او په خپل سر شاهانو په استبداد کې سوځول د پاره هم غورځنگ راوړنکي او روح ورکونکي وو.

به چشم کم منگر عاشقان صادق را
که این شکسته بهایان متاع قافله اند

هو! دختیحو هېوادو چور شوي کاروان له حرکت څخه پاتې شوي وو، مرگونۍ سکون (دریدني) د خلکو ژوند تهدید او، دانگلیس استعمار د هند دینمي وچي مری تینگوله. چې له هغه ځایه خوش اوازه نغمه ویونکو د ملی وینستیا لپاره د زمزمه په کولو پیل وکړ، ځینو جریدو لکه الهلال د (ابوالکلام ازاد) له خوا، جبل المتین په کلکته کې د (سید جلال الدین) له خوا او زمیندار د (مولانا ظفر علي خان) له خوا په لاهور کې په خپرونو او تبلیغ پیل کړي وو، کاوه، اقدام، صور اسرافیل او داسي نور د وینو او حق غوښتونکو ایرانیانو له خوا خپرونې کولي، د افغان سید جمال الدین پیروانو په ترکی او عربي هېوادونو کې نور، مترقي صحافت ملي وینستیا ته

وقف کړي وو، پدغه انقلابي هنگامه کې د افغانانو هېواد هم له غورځنگ او هلو ځلو څخه خالي نه وو، محمود طرزي زموږ دملي کاروان نغمه ويونکي و، چې د خلکو په راوېښولو کې ئې د اخلاصه ډکي هلي ځلي کولي او دنوي فکر حرکت ئې منځ ته راوړي و. بلکه چې ليکل ئې:

حي علي الفلاح

نوا را تلخ تر ميزن، چون ذوق نغمه کم يابي!

حدی را تيز تر ميکن، چو محمل را گران بينی!

هو! هو! هر څومره چې کولي شي شپيلي (نوا) په ترخه لهجه ووهه! څومره چې -ی په حنجره کې ځائېږي هومره نغمه تيزه کړه.

ځکه چې مزل ډير اوږد دی او بار پدي اندازه درنډېږي، چې د نغمي اوازونه ددرو د اوازونو سره برابر راغلي، ختيځ او لويديځ ئې په يوه اوريدونکي اهتزاز کې سره راټول کړل، لاکن زر ځله افسوس! چې د درانده بار وړونکي اوبنان، غمگساره انډيوال له سترتيا او تنبلی څخه نه خلاصوي او پل له پل څخه نه پورته کوي...

صبح شد برخيز! ستاز راستی استا نواز!

شام جريان در عقب باشد چو وقت از دست شد...

علی الفلاح! ای د افغان نجيب ملته! خپل ملتي شرافت او قومي لوړتيا وساتئ! د خپل استقلال او دولتي حاکميت څخه ساتنه وکړئ! هغه افغان چې په ديانت او ديندارۍ، په زړه ورتوب او بهادري، په غيرت او ناموس داری په ټوله نړۍ کې مشهور شوی دی، آیا دا څه ډول پر خپل وجدان، ايمان او شرف او ناموس باندي ټينگ گنډلی شي، چې د پردي دولت، بې دينه او د بل ملت د حمايت او تاييعت نوم ډې پر ډې پروت وي؟!... د حمايت او تاييعت پاکه او

مريمه معنی دا ده چې يو دولت بل دولت ته ووايي چې له ما څخه پرته بل څوک مه پېژنه! له ما پرته بل دولت ته سفیر مه استوه او نه د چا سفیر قبولوه، د بشپړې ازادۍ او عام و تمام استقلال پاکه او مريمه معنی هم دا ده چې هر دولت په ټولو برخو کې چې پورته يې يادونه وشوه، مستقل او ازاد وي... تر اوسه چې هر څه وه وه، هر څه چې وشول وشول، ولې لدې وروسته افغانان نوره هغه افغانان ندی چې له خپلو حقوقو څخه سترگې پټې کړي..."

(د سراج الاخبار د پنځم کال د لسمې گڼې د خپرې شوې سرمقالې لنډيز، د ۱۳۳۴ق کال، ربیع الاول يا د ۱۹۱۶م کال د جنوري ۱۷) پر دغه تبنييني خپرونو او د لهجې مراحت د سراج الاخبار اغېز د هېواد په دننه کې د دوهم مشروطيت د غورځنگ او د ازادۍ د نهضت د بيا ژوندي کولو او د افغان دولت د نوي بنسټ د اېښودلو سبب شو، ولې د هېواد څخه په بهر کې هم د محمود طرزي لوړې ليکنې د خلکو په غوږونو کې اورېدنکي وي او په خوب ویده سترگې يې خلاصوي.

د بېلگې په توگه: د ۱۹۱۷م کال په فبرورۍ کې په ترکستان کې د تزاري روسي حکمران جنرال کوراپاتکين په هند کې د روسي نماينده توميسکي ته تلگرام واستاوه چې: د سراج الاخبار جريدې گڼې په بخارا او د ترکستان په نورو ښارونو کې خپرېږي او د هغې د مقالو څخه په خلکو کې بریتانوي او روسي ضد وېولي راپارېدلې دي، نو پدې خاطر بايد د بریتانوي هند دولت د افغانستان په امير زور واچوي چې د دغې جريدې تبليغاتي تگلاره بدله کړي.^۷

۷ ۴ دغه تلگرام د ابي کتاب په (۱۱۵ مخ) کې خپور شوی (د افغانستان تاريخ، دوهم ټوک، ۳۵۱ مخ، د مسکو چاپ ۱۹۶۵، تالیف ماسون ورومادين.

د دې خبرې تصدیق د دې کړنښو لیکونکي د ماورالنهر په خلکو کې د نوي فکري غورځنگ مخکښ او د تاجکستان د علومو د اکاډمۍ د لومړني رئيس خدای بخښلي صدرالدين عيني څخه په ۱۳۲۵ ش کال د زاره سمرقند په ښار کې واورېد چې په تاشکند کې مې د هغه ځای د پوهنتون د ۲۵ کلنۍ د نمانځنې په مراسمو کې گډون کړی و.

خدای بخښلی عيني چې محترم سړی و او په خوږه تاجيکي لهجه يې خبرې کولې ويل يې "د بخارا د وروستي حکمران په وخت کې تاجيک ځوانان راوښن شول او هغه يې نوو اصلاحاتو د ښوونځيو جوړولو او د مطبوعاتو ازادۍ ته هڅولي وو. د دې لپاره چې د کابل سراج الاخبار او د محمود طرزي ليکنې هم موږ ته رارسېدلې او هغه مو په پټه لوستلې، د بخارا د امير گمار شوو کسانو نه پرېښودلو او د سراج الاخبار لوستونکي به يې تعقيبول او ځورول.

ښه مې په ياد دي چې يوه ورځ فطرت بخارايي د سراج الاخبار يوه گڼه د بخارا د مدرسې په حجره کې ماته راوړسوله، او په همدغه وخت کې د بخارا د امير جاسوس يې ورپسې په تعقيب راغی لاکن ما دغه گڼه په برستنه کې وپېچله او د نظر څخه مې پټه کړې وه، زياتره تاجيکي ځوانو شاعرانو د سراج الاخبار د تنبه کوونکو شعرونو په پيروي شعرونه ويل او ځوانو تاجکانو به هغه يادول، د سراج الاخبار پيام د ماورالنهر په ځوانانو ډېرې ښې او ښکې اغېزې کړې وې."

ولي په هندوستان کې

لکه څنگه چې د هند په ملي ارشيف کې (د کورنۍ سياسي څانگې) ساتل شوې د ۱۹۱۶م کال د جولای د ۲۱ نېټې پټو اسنادو څخه معلومېږي چې: د سراج الاخبار گڼې سربېره پر دې چې د افغانستان او د سرحدي پښتو ژبو قبایلو د ښارونو په بازارونو کې لاس پلاس کېدلې، د هند او پارس او عثماني هېواد په جريدو کې هم د هغې مطالب اقتباس کېدل، نو پدې اساس د ۱۹۱۴م کال په سپټمبر کې W.M Haily د ډهلي چيف کميشنر د جنایي اطلاعاتو سرمامور Sir Charles Clive Land ته وليکل: د دې لپاره چې د سراج الاخبار لهجه په بشپړه توگه زموږ د گټو سره په څریت کې ده، نو هند ته د هغې راوړل او وپشل بايد منع شي نو له همدې کبله و چې د هند نایب السلطنه د ۱۹۱۴م کال د سمبر په مياشت کې د دغه ډول مقالو نه خپرول د افغانستان د امير څخه وغوښتل او امير هم وعده ورکړې وه چې همداسې به وکړي، لاکن د جريدې پاتې اسلامي لهجې تغير ونکړ او د ۱۹۱۶م کال د اپرېل په ۱۶ گڼه کې د مولوي صالح محمد کندهاري پښتو شعر خپور کړ، چې ټول د اسلام د اتحاد په پيغام بنا و او ويې ويل: چې کفار به يو د بل سره په جگړو کې ټول پو پناه شي.

اگر چې د هند حکومت پدې خبره کې څو ځلې امير ته باخبري ورکړې وه، لاکن سراج الاخبار لدې کار څخه راونه گرځېده، نو پدې اساس مستر، A.H Grant نایب السلطنه د بهرنیو او سياسي چارو کتونکي يادونه وکړه: "موږ بايد انتظار ونلرو چې دا جريده دي دستی د انگليس طرفداره شي، ولي ددې خبرداريو په تکرارولو سره به امير د خپل رعیت سره لاس په گريوان کړو، يوه جريده چې په

د دوهم مشروطیت د کونښن پایلی

دوهم مشروطیت د کمی او تشکیلاتي پلوه، یو متشکل گوند چې د هېواد زیاتره خلک په کې شامل وي نه و، لاکن د پایلی، اغیزبښندني او د اداري په طرز او سیاست د څیړي په بدلون کې د ډیر ارزښت درلودونکي و، ځکه د دې مسلی پر بنسټ: "دوه سوه جگړه ایز سپري د سلو زرو تنو څخه بهتر دي" د دې ملي غورځنگ مبارزو ځوانانو د هېواد د چارو سرچینه پاکه کړه، او د امیر حبیب الله د وژولو وروسته یې د اداري واگي د شهزاده امان الله خان د امارت او د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره تر لاسه کړي.

دا داراي او د سیاسي واک دا پردونه دیوی ډلي ناپوهه، زړوپالو، مرتجع او فرسوده مغزو سردارانو له لاسه ځوانانو دهغي مجلي څخه پوهه، بینا روجو یا کسانو ته یونیک، گټور او ښه کارو چې داماني دورې لومړي دري څلور کلونه دهېواد د خلکو په گټه روان وو. لاکن دغه کوچني مخلصه ډله د مغرضو او فرصت طلبو عناصرو څخه خالي پاتي نشوه، او د خرابکارانو لاسونو په هغي کې فعالیت کاوه، دکورنۍ پانې، د مالونو د راټولولو، اوحتی د فحشا او منکر ډگر گرم شو، د پادشاه نیکو مرامونو او د چارو د اصلاح پلویانو او نوي حرکت ته یې مکروهه او ناوړه څیره ورکړه، چې په پای کې د ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې د ارتجاعی اړو دور او دغه رژیم ډله منځه تللو سبب شو، چې دا هېواد د ځوانانو لپاره د عبرت یو ځای وي، چې همیشه باید په خلاصو سترگو، تفکر او احتیاط سره قدم واخلي. او غرض لرونکو او ورانکارو خلکو ته په خپل منځ کې ځای ورنکړي او پدي باید پوهه شي چې د هېواد د پرمختگ او د نیکو او خیر

کابل کې خپریږي د اسلامي یووالي او د بهرنیو سره د مخالفت تمایلات بایدولري که چیري د هغي نوري گټي هم د غسي تندي وي موږ باید امر په همدغه دوستانه وضع کې چې په خپله یې پدي برخه کې غوره کړیده پریږدو... "دا یادداشت د ۱۹۱۰ م کال د جولای په ۲۱ نیټه گرانټ لیکلي چې د هند په ملي ارشیف کې خوندي دي. لاکن د دې لپاره چې سراج الاخبار په وروستیو گڼو خپلي دغي تگلاري ته ادامه ورکړه، نو پدي خاطر گرانټ د هغي په مقابل کې د نرمښت سیاست غوره کړ او وي لیکل:

"که چېرې موږ د سراج الاخبار په مقابل کې تند سیاست غوره کړو دا به په کابل کې د جگړې د پلویانو د ډلي د عمل د تیزوالي سبب شي. نولدي کبله که چېرې امیر خپل د بیطرفي په سیاست کې مستقیم وي. نو پدي ډول مسایلو کې بایدلدي زیات نور څه کونښن ونه شي.

نو په پای کې د برتانوی هند سیاست دا غوښتنه وکړه، چې په هند کې دې د سراج الاخبار د ټولو گڼو د وسیلو خنډ کېږي نه، تر هغه وخته چې په خپله امیر او یا د افغانستان چارواکي پدي برخه کې څه ونه وایې، د هند حکومت هم پته خوله پاتي شو او دا پالیسي د ۱۹۱۴ م کال د اکتوبر د ۳۱ نیټي په لیکنو کې ثبت شوي ده. (د هند ملي ارشیف، دهلي)

غوښتونکه موخو د تطبيق لپاره يوازي ولولي، اخلاص او نیک سپت کافي ندي، بلکه ټولنه پښندنه، تدبير، سياست مډاري، د عقلي او ټولنيزو موازينو سره سمه کړنه او چلند ته هم ډيره اړتيا ده.

په هر صورت موږ نشو کولاي د هغو ښو او نیکو کارونو څخه چې ددغي مخلصي او خير غوښتونکي ډلي پواسطه ترسره شوي دي د راتلونکي بد اعتبار او د هغي نه د وروسته رژيم د ناکامي په خاطر سترگي پټي کړو. ځکه دا د افغانستان د ټوليز تاريخ مهم فصل دي چې د ازاد افغانستان په مدني تشکيلاتو کې يې دارنگه ونډه واخستله:

لومړي: د افغانستان د استقلال په بيرته لاس ته راوړلو کې مخ کې او د ازادي په جگړه کې لارښوونه او د استعمار په ضد دريدل، دوهم: د استقلال د تر لاسه کولو څخه وروسته، افغانستان نړي ته د يوه ازاد او مستقل هېواد په توگه ور پښدل، او د نړي د نورو هېوادونو سره د هغي د سياسي اړيکو ټينگول. دريم: په هېواد کې د اسارت درواج له منځه وړل او د هغي د پاتي شونو بخي پو پنا کول.

څلورم: په ټول افغانستان کې د خلکو د اولادونو د عامي روزني لپاره د پوهني رواجول د ښوونځيو او مدرسو جوړول او د جريدو ۳ خپرول او د ژبي د پالنې پيل کول.

پنځم: په دولتي دوايرو او د فترونو کې ددندو د ویش، د ماليي غوښتني د سيم د بدلون په بنسټ د نوو تشکيلاتو رامنځته کول، دگمرکونو جوړول، او دنوو محاسباتو په بنسټ د نورو مالي او حسابي څانگو جوړول او د هېواد د بودجې برابرول.

شپږم: د ملي او دوديزو لويو جرگو منځ ته راوړل او د ملي او دولتي شوراگانو د ټاکنو لپاره د قوانينو خپرول. اووم: د شتوولي کابيني جوړول او د دري گونو قواو مقننه، قضائيه او اجرائي جلا والي او د چارو د کنترول او څارني د مرکزونو ټاکل (وزارتونه).

اتم: د نوي مدنيت د اړتيا وړ د ځينو بنسټونو لکه پست، تلگراف، تلفون، موټر، الوتکي، د موټرو ليار، ښار جوړوني او د هېوادني مصنوعاتو رواجول.

نهم: د لوړو زده کړو لپاره د هېواد څخه بهرته د زده کوونکو استول،

لسم: د خلکو او دولت د حقوقو پر بنسټ د اساسي قانون او نورو قوانينو جوړول او خپرول د هېواد د قضائې او اداري چارو د اجرا لپاره، او په هېواد کې د قانونيت د روحي منځ ته راوړل.

تلک عشره کامله، دغه نیک کارونه د امني دوري د نیک مرغه حرکت پيل و چې تاريخ او انساني بيطرفانه قضاوت هغه هيرولي نشي، لکن د هغي د افسوسه ډکه پای بايد دراتلونکو د عبرت لپاره هم په پام ونيسو چې د مولانا بلخي په وينا:

هر هلاک امت پيشين که بود
زائکه بر جندل گمان بردند عود

که څه هم ددغه غورځنگ پای د ۱۳۰۷ ش کال دوير ډک اړو دور په پيدا کيدو سره نیک مرغه نشو، لکن د ليدونکي وجدان غږ کوي چې:

گرنبودی کوشش احمدتوهم
می پرستیدی چو اجدادات صنم

(مولانا بلخی)

دوهم مشروطیت موخي (مرامونه):

په دوهم مشروطیت کې هم افغاني روڼ اندو کت مټ هماغه د لومړي مشروطیت لس موخي چې مخ کې تري یادونه وشوه تعقیبولي، یوازي تاکتیک ته یو څه پراخوالي ورکړ شو، چې په ځینو رادیکالو او تندروو کې د ترور اقدام او دگرمي وسلي څخه کار اخستل هم جایز وبلل شول. لکه څنگه چې ددغي ډلي د گرم سرو ځوانانو څخه یوه تن د (۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه) د امیر حبیب الله خان پر موکب د تفنگچې ډزي وکړي.

د همدې عصر د ادبیاتو څخه چې د هغه وخت د روڼ اندو د انقلابي روحي او تندروي نمایندګي کوي د هغه وخت دیوه ځوان شاعر (جلوه) د یوه غزل دا بیتونه دي چې وايي:

تاکی از جو روستم فریا کنید
سعی برهم زدن منشا بیداد کنید!
ننگ دار بشریت ز چنین رژیم
طرح ویرانی این بنگه بیداد کنید!
ایشان همه مرغان زستم آتش زد
قصد آتش زدن خانه صیاد کنید!
غازه سازید زخون شاهد ازادی را
تاز خود روح شهیدان وطن شاد کنید!

خانمان کرد تبه، تا شود اباد خودش
خانه ظلم وستم یکسره برباد کنید!

بل ځوان تندرو شاعر کریت امیر ته په خطاب کې داسې وویل:

ای غافل از زمانه و ساغل به لهو گلف
با دشمن خبیث کسی کرده است حلف
خود فکر کنی عدو نه کند چون زعهد خلف
باید گریست بر سر این احمقی و جلف
تا چند بهر دیدن حق کور و کر شوید!

همدې راز اغېزمنو افکارو او تبلیغاتو پایله وه چې بالاخره د همدغه کال په ژمي کې نوموړی امیر د دغي ډلي ځوانانو څخه د یوه تن پلاس ووژل شو، په داسې حال کې چې د لومړي مشروطیت په مرام کې وېره اچول د وسلې او زور استعمال نه و.

د دې ډلي د ډله اېزې تګ لارې د ځانګړتیاو څخه یو هم د پښتو ژبي لیکلو او لوستلو ته پاملرنه کول دي. چې خپلې ځانګړي لیکونه یې هم په دغه ژبه لیکلي، چې د دې کرښو لیکونکی پښتو ځانګړی لیکونه د محمد ابراهیم خان چنداولي په قلم هم لېدلی دی. چې د کوم ژبني او مذهبي توپیر بېرته یې خپلو پښتو ژبو ملګرو لکه مولوي غلام محی الدین او عبدالهادي داوی او داسې نورو ته لیکلی و (علیرالر محمد).

دریمه نقطه چې د افغان ځوانانو په انقلابي تګ لارې کې لېدل کېږي هغه دا ده چې د لومړي مشروطیت د مرام په دوهمه عماده کې ملي حاکمیت او د قانون حکم مطرح و، د دې لپاره چې دی کار ازاد

وټاکنو او د قوانینو په ترتیبولو پورې اړه درلوده او وخت او زماني د دې غوښتنه کوله، نو په دې خاطر ټولني اجازه ورکوله، چې یو انقلابي پادشاه چې د امیر حبیب الله خان څخه وروسته دی د چارو واگي په لاس کې واخلي کولی شي چې د یوه څه وخت لپاره د هېواد د گټو سره سم کار په مخ بوزې. تر څو چې د ملي حاکمیت او قانون د حکم لپاره لاره هواره شي او د همدې کبله و چې امان الله خان غازي د خپلې پاچاهۍ په لومړنیو کلونو کې په ډېر جدیت او اخلاص سره کار وکړ، تر څو چې ډېر ضروري قوانین یې په څو کالو کې ترتیب او د هغې د نافذیدو حکم یې ورکړ، او د دې کار لپاره د بدري بیگ او مولوي عبدالواسع کندهاری تر نظر لاندې د دولت په شورا کې د قوانینو د ترتیبولو یو مرکز جوړ کړی و.

د دې ډلې انقلابي حرکات او د نظر پر احوالی چې په خپله امان الله خان د دغه کار عامل او لوړو پوړو ته رسونکی و په دې درجه کې د نړۍ پاملرنه ځانته راوړلې وه، چې لنين چې د سوسیالستي حکومت لومړنی منځ ته راوړونکی او جوړونکی و د هغې په برخه کې داسې ویلی و: د ختیځي سیمې یو مطلق زمامدار شهزاده نن د انگلستان د کارگرد د کابینې په نسبت ډېر مترقي دې.

د دوهم مشروطیت روڼ اندو ځوانانو په خپله تگ لاره کې یو ډول پراخوالی، رابنکون او هلو ځلو ته ځای ورکړي و. چې د عصر د غوښتونو سره برابر و. او خپل ځان یې د پخوانی مشروطیت د ملگرو د مراونو په محدود قالب کې نه محدود اوه.

اگر چې دغه د نظر پراخوالی او د محافظه کاری نشتوالی له یو پلوه د چارو د پرمختگ لپاره گټور و لکن د غبار په وینا:

"د هېواد پالونکو روڼ اندو په منځ کې یوه ډله مرموزو عناصرو د "ضرب نقابدار" په شکل او مصنوعي شوری پیدا کړ. دی نقاب لرونکو شارلتانو د هېواد په مرکز او ختیځ کې، د خلکو د غولولو لپاره د درغو "انقلابي" شعارونه ورکول او په ظاهره یې د جمهوریت څخه خبرې کولې، مگر د دوي په اصلي معني کې د دیموکراسۍ، جمهوریت او لوړتیا جدې دښمنان و دوي د نورو دپاره خدمت کاوه... او د جمهوریت غوښتنې تر عنوان لاندې یې د امانی رژیم د راپرزولو لپاره کوښښ کاوه.

(افغانستان در مسیر تاریخ ۸۱۴).

په هر شکل په لومړي مرام کې بشپړ ټاکلی بدلون رانغې، او هر هغه څه چې د امانی دورې په لومړیو کلونو کې په هېواد غوښتنې او اخلاص سره تر سره شول، د هېواد او د هغې د نوی غورځنگ لپاره گټور و.

لاکن د محمود طرزی، عبدالرحمن لودین، میرقاسم خان او داسې نورو بافکره ټولنه پېژندونکو او هېواد غوښتونکو عناصرو او شخصیتونو سیاسي انزوا یا جلاتوب، او د مشکوکو، مغرضو او پېښه د ویشو لاسونو لپاره د عمل د مېدان خالي کول د امانی رژیم بنسټ ته سخت ټکان ورکړی و. ځکه د چارو واگی د ناپوهه او گټه خوښونکو په لاس چې د کورنۍ پالنې او شخصي مینې په بنسټ منځ ته راغلی و لویدلی وی، او همدغه کسان د امانی رژیم د سقوط او د له منځه وړلو مسوول دي. چې فساد، بدې اخستل، د پېسو راټولول او د خلکو ځورول یې رواج کړی و.

د دربار پټ (ستری) گوند:

د دې کړبنو لیکونکی د دې مطلب په برخه کې د هغو اشخاصو څخه چې په هغه وخت کې ځوان او د روڼ اندو په کړيو کې شامل و په دې تفصیل څه شي اوریدلی نه دې، لاکن غبار د مسپر تاریخ (۷۲۵ مخ) داسې شرحه لیکلې چې په دې ځای (العهدہ علی الراوی) د هغه وینا اقتباس کوم.

د دې لپاره چې د انگلیس اطلاع رسولو د سرچینو د اطلاعاتو سره سم چې د تحریک شیخ الہند په کتاب کې ژباړه او چاپ شويدي نایب اسلطن سردار نصرالله خان او د ده سره کارکونکی مولوي عبدالرزاق اندر (په ظاهري توگه) د انگلیس ضد ډېرو حرکاتو مبدا شمېرل کېدله، که چېرې دغه داستان واقعي وبولو او یقین پرې وکړو نو لېري نه ده، غبار لیکي:

"پردی پټ او ښکاره فکري غورځنگونو سر بېره، د بدلون هستي (زړه) د دربار په منځ کې نشوونما کوله، د دربار چپ اوه اصلاح غوښتونکي، د امیر حبیب الله د روپي څخه بېزاره و، د دې لپاره چې په خپله یې د حرکت قدرت نه درلوده، باید چې د شاهي کورنۍ د غړو څخه د یوه تن پر شاوخوا راټول شي، دا سړی سردار نصرالله د شاه د کورنۍ لوی شخص نه و، ځکه هغه سره د دې چې د استعمار په هند او د هېواد ازادۍ غوښتونکی سړی و (؟) د دولت په اداره کې د منځنیو پېړیو او مطلق العنان د نظام خوښونکی سړی و... نو یوازنی سړی چې په دغه کورنۍ کې د دربار د چپ اوو د پاملرنې وروگرځېد. هغه عین الدوله امان الله خان و چې ځوان د نظر خاوند، ترقي غوښتونکی، زیار ایستونکی او متواضع سړی و. چې ډېر ژر یې د دربار د متجددي یوې کړې په سترگو کې یې ځای ونیوه. او

هغه وکړای شول چې نایب السلطنه کېښنوي. وايي چې د دې عمل د اجرا لپاره د دغې پټې ټولني لس دولس تنو غړو په قران شريف کې ليکنه او لاسليک وکړ او سردار ته يې وسپاره (؟) لاکن په ټاکلې ورځ سردار د کوره او نوت او د ورور د وژنې سره يې مخالفت وکړ او د قران شريف هغه نسخه د هغه سره پاتې شوه، لاکن تړون کوونکو خپل ځانونه هلاکت خولې ته ور نه کړل... ترڅو چې امان الله خان د تخت د کېښناستلو او د خپل تره د بندي کولو څخه وروسته شجاع الدوله د همغه عهدنامې لپاره هغه ته د ارگ محبس ته ورواستاوه، لاکن سردار ځواب ورکړ: نه پوهېږم چې هغه قران شريف چېرې دی؟... دغه قران شريف د هغه ټولو تلاشيو سره چې په کابل او جلال اباد کې د امير په کورونو کې و، پېدانشو.^{۷۱}

دا داستان خدای بخښلی غبار په ۱۹۲۱م يا ۱۳۰۰ش کال کې په هرات کې د شجاع الدوله څخه اورېدلی و، او د دربار دغه پټ گوند په پوره گمان چې د دربار اشخاص او د شهزاده امان الله خان اړونده غلام بچه گان په دې ډله کې شامل و لا غېر، چې په دې کتاب کې مو څو ځلې د هغې یادونه کړېده.

(پنځم)

د دوهم مشروطيت په غورځنگ کې مهم اشخاص

۱- عبدالهادي داوی "پريشان":

د عبدالاحد اخندزاده ځوی چې د کندهار د داوی قوم طبيب و دا د ۱۳۱۳ ق کال د جمادى الاول په ۱۴ يا په ۱۲۷۴ ش کال کې د کابل په باغ علمردان کې زېږېدلی دی چې د ۱۲۲۹ څخه تر ۱۲۹۰ ش کال پورې د حبيبي په مدرسه کې د رشديې تر درجې پورې زده کړه وکړې او د پښتو او دري دواړو ژبو شاعر او ليکوال شو، ترکي او اردو ژبي هم زده کړې. په عربي او انگيسي ژبو تر دی حده چې ژباړې يې پرې کولی شوی پوهېده، په ۱۲۹۰ ش کال د عبدالرحمن لودين په منگرتوب د سراج الاخبار په اداره کې د محمود طرزی تر لاس لاندې د شاگردی وياړ تر لاسه کړ تر هغو پورې چې د هېواد هغه نوميالی شخصيت، دغو دواړو نوی پوهه ځوانانوته خپل "دوه شهباله" ويل، او هغه به کله په خپل واضح لاسليک او کله هم د پريشان په تخلص انتباهې او سياسي مضامين په سراج الاخبار کې خپرول. او د دوهم مشروطيت د ټولني تکره او با فکره غړی او د هېواد دستو نوو ځوانانو مشر و. او د افغان ځوانانو د فکري روزني دواړو مرکزونو ته يې تگ او راتگ درلوده چې يو يې د شوربازار د پېښوريانو په سراي کې د مولوي غلام محی الدين افغان کوته او بله هم په شاهي مدرسه کې د مولوي عبدالرب حجره وه، او دغه دواړه د لومړي مشروطيت زندان لېدونکي لارښوونکي و، پريشان هغه څوک دي چې په نوی ادبي او فکري غورځنگ کې په خپله له محمود طرزی څخه را وروسته په لومړي قطار کې راځي، او

د هند د مسلمان شاعر او فليسوف علامه اقبال د اثارو او اشعارو سره يې مينه درلوده. او په لومړي نړيواله جگړه کې هغه وخت چې افغان ځوانانو، چې د مشروطه غوښتني د مرام سره په يوه وخت د ښه فرصت څخه د گټې اخستلو لپاره د افغانستان د ازادې غوښتني غړې هم پورته کړې، او الماني او ترکي پلاوي کابل ته را ورسيد. محمود طرزی د چې علی الفلاح سياسي مقاله د ۱۳۳۴ ق کال د ربيع الاول: مياشتي په فوق العاده گڼه يا د ۱۲۹۴ ش کال د جدي يا مرغومی په ۱۶ نيټه وليکله (چې سانسور شوه). عبدالهادی د پريشان په لاسليک د "بلبل گرفتار" په نامه يوه را پارونکي مسدس منظومه د سراج الاخبار د شپږم. کال په ۱۲ گڼه کې د ۱۲۹۰ ش کال ددلولی په ۵ يا د ۱۹۱۷ م کال د جنوری په ۲۵ خپره کړه. کله چې د هغې پښتو ژباړه د مولوي صالح محمد کندهاری له خوا د ۶ کال په ۲۰ گڼه کې د ۱۲۹۶ ش کال د جوزا په ۲ يا د ۱۹۱۷ م کال د مي ۲۳ هم خپره شوه،

دا کار په کابل کې د برتاني د سياسي نماينده د تشويش او نا ارامي سبب شو، او په خپله د پريشان او صالح محمد د لېدلو لپاره شاهي مدرسي او ددې ځوانانو د ټولېدو ځای ته سرو و ښکاره کړ، چې ددې قنبي سرگذشت ددهلي په ملي ارشيف کې موجود دي. ددې کرښو ليکونکي ښه په یاد لرم، هغه وخت چې د سراج الاخبار دغه گڼه کندهار ته را ورسیده، هغه يې د ځوانانو او زړو په مخلصونو او حتي د ښځو په غونډه کې په ډير شوق او علاقمندی سره لوستله، او کله کله به يې د هغې د لوستلو سره او ښکې هم تويولی.

پريشان سره لدي چې منور، شاعر او مشروطه غوښتونکي ځوان و په خبرو او وينا کې لکه محمود طرزی ورو، سنجيده او ولاړ سپړی و، په شور او روږ او گرمی سره يې خبری نه کولي، لاکن کولي يې شول چې په سره سينه او تحمل سره اوریدونکي د ژوری اغيزي لاندې راولي، او د همدې کبله يې د هغه وخت په ځوان نسل کې پوخ او استادانه نفوذ درلوده، کله چې د ډيرو کلونو لپاره د محمد هاشم خان د کابينې په حکمراني کې په زندان کې وساتل شو، او څه وخت چې د صدارت مشاور سيداحمد خان کندهاری محمد هاشم خان ته ياداوری وکړه:

که چيري يوه منظمه فرقه د توپ او توپکو سره ددغه بي ازاده سپړی (مطلب يې همدغه داوی دي) پلاس ورکړي هغه ددې قوي د استعمال څخه عاجز دي، نو بيا ولي دا په زندان کې ساتلي دي؟ محمد هاشم خان ورته په ځواب کې ويلي و: "تاسو هغه نه پېژني، پدغي ارامی او صالحه قيافي سره د هغه يوه خبره د توپ دیوی گولی څخه ډيره اغيزمنه ده!"⁷²

پريشان د ښو خويونو د لارښوونو او لاری تلني سره يو ځای د سراج الاخبار په اداره کې د محمود طرزی سره پاتي شو، او د مشروطه غوښتني د ټولو ځوانانو او په خپله د امان الله خان سره آشنا او بلدو. کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امير د زېږېد په جشن کې څه وخت چې د امير موکب د موتر په سپرلي د کابل شوربازار ته را ورسیده د داوی د دوستانو او سرگرمو ځوانانو څخه يوه تن، عبدالرحمن لودين په امير د تفنگچۍ په ډزو سره حمله وکړه، چې گولي په هدف ونه لگیده، او په خپله لودين په ارگ کې

⁷² ددې کرښه دليکونکي اوریدني په خپله د نوموړی مشاور څخه.

ډير سخت زنجير او زولانه شو، په سبا ته يې پريشان هم د هغه سره په زندان کې واچوه چې د بند دغه ډيره د کړاو څخه ډکه اوه مياشتي دوره يې په زنجير او زولانو کې تيره کړه، او دهغه د بندي انډيوالاتو څخه يوه تن ميريار بيگ خان بدخشي په هغه ځاي کې داسي ويل:

بندي را لبس بود زولانه يی

این همه زنجير در زنجير چيست؟

پريشان ويل چې د زندان څخه بيرون دده د ملگرو څخه يوه تن داسي ليکلي و:

به شب نشینی زندانیان برم حسرت!

که نقل مجلس شان دانه های زنجير است.

د امير درباريانو دغه دواړه ځوانان په اعدام محکوم گڼل، لاکن امير په خپله د وژلو حکم ورنکړ، او کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د منی په پای کې جلال اباد ته ولاړ. دا کار يې خپل بيرته راستنېدو ته راتلونکي پسرلي ته وځنډاوه او په خپله د ۱۲۹۷ ش کال د لوی په ۱۹ شپه ياد ۱۹۱۹ م کال د د فبروری په ۲۰ د لغمان په کله گوش کې و وژل شو او د اجل ښکار شو ټول ځوان بنديان د امان الله خان دتخت کښيناستني څخه وروسته د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په ۹ خوشي شول، ددې لپاره چې د مشروطيت په غورځنگ کې په خپله د نوی پادشاه سره آشنا او همکار و نو د نوی افغانستان په جوړولو او د ازادۍ په لاس ته راوړلو کې هم د هغه سره هم غږه اونیو لاس شول. او عبدالهادی پريشان د نوی رامنځ ته شوي جریدي يعنې امان افغان د جریدي لومړني مدير وټاکل شو، چې د هغي لومړني گڼه د ۱۲۹۸ ش کال د حمل په ۲۲ يا ۱۹۱۹ م د اپريل په مياشت

کې چاپ او خپره شوه او د يوه څه وخت لپاره په همدغه دنده پاتې شو او له هغې وروسته يې دغه لاندې دندې سرته ورسولي:
اعلحضرت شاه امان الله (۱۲۹۷ - ۱۳۰۷ ش) د افغان گران پادشاه د سربازي د لباس او د پوښ نه پرته توري سره يو ځای د انگليس د بنکيلاک پر ضد د جهاد د اعلان او د افغانستان د بشپړ استقلال د اعلام په ورځ.

۱ - د ۱۲۹۹ ش کال يا د ۱۹۲۰ م کال د اپريل د ۱۶ څخه د جولای تر ۱۸ پوري د محمود طرزی تر رياست لاندې د هند د مسوري په غره کې د افغانستان د سياسي پلاوی غړی،
۲ - د ۱۲۹۹ ش کال د دلوی په ۲۱ يا ۱۹۲۰ م کال په بخارا کې د افغانستان سفير.

۳ - د برتانوي هند نماينده د البس سره په کابل کې د افغاني مذاکراتو د پلاوي غړي، د ۱۹۲۱ م کال د جنوري د ۵ څخه د نومبر ۲۲ پوري يا د ۱۲۹۹ ش کال د جدی د ۱۵ څخه د ۱۳۰۰ ش کال تر عقرب پوري.

۴ - د بهرنیو چارو وزارت کې د هند او اروپا د څانگي مدير ۱۳۰۰ ش يا ۱۹۲۱ م کال.

۵ - د بهرنیو چارو وزارت مستفار ۱۳۰۱ ش يا ۱۹۲۲ م کال.
۶ - په بخارا کې د څانگړی سفارت د هيئت ريئس ۱۳۰۲ ش يا ۱۹۲۳ م کال.

۷ - په لندن کې د افغانستان لومړني مختار وزير او په هغه ځای کې د افغاني سفارت پرانستل ۱۳۰۲ ش يا ۱۹۲۳ م کال.

۸ - د لندن د سفارت څخه استعفا او په کابل کې د سودگري وزير د ۱۳۰۵ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی پوري (۱۹۲۶ - ۱۹۲۸ م).

۹ - په برلين کې د افغانستان مختار وزير د ۱۳۰۸ څخه تر ۱۳۱۱ ش کال پوري يا د (۱۹۲۹ - ۱۹۲۳ م کال پوري).

۱۰ - د برلين د سفارت څخه استعفا او هېواد ته راستنيدل ۱۳۱۱ ش کال يا ۱۹۲۳ م کال.

۱۱ - د کابل د ادبي ټولني افتخاري غړی ۱۳۱۱ ش يا ۱۹۲۳ م کال.

۱۲ - د کابل په ارگ کې د زندان ۱۳ کلنه دوره ۱۳۱۲ ش څخه د ۱۳۲۵ ش کال د قوس تر ۲۵ پوري يا ۱۹۳۳ - ۱۹۴۶ م کال پوري.

۱۳ - د شاهي دربار سر منشي ۱۳۲۷ ش يا ۱۹۴۸ م کال.

۱۴ - د شورا په اومه دوره کې د کابل دده سبزو کيل اوگمارل شوی ريئس د ۱۳۲۸ ش کال څخه ۱۳۳۲ ش کال پوري يا (۱۹۴۹ - ۱۹۵۳ م).

۱۵ - په مصر کې د افغانستان سفير ۱۳۳۲ ش کال يا ۱۹۵۳ م کال.

۱۶ - په اندونيزيا کې د افغانستان سفير ۱۳۳۴ - ۱۳۳۸ ش کال پوري يا ۱۹۵۵ - ۱۹۰۹ م کال پوري.

۱۷ - د ۱۳۳۸ ش کال څخه را وروسته د مشرانو جرگي (مجلس اعيان) گمارل شوي ريئس د مړني نيټه په کابل کې د ۱۳۶۱ ش کال د اسد په ۲۷ يا ۱۹۸۲ م کال د ۸۸ کلني په

عمر.

تالیفات یې:

۱ - زما رسول پاک: د اسلام پیغمبر دا دو کتاب پښتو ژباړه د عبدالمجید قریشي تالیف د لاهور چاپ ۱۳۳۸ ق د افغانستان جریدي له لوري.

۲ - د س، س، سره زموږ سوداگری: په دري ژبه رساله د دواړو هېوادو د سوداگری په برخه کې چې دده د سوداگری وزارت په دوره کې لیکل شوي او په ۱۹۳۷ م کال د انیس په مطبعه کې چاپ شوه.

۳ - غیاصه، پښتو نظم په ۱۳۶۵ ق کال کې.

۴ - لالی ریخته: په دري ژبه د دکتر اقبال د اردو اشعارو منظومه ژباړه چې د هغي لومړي او دوهم ټوک په کابل کې په ۱۳۵۵ ش کال چاپ شويدي.

۵ - نغمات: د هغه د خپلو شعرونو ټولگه.

۶ - گلخانه: د نورو شاعرانو د غوره اشعارو سره یو ځای د پریشان د اشعارو ټولگه.

۷ - د هېواد رجال: د افغانستان د ځینو نومیالیو د احوالو او اثارو شرحه.

۸ - زینت نامه: دده خپل ژوند د شرحی حال لیکنه.

۲ - عبدالرحمن لودین په (کبریټ) متخلص:

دسیداحمد لودین کندهاری د کاکا ځوی د لومړی مشروطیت د رجالو او بندیانو په (۷) نمره کې یادونه تیره شوه، کبریټ د ۱۲۷۲ ش کال په شاوخوا کې د کابل په ښار کې نړی ته راغي، په کوچنیوالي کې یې د سواد زده کړه د خپل پلار څخه د هغه د برابر

شوی اصولو سره سم "طرز کاکا" زده کړه، او په حبیبه مدرسه کې یې د مخي لوړي درجي (اثریه) پوري درس ولوست. پداسي حال کې چې برسیره په پښتو او دري ترکی او اردو او لږ څه عربي او انگریزي ژبي هم زده کړی وي او لدغو ژبو څخه یې د هېواد په دواړو ژبو ژباړی کولي شوي او د پښتو او دري ژبو تکړه لیکوال و د افغاني تند لاری ځوانانو د مخکښانو څخه و.

کبریټ د حبیبی په ښوونځي کې د رشدي تر درجي پوري د خپلو زده کړو تر بشپړیدو وروسته په ۱۲۹۰ ش کال د سراج الاخبار په اداره کې د لیکونکي په توگه ومنل شو، او څوکاله یې د محمود طرزی د فکري او ادبي روزني لاندې کار وکړ، او په همدې وخت کې و چې څو ژبي یې زده کړی او په حقوقو، ټولنیزو او ادبیاتو کې یې مطالعه وکړه اوله هغه استاد څخه یې ډیر څه زده کړل او لیکنې یې په سراج الاخبار کې خپریدلي.

کبریټ ازاد، نازک خیال، تندرو، زیارکنس او زیات زړه وړ او د واضح او روښانه لهجي درلودونکي ځوان په توگه میدان ته راووت او همیشه یې کین لاس تمایلات درلوده، او په دوهم مشروطیت کې یې کین لاسي د تندروه ډله رهنمایې کوله، اولکه څنگه چې مووویل د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امیر حبیب الله خان پرموکب یې د تفنگچی ډزی وکړي څه وخت چې گولي یې په هدف ټیک ونه لگیده هغه یې ونيوه او زنځیر او زولانه یې کړه لکن ددې زندان اته میاشتي د هغه محکومیت او اعدام ته نژدي وي، ځکه چې لږ وخت وروسته په خپله امیر د کله گوش په ښکاره ځاي کې و وژل شو.

د غبار په وینا عبدالرحمن، قوی، تورو سترگو، گنځی گنځی وینستانو، او یو څه اندازه چاغ ځوان او په دری ژبه کې لیکوال مستقل او نوښتگر شاعرو، د امانی دورې د پیل سره سم دشمسی د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په اوآخرو کې زندان څخه را ووت او په هغه جدی او زړوره روحیه د نوو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په سر کې و درید یو څه وخت یې د امان افغان په نوی جریده کې کار کاوه اوله هغې وروسته یې لاندینی رسمي دندی سرته ورسولي:

۱_ په ۱۳۰۰ ش کال کې د قانون جوړولو د مرکز غړیتوب .
 ۲_ په ۱۳۰۲ ش کال کې په بخارا کې د افغانستان د فوق العاده سیاسی پلاوي غړیتوب .

۳_ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکی دوهم رئیس .

۴_ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکی لومړي رئیس .

۵_ په ۱۳۰۳ ش کال کې د شاه د سرمنشي کفیل او بیا له هغې څخه استعفا او په کندهار کې گوښه والي ۱۳۰۴ ش .

۶_ په ۱۳۰۵ ش کال د کندهار د بلدیې رئیس .

۷_ د ۱۳۰۶ ش څخه تر ۱۳۰۷ ش کال پوري د کابل د گمرکونو رئیس .

(په سقوی دوره کې د هغې بندیتوب).

۸_ په ۱۳۰۸ ش کال کې د کابل د بلدیې رئیس، نادر شاه سره د هغه بد کېدل او د پادشاه په حکم د ۳۷ کالو په عمر د دلکشاد ماني څخه د باندې د هغه وژل. ۱۳۰۹ ش یا ۱۹۳۰ م کال.

کبریټ چې گوت نیونکي او د لهجې د صراحت درلودونکي سپری و، همیشه د امانی دولت د گمارلو کسانو د ناپاکو اعمالو په کین اړخ کې و دریده؛ او ان تر دي پوري چې د شاه د سر منشي گری

څخه دده استعفا په ۱۳۰۴ ش کال دده دهمدغي لهجې په سبب وه، هغه په خپله په همدغه کال کې ددې کرښولیکونکي ته وویل: د دولت سازمان دهغه چټل ډنډ پشان وو، چې هر څوک به په کې داخلیده کالي به یې چټل کیدل، نو پدې اساس خان د "فتاد ددغه ډگر" څخه څنډی ته کړ.

د بیکاری په وخت چې کبریټ د بردراني په بازار او دلودینانو په کوڅه کې په خپل پلرني کور کې په گوښی توگه اوسیده، ددې کرښو لیکونکي یې کله کله خدمت ته ورتللم، او هغه به په مقاله لیکلو او ادبي مطالعاتو کې ما ته لارښوونې کولې، دغه ځما د ځوانی وخت و چې د هغه سره د خبرو اترو څخه مي گټه تر لاسه کوله او خوندی تري اخیسته.

کله چې شاه امان الله خان په ۱۳۰۵ ش کال کې کندهار ته د حالت د لېدلو لپاره راغی د هغه د څو څو واری غوښتنې له مخې یې د کندهار د بلدیې (ښاروالی) ریاست جوړ کړ، لکن یو کال وروسته په کابل کې د گمرک په ریاست وټاکل شو، چې په پاک لمنی او اداری تقوا سره یې هغه دنده تر سره کړه، کله چې د کندهار څخه یې د کابل په لوری حرکت کاوه، خپلو انډیوالانو ته یې ویل: دولتي مرکزونه یا اداری (خاصتا گمرکونه) د فساد او د بدو غوښتلو مرکزونه دي، خدای دي راسره مرسته وکړي، چې د کابل گمرک ددغه راز ناپاکيو څخه پاک کړم.

کبریټ د پغمان د ۱۹۲۴ م او ۱۹۲۸ م کلونو په لویو جرگو کې د خلکو د ځینو غوښتنو نماینده گي وکړه، او د ۱۳۰۷ ش کال یا ۱۹۲۸ م کال د میزان په ۱۵ هغه وخت چې شاه امان الله خان خپل ځینې افراطي ريفورمونه یا اطلاعات اعلان کړل. او ځان یې یو

انقلابي پادشاه وباله. کبريت وويل: اعلحضرت خان انقلابي پادشاه معرفي کړ، نو هبله کېږي چې ددولت په دستگاه کې به انقلاب ومني. لسر کاله کېږي چې اعلحضرت د عظمی صدرات دنده په خپله غاړه اخستي ده، پداسي حال کې چې انقلاب ددې کار غوښتونکي دې چې یو بل مسوول شخص باید د صدراعظم په توگه وټاکل شي. تر څو خلک هغه د خپلو کړو وړو په سبب مسوول وپژني.^{۷۳} په همدې غونډه کې کله چې شاه د بنځو د نقاب له منځه وړل اعلان کړل او ملکي ثريا په خلاص مخ پدغه غونډه کې گډون وکړ او ددې غورځنگ يا حرکت په هکله راي وغوښتل شوه، پرته له دوو تنو نورو ټولو تائيد کړه، هغه دوه تنه یو د گمرک کابل ریئس عبدالرحمن و او بل دسوداگری وزیر عبدالهادي و، دغو دوو تنو ویل چې موږ د هغه لومړنیو کسانو څخه یو چې د بنځو د نقاب د لری کولو طرفدار یو، لاکن پدې وخت کې نه چې د انگلیس ددسیسو لاسونه په افغانستان کې را اوږده شوي دي. او لدې مصلحانه حرکت څخه هم یوه فتنه جوړ وي، (او همداسي هم وشول) همدا خبره وه چې په سبا ته یې میر قاسم خان د شاه سرمنشی وگمارل شو تر څو د دواړو څخه استعفا واخلي، نوموړي میر هم ددواړو استعفا لیکونو سره خپله استعفا هم یو ځای کړه او د شاه حضور ته یې وړاندي کړه، او د ۱۳۰۷ ش کال د ژمی پیل و چې په دې ناستجول شوي حرکت سره ارتجاعی او بدمرغه اړو دور هم پیل شوي وو.....

عبدالرحمن د ځوانی له وخته په سیاست کې انگلیس ضد چال چلند درلوده او همیشه یې پدې لاره کې قدم او چت کړي دي او د وژنی

⁷³ غبار: مسد. ۸۱۳.

حکم یې هم په زیاتره گمان چې دهمدی کبله ورکول شو. د نادرشاهی په لومړیو وختونو کې چې هغه د کابل د بلدیې په ریاست گمارل شوی وو، یوه ورځ یې په شاهي د سترخوان ډوډی وخوره، او شاه د هغه سره په نرمی سره خبری کولي کله چې د ډوډی خوړلو څخه خلاص شول، شاه خپلو حاضر باشانو سپاهیانو ته پرته له مقدمی امر وکړ، چې هغه واخلي او د دلکشاد ماني د باندې دي و وژني. دغه امر په څو شیبو کې ددلکشاد دیوال په بیخ کې عملي شو، او هغه ځوان چې د لوړو خویونو، زړه ورتوب او څه اندازه پوهي، لېدني، د طبعي ادراک او ربشني هېواد غوښتني څښتن وو دسم او جفا کاری په گولي وویشت او ویې واژه، او دویاره ډک ژوند طوماریې ورته را ټول کړ،

د عبدالرحمن څخه ځینې سیاسي او ټولنيزي تندی او زړه وهونکي منظومی دغوره افغاني اشخاصو د بیوگرافی یوه رساله او په پښتو او دری ژبو د لغاتو لوی قاموس پاتي شوي وو چې په خواشني سره دهغي نسخه د هغه د وژلو سره له منځه ولاړه.

دهغه دیوه انتقادي مخس څخه دهغه د خبر لوڅخه قوه او دلېجی صراحت پوره ښکاره دي. چې دخپل وخت د قدرت خاوندانو او مغرورو کسانو ته یې داسې ویل:

هر یک نشسته است بزین انچنان تلک
کس نیست غم زملت وپرورش ازملک
با صد غرورو کبر همی تازد اسپ دک
کس نیست تا به سینه ایشان کند شک
خوب ای خران چریدکه تا چا غترشویدا!

کیریت لودین په هغه فکری نوی حرکت کې چې د لومړی نړیوالی جگړی او د ازادی د غورځنگ څخه وروسته په افغانستان کې منځ ته راغلي و مخ کې او گوت نیونکي او ظریف شخصیت درلوده، او د خپل وخت په ځوانانو کې گران او کله هم مخ کې وو. چې زړو پالو او محافظ کارو هغه نه خوښاوه.

۳_ میر غلام محمد غبار:

میر غلام محمد غبار د میر محبوب خان کابلی (چې اصلا فرملی وو) ځوی و چې په ۱۲۷۶ ش کال د کابل په لاهوری دروازه کې دنیا ته سترگي وغړولی، او لمړني درسونه یې په خپله کورنۍ کې چې د سواد او پوهی څښتان وو او په حکومتی دفترونو کې کارکوونکي وو زده کړل، او د امیر حبیب الله خان د پاچاهی په اخیرو وختونو کې ددوهم مشروطیت د افغان ځوانانو سره بلد او یو ځای شو. او خپلو مطالعاتو ته یې په تاریخ او ټولنیزو علومو کې دوام ورکړ تر څو چې د دري ژبي د ښه ذوق او تکړه لیکوال تری رامنځ ته شو او د سیاسي او ادبي لیکنو په لیکلو کې پیل وکړ.

هغه د ۱۲۹۶ ش کال په شاوخوا کې په خان اباد کې د گمرگ مأموریت درلوده او په ۱۲۹۸ ش کال کې د کابل د کوټوالی کارمند و. د هغی وروسته یې په ۱۲۹۹ ش کال کې د جبل السراج څخه د ستاره افغان جریده خپره کړه، په ۱۳۰۰ ش کال د شجاع الدوله د تنظیمه ریاست د غړی په توگه هرات ته ولاړله له هغی وروسته په ۱۳۰۳ ش کال کې په مسکو کې د سوداگری نمایندینه و، کله چې په ۳۰۳ ش کال د سرطان په ۱۹ محمدنادرخان په پاریس کې د افغانی سفیر په توگه وټاکل شو، غبار د هغه سره د سفارت سکرتر و او د

هغی وروسته کابل ته راغی او د پغمان د ۱۳۰۳ او ۱۳۰۷ ش کلنو په لویو جرگو کې د کابل د خلکو استازی و او د یوگین اړخې غړی په توگه یې د افغان د ځوانانو د افکارو نمایندینه گڼې کوله او د دیموکراسی او قانونی حکومت منبع و. ترڅو چې په ۱۳۰۹ ش کال کې په برلین کې د افغانی سفارت سرلیکونکی وټاکل شو، بیا کله چې په کابل کې په ۱۳۱۰ ش کال کې ادبې ټولنه جوړه شوه، غبار د دغې ټولنې یو تکړه غړی و او د "افغانستان و نگاهي به تاریخ" د مقالو سلسله یې لیکله، ترڅو چې په ۱۳۱۱ ش کال کې د کابل د سرای موتي په زندان کې سیاسي بندې شو او د دغه درودونکی بند موده تر ۱۳۱۵ ش کال پورې اوږده شوه او د دغه ځای څخه د فراه ولایت یوه لېري کلي ته تبعید شو، او تر ۱۳۱۷ ش کال پورې هلته پاتې شو او په ۱۳۱۸ ش کال کې کندهار ته راوستل شو او په هغه ځای کې د احمدشاه بابا کتاب ولیکه او د ۱۳۲۲ ش کال څخه راووروسته یې بېرته د کابل د اوسېدنې اجازه تر لاسه کړه، او په دې ځای کې د تاریخ د ټولنې غړی و او د یو څه وخت لپاره یې د انیس جریده خپروله، په ۱۳۲۸ ش کال د شورا د اوومې دورې په انتخاباتو کې د کابل د ښار د خلکو د اتسازي په توگه وټاکل شو او د مبارزو او روڼ اندو وکیلانو د قانونی مبارزو په کوچني ډله کې گډون درلوده، او د وطن د گوند په جوړولو او د وطن د اوو نیزې جریدې په خپرولو یې لاس پورې کړ، او د حق غوښتنی، دیموکراسی، قانونیت او د مشروطه حکومت ولوله او هنگامه یې راگره کړه، او د ۱۳۳۱ ش کال د شورا دایمې دورې په انتخاباتو کې بیا د کابل د خلکو د وکالت داوطلب شو، لکن د کابل د خلکو د هغه مظاهري په ترڅ کې چې د ده په طرفداری یې کوله ونهول شو

او زندان ته واچول شو چې د ده د بندې توب دی دورې په ولایت کابل کې اته کاله دوام وکړ، کله چې د ولایت کابل له دې بند څخه په ۱۳۳۹ ش کال کې ازاد شو د مطبوعاتو په ریاست کې مشاور و او د "افغانستان در مسیر تاریخ" کتاب یې لیکه.

غبار د عمر په پای کې د معدني په ناروغۍ اخته او په ۱۳۵۶ ش کال د برلین په یوه روغتون کې بستر و ترڅو چې د بطني عملياتو څخه وروسته د همدغه کال د دلوې په ۱۶ د دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې او د دلوې په ۲۲ ورځ د ده د کورنۍ په هدیره کې په شهدای صالحینو کې خاورو ته وسپارل شو هغه نیمه پېړۍ د هېواد په سیاسي، ټولنيزو او ادبي حرکتونو او غورځنگونو کې برخه اخیستې وه.

غبار چې د زوروالی په وخت د اتیا کالو څخه زیات عمر په درلودلو سره مړ شو، هغه د بڼې قیافې، جگړې ونې او د نرمو خبرو کولو او پلټونکی سړی و. چې د خبرو په نفوذ او د قومي استدلال په درلودلو سره یې کولای شول چې ځوانان په خپل شاوخوا راټول کړي، کله چې د روان او تکره قلم څښتن و کولی یې شول چې په سیاست، تاریخ، ادبیاتو او ټولنيزو برخو کې دلچسپه بحثونه ولیکي، چې د هغې جملې څخه ده د کار، افکارو او د پېښو څېړنه او نظر اچونې بېلگه د مسیر تاریخ د کتاب څخه ښه روښانه ده. چې نوموړی دغه کتاب سره له دې چې ځینې تاریخې او عددې تېروتنې او حتی ځینې یې ارادې هم دی د بیان په قوت او ادبي ظرفیت سره یې دلچسپه او دمطالعې وړ گرځولی دی.

هغه په تاریخ لیکنه کې خاص تگ یا لاره درلوده چې تاریخې پېښې یې د تل لپاره د عندي خاص تصور او خپل فکري قالب په ګټه

استعمالولی، نو په دې اساس په خپله تاریخ لیکنه کې بیطرفه لېدونکی یا ناظر نه شمېرل کېږي حتی تردی چې د افغانستان د خلکو د بېلا بېلو استعدادونو چې د تاریخ په اوږدو کې یې ښودلی دی هم پوره ایمان درلوده، او دی ملت ته یې د قدر په سترګه کتل، او همیشه یې غوښتل چې د دغه هدف د تر سره کولو په لاره کې ګام اوچت کړي، او تردی چې ځینې وخت تظاهر هم وکړي.

د دې ټولو سره، سره غبار د معاصرې دورې په سیاسي او ادبي رجالو کې ګوت نېونکی څېره، رادیکال شخصیت او پوهه دیموکراسی غوښتونکی سړی و. چې د پرمختیا غوښتنې او تجدد په مرحلو، او ادبي او سیاسي حرکتونو کې پوره ونډه درلوده، او په دې لاره کې یې د یوه مخکښ او ترقی غوښتونکی غړی په توګه یې ډېر کړاوونه او رېږونه لېدلی او ګاللی دی. او دوه ځلي د ۱۴ کالو څخه زیات د کړاو ډک زندانونه زغملی دی هغه به کله دغه بیت زمزمه کاوه:

شما برده ام از صدق به خاک شهدا
تا دل و دیده خونا به فشانم دادند

(روح دی خوښ وي)

د غبار اثار:

- ۱_ افغانستان و نگاهي به تاريخ ان، د ادبي ټولني د کابل مجلې په لومړۍ او دوهم ټوک کې پرله پسې مقالې، ۱۱_ ۱۳۱۰ ش کلونه.
- ۲_ احمدشاه بابا افغان د کابل چاپ ۱۳۲۲ ش کال.

۳_ افغانستان در مسیر تاریخ چې د تهرې شوي دورې څخه تر ۱۳۰۷ش کال پورې د افغانستان د تاریخ او سیاسي پېښو درلودونکی دی د کابل چاپ ۱۳۴۶ش کال یا ۱۹۶۷م کال.

۴_ خراسان (رساله) د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۵_ افغانستان بیګ نظر د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۶_ د افغانستان د تاریخ دریم ټوک د اسلام د پېداېښت څخه د طاهریانو تر له منځه تللو پورې د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۷_ تاریخ ادبیات دری افغانستان در قرون اخیر (د پوهنې د وزارت درسي کتاب) د کابل چاپ ۱۳۳۱ش کال.

۴_ محمد ولي خان دروازی:

د بدخشان د اشرف زاده گانو او د خاصو غلام بچه گانو د ډلې مشر، دراک او په کار پوهه او هوښیار ځوان و. چې د امیر حبیب الله خان د دربار سره یې خانګړې نژدیوالی درلوده، او د هغه ډلګی سره یې اړیکې درلودل کوم چې شهزاده عین الدوله او د بارکزیایي شاغاسي^{۷۴} کورنۍ او د هغې مور علیا خوتې سرور سلطان سراج الخوانین هم په هغې پورې اړه درلوده، او د تپه سالار غلام حیدرخان چرخي د کورنۍ غړو لکه: غلام نبي خان، غلام جیلاني خان او غلام صدیق خان د څرخي زامنو او ځینو نورو د دی ډلې سره اړیکې درلودلې.

^{۷۴} شاغاسي د ترکي ایشیک اقا س کلمي مفن شکل دی چې د دربار د وزیر سره برابره دولتي رتبه وه، چې شاه غاسي شیردل خان په لوی ناب ملقب د امیر شیرعلي خان په وخت کې دا مقام درلوده، چې د افغاني ترکستان نایب الحکومه هم و او ځوی یې خوشدل خان لوی ناب د سراج الخوانین دوهم پلند پلار چې یو څه وخت د کندهار د نایب الحکومه هم و چې د علي احمدخان والي پلار اوسې.

څرنگه چې د سراج الخوانین تروزی د فقیر محمدخان شاغاسي لور د محمد ولي خان میرمن وه^{۷۵} نو د امانې جلوس په پېښو کې د یادوني وړ فعالیت ترسره کړی و چې د ۱۲۹۸ش کال د حوت په ۱۰ د جنرالی رتبه او د ښه خدمت نشان ورته ووهل شو او هغه وروسته د افغانستان د ګرځنده سفیر په توګه د یوه پلاوی په سر کې د تاشکند او مسکوله لپارې شوروي دولت او نورو اروپایي هېوادونو ته واستول شو، چې د شوروي د دولت د بنسټ اېښودونکی لنین او د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د انقلاب د نورو مشرانو سره یې لېدنې کتنې وکړې، او د ازاد افغانستان سیاسي اړیکې یې د دغه دولت سره ټینګې کړې، او د ډلوړو دولتونو لومړنۍ تړون یې د چیچرین او قره خان سره په ۱۲ مادو کې د ۱۹۲۱م کال د فبروري په ۲۸ او د ۱۲۹۹ش کال د حوت په ۱۰ لاسلیک کړ.

د دغه ګرځنده سفارت پلاوی د محمدولي خان په مشرۍ د اروپا او امریکا د سفر وروسته چې ازاد افغانستان یې نړۍ ته ورپېژانده او د اروپا د هېوادونو د بهرنیو چارو وزارتونو سره د سیاسي خبرو اترو څخه وروسته د ۱۳۰۱ش کال د جوزا په ۱۱ یا د ۱۹۲۲م کال د می په ۱۲ کابل ته راستون شو.

په داسې حال کې چې په خپله امان الله خان د محمدولي خان د خدمتونو څخه مننه او قدردانې وکړه، او هغه یې د محمود طرزی په ځای د بهرنیو چارو د وزیر په توګه وټاکه، (د ۱۳۰۱ش کال د جوزا ۲۵ نېټه پنجشنبه) یوه میاشت وروسته یې د ۱۳۰۱ش کال د اسد د ۷ نېټې ۱ یکشنبې د ورځې د فرمان له مخې د هېواد لومړی نښان (اعلي لمر) د کرنې او ښووالی ځمکې او د مرادکلا ودانۍ هغه ته

^{۷۵} مهدي فرخ: تاریخ سیاسی افغانستان ۳۶۰.

وبخښل شوی. او له دې وروسته یې په ۱۳۰۲ش کال د پکتیا د شورش او د قومونو د بغاوت یعنی سر کې په غلې کولو کې د هغه محاذ قوماندان و، او کله چې په ۱۳۰۶ش کال د افغانستان شاه د اروپا د سفر نیت وکړ، هغه د بهرنیو چارو د وزارت کفیل او د سلطنت د مقام وکیل پاتې شو، چې د رژیم سره په مخالفت او د یوه جمهوریت د مقدماتو د برابرولو په کار تورن و (۱)

محمودلي خان د ځوانۍ د وخت څخه د کابل د انگیس ضد کړیو سره بلد او آشنا و او د عمر تر پایه څه د اروپا او امریکا په سفر په ۱۹۲۱م کال کې او څه د بهرنیو چارو وزارت او بادشاهي مقام په کفالت کې په همدې صفتونو ټینګ پاتې شو، او کله چې په ۱۳۰۸ش کال د مېزان په میاشت کې کابل فتح شو هغه د امانی عصر د کابل د قواو د قوماندان محمود شامي سره یو ځای چې دواړه د امانی دربار نژدې خلک و محاکمه او د ۱۳۰۸ په پای کې په کابل کې اعدام شول.

۵- شجاع الدوله:

اصلاً د غوربند د خانزاده گانو او د دربار د غلام بچه گانو د جملې څخه و، چې د فراشباشي په عنوان، د شاهي ارگ د فرشونو متعدي او په سفر کې د سلطاني موکب د څیمو تنظیم شمېرل کېده، او د لومړي مشروطیت د رجالو سره یې هم اړیکې درلوده او په دوهم حرکت کې د هغه ځوانانو په کړۍ پورې تړلي و چې شهزاده امان الله د هغې سر پرستي کوله.

لکه څنګه چې مخ کې د جوهر شاه غوربندی د ژوند په شرحه کولو کې (د لومړي مشروطیت شهیدانو څخه یو تن) ولیکل، وایې چې د امیر حبیب الله خان قاتل د امان الله خان د ډلې څخه همدغه

مشروطیت غوښتونکي ځوان و. چې د همدغې ډلې په اشاره به یې امیر وژلي وي، یعنی د وژني پېښې، سیاسي علت او گوندي او ډله ایز عولمل درلوده.

مگر ځینې دا وژنه د شخصي غچ اخستني پربنسټ گڼي (او د امان الله خان د مورسراج الخواتین) یعنی ملکي سرور سلطان لاس په هغې کې ویني. د بیلګې په توګه امیر یوه شپه د چهلستون په ماڼۍ کې د عیش او نوش محفل برابر کړي و او دخپلي خور اخت السراج پواسطه یې ډیری ښکلي نجلۍ پدغه محفل کې سره راټولي کړي وي چې ناڅاپه سراج الخواتین پدغه محفل د عیاش کې را د ننه شوه، امیر او دغه ټولي ښکلي نڅاکوونکي یې په بدویلو او د ضرب و شتم لاندې ونيولي، څرنګه چې امیر ددې حرکت څخه ډیر په قهر شوی وو، لکۍ ته یې طلاق ورکړل، هغه او د هغې ځوی عین الدوله د لوی ناپ (بارکزی) د کورنۍ د غلام حیدر خان چرخۍ د کورنۍ، او د دربار د چپۍ ډلې (خاص غلام بچه گان) او د نورو روڼ اندو سره یې په لاس یو کولو سره یوه کمیټه جوړه کړه تر څو امیر وژني چې پدې ډله کې فراشباشي شجاع الدوله هم گډون درلوده، څه وخت چې امیر د ۱۳۳۷ ق کال په صفره کې د هرکال د عادت سره سم د هوسیو ښکار ځای د لغمان کله گوش ته ولاړ، فراشباشي شجاع الدوله یې د شاهي څیمې د کړۍ تړلو په سبب ډیر زیات وواهه، او غاښونه یې مات شول، او دا عمل ددې سبب شو چې شجاع الدوله هغه د غچ اخستني لپاره ووزني^{۷۶}. ایراني لیکوال مهدي فرخ چې د افغانستان ټول تاریخ یې سرسری لیکلي دي، او اراده یې درلوده چې هر مهم شي کوچني او بي ارزښته او پرته له

⁷⁶ مهدي فرخ: تاریخ سياسي ۳۶۰.

تاریخی ژورتیا د قېبلوې او کورنیو سیالیو پر بنسټ وېښي، او په خپله تاریخ لیکنه کې یې هیڅ ډول زماني روحي او ټولنیزو اغیزو او عواملو او د طبقاتي تګ لوری پرله پسې مرحلوته قایل او لیدونکي ندي. لکه څرنګه چې پورته اقتباس وشو، د امیر وژنه یې هم دیوه سپری یا لوی ښځي غچ اخیسته ګڼلې او ډیره لویه اشتباه او خطایې کړېده.

که چیرې د ډېر دیوه ملت فکری او ټولنیز تاریخ پداسې لنډه لیدنه او سرسری ښوونو سره قبول کړو، نو بیا پوښتنه باید وکړو چې، ایا هغه دلومړی مشروطیت حرکت او د افغان ځوانانو په وینو لیست پیت کیدل چې لس کاله مخ کې واقع شوي هم دغی شخصي او سرسری علت درلوده؟ ایا د افغان او انګلیس په لومړي او دوهمه جګړه کې د افغان ملت په عمومي قیامونو کې او د انګریزی چپاول ګرو په وژلو او ویستلو کې هم یوازي د کومی ملکی او یا د دربار د کوم فراشبایي د غچ اخستني لاس کار کاوه؟ ایا ددې پېښې څخه څو میاشتې مخ کې د عبدالرحمن لودین قاتلانه حمله هم د کوم نارینه او یا ښځینه شخصي غچ اخستني عمل وو؟ تر هغه ځای چې ددې کړینو لیکونکي د رښتیا ویونکو او ددې پېښې لیدونکو او یا شاملو کسانو څخه می اوریدلي دي د وژني ترتیبات مخ کې ددوهم مشروطیت په پټ مرکز کې نیول شوي وو حتی تردې چې د امیر ورور نایب السلطنه به هم د ځان سره ملګری او هم قسمي کړی و چې دصیحفو په منځ کې یې لاسلیک کړي و چې د هغې شرحه خدای بخښلي غبار د شجاع الدوله له قوله ورکړی ده^{۷۷}

^{۷۷} وګوري: افغانستان درمسیر تاریخ ۷۴۷.

خدای بخښلي میرقاسم خان چې په دوهم مشروطیت کې هم ونډه درلوده او هم د پېښو لیدونکي حاضر وو ویل: د امیر د عیاشي او سیاسي تګ لوري څخه د کرکي موجب عوامل پخوا چمتو کړي شوي وو، چې د علیاحضرتي بدکیدل. د امیر سره یا د خمی د دیرک کړیدل او د شجاع الدوله وهل او ټکول هغه جزیات وو چې وروسته یې هغه عوامل تیز او چټک کړل، او شجاع الدوله (د پخواني طرحه شوي پلان سره سم) د امیر خمی ته ورننوت او هغه یې د تفنگچي په ګولي سره د حساب ځای ته واستاوه.

څرنګه چې شجاع الدوله دشهزاده امان الله خان د ډلې تکره غړي وو، د امیر د وژلو وروسته یې په فعالیت پیل وکړ، او په ظاهري توګه یې د نورالله خان د امارت دتبلیغ لپاره چې په جلال اباد کې د خلکو څخه بیعت واخیست او په پټه توګه د خپل کار د نقشي د اجرا کولو لپاره، کابل ته راغی او د امان الله خان دتخت کښناستني په پېښو او د هغه د مخالفینو په له منځه وړولو او نورو چارو کې یې لاس درلوده. څه وخت چې د ۱۹۱۹ م کال د می په میاشت کې امانی لومړنی کابینه جوړه شوه همدغه شجاع الدوله امانیه وزیر و. ددې وروسته هغه د د هرات دتنظیمیه پلاوي په سر کې وټاکل شو، (د ۱۳۰۰ ش کال د جدی ۲۰) او د ۱۳۰۳ ش کال دحوت څخه د ۱۳۰۷ ش کال کې له هغه ځایه لري او په برلین کې یې اوسیدنه غوره کړه او په همدغه ځای کې په ۱۳۲۴ ش کال کې مړ شو (د لومړي مشروطیت په کسانو کې د جوهر شاه د احوالو شرحی ته مراجعه وکړی).

د امریکا چاپ دافغانستان درجالو د پیژندنې په کتاب کې ئې د هغه زیږیدنه په ۱۸۹۶ م کال په غوربند کې او غلام بچه ګانو په ډله

کې دده شمولیت ئې په ۱۹۱۶ م کال بنسودلي دي او هغه ئې د الماني پلاوي میلمه پال هم لیکلي دي.

په ۱۹۲۹ کال داماني دولت د سقوط په وخت کې د هرات تنظیمه رئیس وټاکل شو چې د نایب سالار عبدالرحیم کوهستانی د حملي څخه مشهد او بیا تاشکند ته وتښتید او په برلین کې ئې هستوگنه غوره کړه.

۶- محمد ابراهیم خان جمشیدی:

د هرات د جمشیدي او لیماق د خانزاده گانو ددریار غلام بچه او صالح مردم داره شخص و چې په دوهم مشروطیت کې ئې په دوهمه لیکه کې ځای درلوده ، او د امانی تخت کښناستني څخه وروسته د کندهار د گمرک مدیر شو، (د ۱۳۰۴ ش کال په شاوخوا کې).

۷- ادم خان:

هغه د لوگر د پښتو ژبو او دیوي مقتدری کورنۍ سره اړیکي لري او ددریار غلام بچه و چې ددوهم مشروطیت په دوهمه لیکه کې ولاړ و ، د هغی وروسته په امانی عصر کې نزدی په ۱۳۰۳ ش کال کې دگرشک او پشت رود دحکمران په توگه وټاکل شو او په نادري دوره کې د ۱۳۰۹ ش کال راوروسته د وزارت دربار غړي او محاسب و.

۸- میر یار بیگ خان دروازی:

دکابل او هرات د والي مهتر میرزمان الدین ورور او دمحمد ولي خان د خور زامنو څخه وو، ادیب او روڼ شاعر شخص و، چې ددوهم مشروطیت په ټولنه کې شامل او دعبدالرحمن لودین او عبدالهادي داوي سره یو ځای بندي شو او دامانی دوری د پیل سره ازاد شو او د گرځنده فوق العاده سفارت په پلاوي کې چې د محمد ولي خان په مشري و ، غړیتوب درلوده، لاکن په هم هغه ورځ چې پلاوي د کابل

څخه حرکت کاوه د زړه د دریدني له امله له اسپه راولوید او له دي نړي ئې سترگي پټي کړي.

هغه په خپله هم شعر وایه او هم شاعر پیژندونکي وو ، او د "اتش فشان" په نامه ئې یوه تذکره لیکلي وه چې په خواشینی سره دده د مړیني وروسته له منځه ولاړه او بیا تر لاسه نشوه.

عبدالهادي داوي چې دده سره د یوه زندان انډیوال و، دده د مړیني وروسته دده د سیرت او صورت په هکله په امان افغان کې یوه مقاله ولیکله او دهغه ادبی ذوق ئې وستایه، دزندان په وخت کې ئې د زندان دنه زغملو وړ تکلیفونه ئې په ډیره نرمه لهجه او شاعرانه مزاج سره یادول او ویل ئې:

ما تنگ ظرفان حریف اینقدر سخن نه ایم
دانه اشکیم ومارا گردش چشم سیاست.

(وگوري: ددوهم مشروطیت رجال پنځم فصل، دداوي شرح حال لمړي عدد).

۹- میر زمان الدین خان دروازی:

دبدخشان ددرواز دمیرزاده گانو څخه دي هغه پوهه کارگر اوددریار دغلام بچه گانو دنفوذ څښتن او دشهزاده امان الله سره یې فکري او سیاسي تړاو درلوده، له همدې کبله د امانی دوری په پیل کې په ۱۳۰۰ ش کال د کابل والی شو او په ۱۳۰۲ ش کال د هرات نایب الحکومه وټاکل شو تر څو چې د ۱۳۰۳ ش کال د قوس په ۱۹ د سگي په ناروغۍ هلته مړ شو.

وايې چې هغه خیلق شخصیت او په خلکو مهربان او تکړه کارپوه و. او دحکمرانی په وخت یې هیڅوک ازاد کړي ندي.

دا د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله د زامنو څخه دي چې د حبیبی په مدرسه کې یې د رشیدی تر درجې پوري زده کړې کړي او روڼ اندی پوهه ځوان وو چې د یو څه وخت لپاره د بهرنیو چارو په وزارت کې په انقره کې د افغانستان سفارت د منشي په توگه کار کاوه، نزدې په ۱۲۰۶ ش کال کې په بمبې کې افغاني جنرال قونسل وو او دري، پښتو، اردو او لږ څه په انگلیسي ژبه هم پوهیده او لیکل یې پري کول، او ددغو ژبو د ادبیاتو سره یې بلدتیا درلوده، هغه د پېښور مردان د پښتو ژبې شاعر فضل احمد غر ټولنیز او تنبیهی اشعارو ټولگه د غره گل په نامه په بمبې کې چاپ او په هغې باندي یې په دري ژبه د همدردی یوه سریزه ولیکله (۱۹۳۰ م) له خدای بخښلي د اوی څخه می واوریدل چې غلام احمد د بدیعني ذوق څښتن و، او دري نشر یې په روانه لهجه لیکه او د دوهم مشروطیت په ټولنه کې د ارزښت وړ مقام درلوده.

۱۱ - جمعه خان:

د سردار عبدالقدوس اعتماد الدوله ځوی د روڼ اندو ځوانانو سره ملگري او د امانی دورې د کارپوهه خلکو له ډلي څخه و چې د ۱۳۰۱ ش کال په پای کې په افغاني سفارت کې د بخارا دربار ته واستول شو او له هغې وروسته د میمنی اعلی حاکم و چې د ۱۳۰۲ ش کال د ثور په ۱۰ وفات شو.

۱۲ - سید غلام حیدر پاچا:

دا د محمد سرور ځوی په ۱۲۶۶ ش کال کې زېږېدلی د لغمان د چاریاغ اوسیدونکي او د کنړ د ساداتو د مشهوری کورنۍ څخه و هغه روڼ اندی، پوهه او خوله ور ځوان و چې د دوهم مشروطیت د

ځوانانو په کړیو کې یې د میرقاسم خان او داوی سره همکاري او همفکری درلودله او په امانی دوره کې د ازادي غوښتونکو ځوانانو د ډلي څخه شمیرل کیده. او په ۱۳۰۰ ش کال ترکې ته واستول شو او له هغې وروسته د کرنی او کانونو په اداره کې مامور و تر څو چې په ۱۳۰۷ ش کال کې د بهرنیو چارو وزارت ته ولاړ.

هغه د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د جلال اباد د بابر یو په کلا کې د خرڅه مشر سید حسن خان شیون او محمد گل خان مومند په ملگرتیا د جمهوریت په نامه ټولنه جوړه کړه، او د (کورغم) په نامه جریده یې خپره کړه، او د هندوستان په جرایدو کې یې لکه د لاهور د زمیندار او افغانستان په نامه جرایدو کې یې د حبیب الله د سقاو د ځوی د رژیم په ضد یې تبلیغات کول، کله چې د ۱۳۰۸ ش کال په پای کې کابل ته بیرته راغی او د امان الله خان په طرفداری یې پیل وکړ نو د ۱۴ کلو لپاره د موتی په سرای کې بندی شو چې په همدغه زندان کې د ۵۵ کالو په عمر وفات شو. (۱۳۲۱ ش کال).

۱۳ - غلام محی الدین ارتی:

دا د شیرارتي ځوی او د کابل د تندرو و ځوانانو څخه وو هغه خوله وراوگوت نیونکي سړي و او د افغاني ځوانانو سره ملگري و، چې د پغمان د ۱۹۲۸ م کال په لویه جرگه کې د کابل د خلکو ټاکل شوي استازي و، او شاه ته یې خطاب کولو په وخت کې فریاد وکړ او ویې ویل:

اعلیحضرتا! ترڅو پوري چې ستا دغه په فساد مشهور وزیران محاکمه او په دارونه ځړول شي په هېواد کې هیڅ ډول اصلاح ممکنه نده^{۷۸} دغه پوهه او تکړه ځوان په ښکاره د دولت د فاسدو

وزيرانو او کارمندانو سره شخړې کولې، او د بډي خوړونکو او انگلیس مشربانو مخالف عنصر،

تر څو چې د امانې رژیم د سقوط وروسته نژدې په ۱۳۰۹ ش کال په پېښور کې د نامعلوم قاتل په گولي ولگید او وفات شو.

۱۴ - احمد رحمانی:

د بهرنیو چارو وزارت د متشار عبدالرحمن ځوی و چې د هغې یادونه په لومړي مشروطیت کې وشوه، او د امانې عصر د تندر وه ځوانانو څخه و چې د زده کړو لپاره شوروی اتحاد ته واستول شو او هلته یې روسي ژبه زده کړه، او روسي میرمن یې درلوده، اوله همدې کبله یې هغه ته په کابل کې (احمدروس) ویل، د هغه لور ماگه رحمانی د نوو او لیکوالو ښځو د مخکښانو څخه وه، چې د (پرده نینان سخنگوی) په نامه کتاب یې ولیکه د کابل چاپ ۱۳۳۱ ش کال احمد په ۱۳۰۸ ش کال کې د انگلیس سیاست د مخالفت او د امانې تیری دورې دله مخته تللي رژیم سره د ډیر تمایل په تور د ډیر وخت لپاره د کابل په زندانونو کې پاتې شو او کله چې په ۱۳۲۵ ش کال له زندان څخه را خلاص شو په کابل کې وفات شو.

۱۵ - کریم نزیهي (جلوه):

هغه د کابل د قاضي ملابابا مراد ځوی و چې د ازیبک د بارسوخه خلکو څخه و او د میمنې په اند ځوی کې یې نوم او مقام درلوده. کریم نزیهي نژدې په ۱۲۸۵ ش کال په کابل کې پیدا شو او د حبیبې په مدرسه کې یې درس دی تر درجې پورې زده کړې وکړې او عربي علوم او ادب یې په خپله علمی کورنۍ کې زده کړل د عربي، دری، ترکی، او لږ لږ د انگلیسي ژبې سره اشناوو.

نزیهي د ځوانی په دوران کې د میرقاسم خان، داوی او عبدالرحمن لودین پشان خلکو سره اشنای او ملگرتیا درلوده، او د تجدد، مشروطه غوښتنې او لیکوالۍ په لاره کې قدم واهه، او په تاریخ، ټولنیزو علومو او د خراسان او اسلام د رجالو په پېژندنه کې یې مطالعه درلوده، او د کابل د ادبي ټولني غړی وو، او دده اثارو څخه

د هغو پرله پسې مقالو لړۍ ده کوم چې پدې برخه کې د ادبي ټولني د کابل په مجله کې خپریدلي، هغه په دری ژبه ښه شعرونه ویل، چې تخلص یې (جلوه) دي، نزیهي په ۱۳۱۰ ش کال او اتمه دوره ۱۳۳۲ ش کال کې د اندځوی د خلکو وکیل وو چې د روڼ اندو ترقي خوبونکو په فرکسیون کې یې د کین اړخو پلوی کوله، له هغې وروسته دیوه څه وخت لپاره د عظمي صدارت کارمند او په مشهد کې افغاني وکیل التجار وو، چې وروسته تقاعد شو او اوس د زوروالي او او کمزورتیا په حالت کې شپې او ورځې تیروي، موږ یې د افکارو او شعرونه هغه بلگي چې د ځوانی په وخت کې یې ویلي د مشروطیت په مرامونو کې په تیرو پاڼو کې لیکلي دي.

نزیهي او ادبي فضلیتونو سره ښاغلي روڼ اندي شخصیت او ټولنه پېژندونکي پخته کار پخواني سپی و چې د خپلي ژوند وختونه کې په نیک نوم سره تیر کړي دي، چې د افغانستان په ترقي خوبونکي طبقه او ادبي حرکتونو کې یې نفوذ او ونډه درلوده، هغه د ۱۳۶۲ ش کال په ژمي کې په د هلی کې وفات شو.

۱۶ - سید قاسم خان:

هغه د حبیبې د ښوونځي زده کونکي او دوهم مشروطیت د مهمو غړو څخه و، چې د ۱۲۹۸ ش کال راهسي یې د بهرنیو چارو په وزات کې د محمود طرزی د لاس لاندې کار کاوه ددې لپاره چې د

محمود دطرزی زوم و، د امانی عصر درون اندو او چارواکو په زیاترو غونډو کې گډون درلوده زیات وخت په مسکو کې په افغاني سفارت کې مشاور او له هغې وروسته په بمبې کې د افغانستان جنرال قونسل او اروپا په سفر کې د شاه امان الله د ملگرو څخه و.

د ۱۳۰۸ ش کال داپو دور وروسته په اروپا کې پاتې شو، ددې لپاره چې د امیر حبیب الله خان په وژنه او د امان الله خان په تخت کېنناستنه او د امانی عصر د لومړنیو کلونو په پېښو کې گډون درلوده پدغه باره کې یې کتاب لیکلې و چې دسیاسي پېښو جزیات او د افغاني اشخاصو خبري اترې هم توضیح کړې وي، دا کتاب چا پ شوي ندي او په ډیرې خواشیني باید وویو چې عامو خلکو ته ونه رسیده.

۱۷ - سید عبدالله خان: دا د نوموړی سید قاسم ورور او د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د لاس لاندي مامورینو څخه و چې په امانی عصر کې په مسکو کې د افغاني سفارت د سکرتر په توگه دنده درلوده، او د امانی دولت د سقوط څخه وروسته هغه د بهرنیو چارو په وزارت کې سیاسي لوی مدیر و تر څو چې د ۱۳۱۵ ش کال د قوس په ۱۹ د جمعې په ورځ یعنی د ۱۹۳۶ م کال د دسمبر په ۱۵ ددندی د اجرا کولو په وخت کې د امو په سیند کې غرق شو.

۱۸ - بشیر احمد خان:

دا دابوی کورنۍ څخه د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د همکارو شاگردانو څخه و چې په کراچی کې یې د افغاني قونسل په توگه دنده درلوده ۱۳۰۰ ش هغه ددوهم مشروطیت د تکره او فعاله ځوانانو څخه و.

۱۹ - میرزا محمد مهدی چنداولي:

هغه د میرزاعلی جان ځوی او د روڼ اندو ځوانانو څخه و چې په دري او عربي ژبو سربیره ترکی ژبه یې هم زده کړې وه، او د امیر حبیب الله خان په عصر کې یې دسجنش په دفتر کې کار کاوه. له هغې وروسته د غنډ مشر په درجه، د حربي وزارت د لوازم مدیر او د امانی دورې ددریار وزارت غړی و. او د افغاني ټولنو سره یې اړیکې درلودې.

کله چې امانی حکومت سقوط وکړ، هغه د سقاو د ځوی او د نادرشاه دسلطې د مخالفینو په ډله کې ودیده، څه وخت چې محمد عظیم د برنیا په سفارت کې په کابل کې د قتل مرتکب شو، هغه د څلورو نورو کسانو سره یو ځای د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۲ په داروڅړول شو.^{۷۹}

۲۰ - فرقه مشر سید حسن (شیون):

هغه د حسین پاچا ځوي نژدي په ۱۲۷۵ ش کال د لغمان په چارباغ د کنړ د ساداتو په کورنۍ کې زېږېدلی دی. او دکابل د حربي په ښونځی کې یې زده کړې وکړې کله چې د هغه ځای څخه فارغ التحصیل شو د حضوری راگ د پروانې په قطعه کې و ټاکل شو او په عسکری رتبه کې د فرقه مشرې (جنرالې) رتبه ورسیده، او د امانی دورې د نوم او نښان درلودنکو صاحب منصبانو څخه و چې د هېواد روڼ اندو ډلو سره ملگری او آشناو او همیشه په سیاسي مبارزه کې مخکښ او د پښتو ژبي روڼ اندی شاعر گڼل کیده، او د هېواد په سیاست کې ځانگړې عقیدې درلودې چې له هغې څخه د نظامی حاکمیت د طرفداری بوي راتله مثلاً ځینې وخت به یې ویل:

⁷⁹ غبار له وینا څخه یادداشت.

"په افغانستان کې د مصطفی کمال د رژیم پشان یونظامي رژیم باید منع ته راشي، تر څو خلک د قوی په استعمال سره د نوی مدنیت خوا ته رهنمای کړي لاکن دا دیکتاتوری باید د ځانگړو غرضونو او د کورنۍ او مادې گټو لپاره نه وی او هم دي د روڼ اندی طبقی پر ضد ونه کارول شي. بلکي ددغي ډلي د کار او فعالیت لپاره دي مرستندوی وي. د افغانستان ټولو پخوانیو پاچا هانو د شخصي او خانداني موخو لپاره پر خلکو مطلق العنانه حکمراني کړي او دیکتاتورو. لاکن وي نکړای شول چې هېواد او خلکو ته خدمت وکړي، دیکتاتور که چېرې مخلصانه خدمت کوونکي وي او هر څه چې غواړی د خلکو لپاره یې غواړی پدي صورت کې کولي شي،

چې یوه وروسته پاتي ټولنه مخ په وړاندی بوزی، او په پایله کې یې خلک د دیموکراسي او په خپله اراده والي لوری ته رهنمای کړي. او تاریکو ذهنونو ته روښنایې ور کړي، ولي دیوه بت د ماتولو په ځای بل بت د پرستش لپاره جوړ نکړی.....⁸⁰

سید حسین د ۱۳۰۸ ش کال د اړو دوو په وخت کې په جلال اباد کې فعالیت درلوده او د کور غم د جریدي په خپرولو او ډېر ابتدایې جمهوریت په بنسټ اېښودلو کې یې د سید حیدر پاچا سره ونډه واخیست او په ظاهر شاهي دوره کې د حربي وزارت د مرکز فرقه

⁸⁰ ددې لپاره چې ما ددې کرښو لیکونکي د خدای بخښلي حسن سره اشنایې او خبري اتري درلودې څو ځلي مي دهغه سره پدي برخوکې خبری اتري کړي دي او مطلب می دهغي وینا څخه چې دازاد افغانستان په جریده کې په ۱۳۳۳ ش کال د اسد په میاشت کې په پېښور کې چاپیده لیکلي دي (۶۷) گڼه (۱۷) مخ.

مشر و لاکن په ۱۳۱۹ ش کال کې د سیاسي مخالفو فعالیتونو په بهانه بندی شو او په زندان کې ووژل شو.

چې پلار یې ددربار د سپین پیرو او ټهران به دربار کې د افغانستان لومړني سفير وو، او دا په خپله د میرسید قاسم، داوي او دلومړی او دوهم مشروطیت دنورو غړو د ملگرو څخه شمیرل کیده، ددې لپاره چې پلار یې دسیاسي فراریانو د ډلي څخه وو، هغه د پلار په فراري حالت کې په ۱۲۶۶ ش کال په تهران کې نړۍ ته راغی او هلته یې زده کړي وکړي او یو باسواده او با فکره سپری تری جوړ شو کله چې هېواد ته راغی د مشروطیت غوښتونکو ځوانانو د ډلي مشر و.

په ۱۹۲۰ م کال کې د خپل پلار سره بیا تهران ته ولاړ او په ۱۹۲۴ م کال کې د بهرنیو چارو د وزارت د تړونونو او قونسلگریو د څانگي سرلیکونکي و. کله چې ددغه ځای څخه لری کړای شو په ۱۹۲۶ م کال کې یې د کابل او پېښور ترمنځ د حمل ونقل د شرکت په جوړولو اخته شو او په ۱۹۲۷ م کال کې په دهلي کې افغاني جنرال قونسل اوله هغي وروسته په ۱۹۲۹ م کال کې په کراچی کې افغاني قونسل شو، چې د امانی دورې له پای ته رسیدو وروسته په ۱۹۳۰ م کال کې په روم کې افغاني سفير وټاکل شو او په دا وروسته کلونو کې د سفارت او وزارت په لوړو رتبوکې پاتي شو، او دده دغه حالت هېواد غوښتونکي پرده باندي اشتباهي کړل او پرده یې بدنظر درلوده:

په ۱۹۳۳ م کال کې د جینوا د خلع سلاح په کنفرانس کې افغاني استازي.

د ۱۹۳۳ م کال څخه تر ۱۹۳۷ م کال پورې په مسکو کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۳۸م کال کې د محمدهاشم خان په کابینه کې د فواید عامې وزیر.

په ۱۹۴۳م کال کې د امریکا په واشنگتن کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۴۶م کال کې په ملگرو ملتو کې د افغانستان استازي.

په ۱۹۵۰م کال کې د پوهني وزير.

په ۱۹۵۴م کال په دهلي کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۶۰م کال کې د مزاج په عدالت اخته او په کابل کې وفات شو.

دوه ځانگړي ډلي

افغان ځوانان:

کله چې د هېواد روڼ اندو عياش او مستبد امير له منځ څخه يوړ او

پر ځای يې ترقي غوښتونکی روڼ اندي ځوان لکه امان الله خان په

شاهي تخت کېښاوه او په هېواد کې يې يوه ازاده سياسي فضا

رامنځ ته کړه او د مشروطه غوښتونکو روڼ اندو سياسي ډلو چې

پخوا يې پټ فعاليت کاوه په ښکاره ډول رامنځ ته شول او په ازاده

توگه يې خپل سياسي فعاليتونه پيل کړل او يو له دغو ډلو څخه

ځانته "افغان ځوانان" ويل چې کين اړخوته ورته تندرو مرام يې

درلوده چې د امير حبيب الله په وروستيو کلونو کې د مشروطيت

ځينو غړو هم په هغي کې گډون درلوده، لکه عبدالرحمن لودين،

تاج محمد بلوچ، محمدانور بسمل او باروت جوړونکی فيض محمد

کابلي (چې په ۱۳۰۸ش کال کې اعدام شوی) غلام محي الدين

ارثي (چې يادونه يې تېره شوه) ميرزا عبدالرحمن، ميرزا

نورمحمدخان او په بمبي کې افغاني جنرال قونسل غلام جيلاني (د

۱۳۱۲ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شوی) د حربي د ښوونځۍ

ليکونکی ميرزا محمد اسماعيل، عبدالطيف خان او د تلگراف

متخصص محمد سعيدخان او فقير احمدخان چې لومړی په مسکو

کې په افغاني سفارت کې لومړی نايب او وروسته د ځنگلونو رئيس

شو (د ۱۳۱۲ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شو) او غلام رضاخان (

۱۳ کلن سياسي بندي) فيض محمدخان ناصرې او عبدالحسين

عزيز (چې بيا وروسته سفارت او وزارت ته ورسيد) د دې لاندې

کسانو نومونه په دې ډله کې يوازې خدای بخښلی غبار ياد کړيدی:

۱- د کابل ساعت جوړونکی عبدالمجيد.

۲- محمدرسول اجيدن محمدزی (نظامي منعبدان).

۳- نظامي کميدان عبدالحميد.

۴- محمداسحق قزلباش.

۵- د حربي د ښوونځي محصل شمس الدين.

۶- شيرمحمد افغان بيگ.

د غلام محي الدين افغان ډله:

دا ډله چې ځينو غړو او مخکښانو يې په لومړۍ مشروطيت کې هم

لاس درلوده، بنسټ د افغان ځوانانو ډلي ته معتدل سره وه، چې

همدغ ټول افغانان د لومړۍ مشروطيت په ۴ عدد کې راټولېدل او د

هغوی فعال او تگړه غړی همغه ميرقاسم خان و، چې د لومړۍ

مشروطيت د رجالو په لومړۍ عدد کې يادونه تېره شوه.

د دې د قدر وړ ډلي عکسونه په لاس کې لرو چې د خدای بخښلی

ماما محمد ابراهيم خان (د دې ډلي يو تکړه غړی) له کورنۍ څخه

تر لاسه شويدي او لکه څنگه چې وايي دا عکس مو په ۱۳۳۴ق کال

کې هغه وخت واخيست چې د چلندر د مغاري د لېدلو لپاره تللو.

په دې عکس کې لاندې کسان لېدل کېږي:

له ښي لورې کېن لورې ته ناست کسان:

۱- په ساعت ساز مشهور ماما محمد ابراهيم خان د کابل د چنداولو اوسېدونکی چې د امير حبيب الله د عصر په وروستيو او د امانی امارت په کلونو کې تر نادري دورې پورې يې د خيريه ټولنو په تشکيل کې لکه د ملي مرستي مجلس، دارالایتام او دارالمساکين او په ملي کتابتون کې پوره لاس درلوده، او د ملي خبر يوازی سړی او بي تعصبه افغان و، چې د خپلو هېوادوالو سره په هره ژبه، مذهب او مشرب ملگری و او د خلکو خدمت او جوړې ته يې ځان وقف کړی و.

له ښي لورې کين لورې ته:

۱- غلام جيلاني خان اعظمي چې يو وخت د کابل د ادبي ټولني د رياست مرستيال و.

۲- په کبريت متخلص عبدالرحمن خان لودين.

۳- په (لالا) مشهور محمد سعيد خان جيبی چې په شوروي اتحاد کې د افغاني فارغ التحصيلانو متخصصينو د لومړي گروپ څخه و.

هر څه چې يې درلودل هغه يې په فقيرو، خوارو او يتيمانو باندې ويشل.

د ځوان محمد ابراهيم نیک او زابکونکی شخصيت د هېواد څخه د تېښتې په وخت کې د امير شيرعلي خان د کابينې سپه سالار د حسين علي خان ټولی مشر (چې د ده ماما و) په خدمت کې په لاهور او راولپنډی کې د خپل گران هېواد او هېوادوالو سره د مېنې په لرلو روزل شوی و، څه وخت چې د امير حبيب الله خان په اجازه په ۱۹۰۷م کال کې بېرته کابل ته راستون شو، د مشروطه غوښتونکو سره ملگری شو، د ارگ په بازار کې يې د ساعت جوړولو هټی د

وېښو ځوانانو د راټولېدو د يوه کلوپ په څير وه. څه وخت چې امانی دورې د پيل سره د سياسي زندان څخه راووت د مرستي او څيريه کارونو ته يې دوام ورکړ لکه:

په ۱۳۰۳ش کال کې د کابل د بلديې د لومړي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۶ش کال کې د کابل د ښار د جنوبي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۸ش کال کې د ملي امداد د خيريه ټولني بنسټ اېښودونکی.

په ۱۳۰۹ش کال کې د کابل په ښار کې د يتيم خانې جوړول.

په ۱۳۲۰ش کال کې د دارالمساکينو او دارالایتام جوړول.

په ۱۳۲۵ش کال کې د مرستون رئيس.

د ده مړينه په کابل کې د ۱۳۳۲ش کال د قوس په لومړي نېټه د ۷۲ کالو په عمر وه د ده قبر د شير دروازي د غره په لمنه کې دی او

په هغې کې داسې ليکلی دی:

گذشت ان حاجي پاکيزه طينت

که او بودی پدر هر بينوا را

دعای بينوايان بود رايم

نعيش خبر کن پروردگارا

زشمس گذشت بهر سال فوتش

(نعيش خبر کن) تاريخ پيدا

چې د (نعيش خبر کن) د کلماتو څخه د جمل په حساب د ده د مړينې نېټه ۱۳۳۲ش کال راوړي. (عليه الرحمه).

۲- د کابل د شاوخوا افغانانو څخه حاجي گل احمدخان.

۳- فتح محمدخان جبارخیل چې په امانی دوره کې د حبیبی د بنوونځي مدیر او د امیر شیرعلي خان د کابینې د بهرنیو چارو د وزیر د ارسلاخان غلجی د مشهورې کورنۍ څخه و د ده پلار د امیر شیرعلي خان د امارت د سقوط څخه راوړوسته هند ته فرار شو، او زامنو یې هلته زده کړې وې او روڼ اندي افغانان ترې جوړشوي و. چې د امیر عبدالرحمن د مړینې وروسته هېواد ته راغلل، او د پوهنې په پراختیا، روڼ اندي او تجدد کې یې ونډه واخیسته، د هغه مهتر ورور امین الله جبارخیل په امانی دوره کې د عدلیې د وزارت معین و او دواړه وروڼو د ۱۳۰۹ش کال وروسته مړه شوي دي.

۴- غلام محي الدين افغان جمریاني کندهاری چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په څلورمه گڼه کې تېره شوه.

۵- میر قاسم خان: چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په لومړي گڼه کې تیره شوه.

ولار کسان د بنی لورې څخه کېن لورې ته:

۱- میر هاشم خان:

هغه د میر قاسم خان ورور او د حبیبی د بنوونځي د اعداد له فارغانو څخه دی چې په پښتو، دري او انگریزي کې مطالعه او لیکنه درلوده او د دې ډلې ځوان غړی و چې د زده کړې د بشپړیدو وروسته یې په دارالتایف کې کار کاوه، او د افغانستان د تاریخ خلاصه په یوه کوچني ټوک کې د اسلام د پیل څخه د افغانانو او انگریزانو د دوهمې جگړې تر پای پورې د لومړنۍ دورې د پنځم ټولگي د تدریس لپاره د ده د تالیفاتو څخه دی (د کابل چاپ ۱۳۰۰ش کال) هغه نزدی په ۱۳۰۲ش کال کې په پاریس کې د

افغانی محصلینو سر پرست وټاکل شو، او تر ۱۳۰۷ش کال پورې هلته و. د اړو دور په وخت د همدغه کال په ژمی کې کندهار ته راغی او په ۱۳۰۸ش کال په تاشکند کې افغانی جنرال قونسل و. او د ۱۳۱۰ش کال د عقرب په ۲۴ د یکشنبې په ورځ د عشق اباد په شاوخوا کې د نامعلومه قاتل پواسطه ووژل شو.

۲- حاجي شیر احمدخان د کابل د چاردهي له خلکو.

۳- عبدالهادي پریشان داوی چې د هغي یادونه د دوهم مشروطیت د رجالو په لومړي گڼه کې تېره شوه.

۴- عبدالجبارخان جبارخیل چې د نومړي فتح محمدخان کوچني ورور دی ده لومړنۍ زده کړه په هند کې کړې دی او بیا وروسته خپل هېواد ته راستون شوي دي او د کابل په بنوونځيو کې د بنوونکي دنده درلوده او د دوهمي مشروطیت د ټولني سره ملگری و، او په ۱۳۱۲ش کال کې د پوهني وزارت لومړي معین وټاکل شو، او تر ۱۳۲۴ش کال پورې په دغه دنده کې پاتې شو او له هغي وروسته د اعیانو د مجلس غړی شو تر څو چې په ۱۳۳۰ش کال په کابل کې وفات شو.

ولار کسان:

۱- د میر قاسم خان لغمان ورور میر هاشم خان.

۲- د کابل د چاردهي څخه حاجي شیر احمد خان.

۳- عبدالهادی خان (داوی) چې په هغه وخت کې یې (پریشان) تخلص درلوده.

۴- دفتح محمد خان جبارخیل (ارسلا) ورور عبدالجبار خان جبارخیل.

ناست کسان: د بنی لوری کین لوری ته:

۱ - ماما محمد ابراهيم خان چنداولی (دډاکتر محمد اسماعيل پلار).

۲ - حاجی گل احمد خان افغان کابلي.

۳ - فتح محمد خان جبار خيل (ارسل).

۴ - په (افغان) متخلص غلام محی الدین خان جمریانی قندهاري.

۵ - مير قاسم خان لغمانی.

(۶)

انتقادي (دنيوکی) کتنه

د ۱۳۰۱ ش کال اساسی قانون

د دوهم فصل په څلورم بحث کې يعنې چيرته چې د دوهم مشروطيت د هلوځلو د پایلو په باب موخبري وکړی، په لسمه ماده کې مو په هېواد کې د قوانينو ترتيب او خپرول د امانی دوری د بنسټو او د مهمو کارو: و څخه شمېرل چې ددې هېواد په خو زره کلن تاريخ کې د انساني حقوقو د عالی مباديو پر بنسټ د لومړي ځل لپاره يو اساسی قانون د "نظامنامه اساسی دولت عليه افغانستان" په نامه خپره او د تطبيق لاندی ونيوله.

د ۱۳۰۱ ش کال د حوت په ۷ نيټه وه چې د افغانستان ملی او عنعنوی لومړني لويه جرگه په دي دوره کې په جلال اباد کې په خپله د شاه په رياست د افغانستان د بېلابېلو قومونو او قبایلو د ۸۷۲ تنو استازو په گډون له توپير پرته د ملی يووالی او د نظر د پراختيا

پر بنسټ جوړه شوه او د افغانستان لومړني اساسی قانون په ۷۳ مادو کې د لاندینو عنوانونو لاندې تصویب شو:

۱ - د افغانستان د دولت اساسی نظامنامه، په اوو مادو کې،

۲ - د افغانستان د اتباعو عمومي حقوق، په اوو لسو مادو کې،

۳ - وزیران، په يوولسو مادو کې

۴ - مامورين، په دريو مادو کې.

۵ - د مشوری مجلسونه او د دولت شورا، په يوولسو مادو کې،

۶ - محکمی، په شپږو مادو کې.

۷ - عالی دیوان، په دوه مادو کې.

۸ - د مالیې چاری، په دوه مادو کې.

۹ - متفرقه مواد، په شپږو مادو کې.

دغه اساسی قانون اصلا د دری گونو قواو: مقننه، اجرائیه او قضائیه قوی د جلال اباد والي په نظریه جوړ شوي. لکن د دولت د محدودی شورا په درلودلو او د ټولو اختیاراتو تمرکز دیوه غیر مسوول پادشاه (شپږمه ماده) په ذات یا وجود کې، د مشروطیت اصل په هغی کې کمزوري دي.

د عمومي حقوقو په فصل کې، د برابر اصول او شخص آزادي، د اسارت له منځه وړل، د مطبوعاتو، کسب، شغل او تدریس آزادي او د شخص ملکیت حق او د اوسیدني خونديتوب د بیگار شکنجی او د غیر قانونی جزاگانو مصادره او منع کول په کې ځای لری.

په (۴۲) ماده کې د مشورو مجلسونو او د دولت شورا ته حق ورکړ شوي چې حکومتي اداری څخه شکایت ولری په خپله حکومت ته عرض کولی شي!!

په ۲۸ ماده کې راغلی دي چې صدرعظم او نور وزیران د شاه له خوا غوره او ټاکل کېږي، په ۳۱ ماده کې وزیران یوازې شاه ته مسوولیت لری دغه مواد پادشاه چې غیر مسوول هم دي دیوه مطلق العنان دیکتاتور په توګه رامنځته کوي ځکه چې هغه او دهغه وزیران دخلکو او یا خلکو د استازو د مجلس په وړاندې کوم مسوولیت نلري، او نه د هغې د مقام د غوره کولو او ټاکلو په برخه کې پرته له شخص شاه څخه کومه بله رایه د خالت کولي شي.

په اساسي قانون کې د قوانینو طرحه، ترتیب او تصویب هم معلوم ندي او یوازې په ۴۶ ماده کې وایې چې ددولت نظامات ددولت د شورا څخه تدقیق شوي دي او د وزیرانو مجلس ته وړاندې کېږي او د مجلس وزرا د تصویب او د شاه د منظوري وروسته په عملی توګه اجرائه وړاندې کېږي.

پدې صورت کې گڼي د قانون طرحه کونکي، تصویب کونکي او دهغې لاس لیک کونکي د اجرا لپاره یوازې یو شاهي مقام دي. او عملاً هم همداسي وه چې دي حالت مشروطه نظام له منځه وړه، ځکه چې په خپله وزیر قانون طرحه او ترتیبوی، او ددولت شورا (چې همدا وزیران د همدې شورانیمایې جوړوي) یوازې هغه تدقیقوي او بیا وروسته په خپله د وزیرانو په مجلس کې تصویبېږي، او د وروستي اجرا لپاره بیا پادشاهی لاسلیک پری کېږي چې "خود کوزه گرو خود گل کوزه" دي چې په داسې حالت کې د تقنینیه او اجرائیه قواو ددندو گډوالي رامنځ ته کېږي.

چې دا په خپله د دري گونو قواو د جلاوالي د روحیې او د مشروطه حکومت نقض کول دي.

د محکمو، پرونده فصل ډیر لنډ، گنگ او مجمل دي، په ۵۳ ماده کې وایې چې "ټولي محکمي د هر ډول مداخلې څخه ازادي دي" لکن روښانه شوي نده چې ددې محکمو قاضي له کوم ځای څخه راځي؟ څوک دی؟ او په اجرائیه حاکمه دستګاه کې څه موقف لري؟ پدې ځای کې داسې انتظار کیده چې اساسي قانون به ددولت په توګه ځای په ځای کړي، ځکه مشروطه قضا یوه مستقلة دستګاه شمیري.

په دوهمه ماده کې یوازې د صدراعظم څخه نوم اخستل کېږي چې که چېرې شاهانه ذات تشریف ونلری صدراعظم د ریاست په دنده کار کوی، او بیا په ۲۸ ماده کې وایې: صدراعظم او وزیران پادشاهي ته د نژدي کسانو څخه غوره او ټاکل کېږي، په داسې حال کې چې د ټولو وزیرانو مسوولیت د غیر مسوول پادشاه په وړاندې په (۳۱) ماده کې واضح شوي دي، نو پدې حالت کې په هېواد کې مسوول شخصیت وجود نلری، ځکه په خپله شاه چې د صدراعظم او وزیرانو ټاکونکي دي او د اجرائیه قوی ټول واک هم د هغه سره دي غیر مسوول دي.

پداسې حال کې چې عملاً په خپله شاه امان الله د خپلې پاچاهي په لومړیو کلونو کې د قوانینو ډیر پابندو، او پدې اساسي قانون کې عامه حقوق د لیکونو او مراسلاتو (۷۳ ماده) تر خوندي توب پوري ځای کړای شوي او د افغانستان په تاریخ کې د لومړي ځل لپاره دایو نیک او گټور اقدام و، لکن ددې لپاره چې ددې قانون په اصل کې مسوول نظام وجود نه درلوده، نو یوازې د پادشاه د خیر او خلوص نیټ ونشو کولای چې د هغه د رژیم د فساد مخنیوي وکړي، او له څوکاله وروسته مونږ ولېدل، چې نا پوهه او فاسد العمله کسان

ددربار په شاوخوا راغونډ شول، او هېواد يې د ۱۳۰۷ کال د ژمی د اړو دوو سره مخامخ کړ، او وليدل شول چې هغه هېواد روسته د شاه د دربار د فاسدو عمالو دناروا اعمالو او د هغه د غرض ناکو همکارانو قرباني شو، او د هغه په شاوخوا کې د هغه د نبوغ خبري تردي اندازی په چاپلوسې زياتي شوي، چې هغه روحا د تلقين لاندې راغی ددې لپاره چې انسان جايې الخطا دی هغه غرور چې دده د هېواد غوښتني او خلوص نيت سره برابر نه وو پدې کې راټول شو.

د مثال په توگه خدای بخښلی داوی ويل: کله چې په ۱۳۰۲ ش کال د گوډ ملا ماتوونکو لگښتونو څخه وروسته ارام کړي شو، او په خپله شاه د ملا عبدالله او ملا عبدالرشيد په گډون د اله گوله کوونکو يا شر اچوونکو د ۵۴ تنو مشرانو د اعدام حکم ورکړ (۱۳۰۴ ش کال د جوزا ۴) داوی چې په هغه وخت کې د سوداگری وزير او ددربار د نزدی کسانو څخه و پدی برخه کې داسې عرض وکړ: ښه به وي چې دا په اعدام محکوم کسان محاکمه شي او د قاضي په حکم ووژل شي، پادشاه په ډير قهر او غرور سره وويل: ولي ته نه پوهیږې چې زه د امير عبدالرحمن لمسی يم!!

اروپا د سفر څخه وروسته کله چې دا هېواد غوښتونکي پادشاه کابل ته راغی او په ځينو گټورو کارونو (ولي دوخت څخه مخکې) يې لاس پوري کړ، چې د هغې انعکاس په ځوانه طبقه کې چې د هغه مخلص همکاران وو ښه نه و. او موږ وليدل چې دپغمان په لويه جرگه کې د شیرارني ځوي د وزيرانو د محکوميت څخه خبری وکړی او دستوري د ماني په مجلس کې عبدالرحمن او عبدالهادي چې دهغه د مشروطيت د لاري اودحکم چلولو د وخت ملگری وو د گټور او جايې اقدام (لاکن يه عجله) د مخالفت لاس جگ کړ.

دا يوازي نه وو: هغه ځوان پادشاه چې د بازار په منځ کې ځانته گرځیده، او د خلکو سره يوځای کیده او دهر ښار ښوونځي يې په خپله ليدل.

اود خلکو عريضې يې اوريدلي، او پوښتنه به يې کوله، د کار په پيل کې د خلکوله خوا په ډيره مينه او علاقې سره ومنل شو او د خلکو همکاري يې راجلب کړه، او تردي پوري چې خلکو د پوهني لپاره اعاني ور کړي، او د ښوونځيو لگښتونه يې په خپلو گمرکي مالياتو ور زيات کړل. لاکن دې نيکي لاري ددواړو خواوو تر منځ ډير دوام ونکړ، او تر څو چې مو سترگې خلاصولي د حاکم او محکوم تر منځ د بدبيني څپي را پيدا شوي او مسله د ۱۳۰۳ ش کال او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوو سره پای ته ورسیدله.

چې هېواد يې ۵۰ کاله شاته واچوه، او په خپله هغه شاه چې هېواد ته اخلاص يې د تدبير اوسنجش څخه زيات وو او د هغه هېواد څخه چې ده ورسره مينه کوله فراری شو.

همدغه دي چې د پېښو ځنيې کتونکي او کورني او بهرني ليکوالان ددې اړو دوو علت د پرديو په لمسونه "بريتانوي هند" او د همريز" په کابل کې دبريتانيا سفير"

په دسيسو جوړولو او نورو انگریزی فتنو جوړولو کې گوري. او ځنيې بيا خپله د افغانستان د خلکو زړه پرستي، محافظه کاری اودترقی ضدوالی ددې اړو دوو عامل بولي، او ځنيې نور بيا پدي پروسه کې ډير تيزوالي او داماني دوري مخ کې له وخته ريفورمونه يا اصلاحات پدي برخه کې يادوي چې دغه ټول عوامل کولي شو چې د څو اړو دوو او داماني رژيم د ناکامي علت وبلل شي. لاکن بايد ووايو: چې هيڅ يو ريفورم، اصلاح او ترقي غوښتونکي او

خير غوښتونکي اقدام مخ کې تللي نشي، مگر دا چې د ملت او د خلکو د بېلابېلو قشرونو د حمايت څخه برخمن وي، پداسي حال کې چې امانتي رژيم د خپلې لومړني محبوبيت او برياليتوبونو سره چې د پرمختگ په لاره کې په برخه شوي وو، په بطن کې يې فساد پيدا کېده او ددغه رژيم کارمندانو (يوازي محدود اشخاصو) په خپله په خپل لاس ددغه رژيم د ناکامي او ويجاړيدو وسايل برابر کړي وو او... سعدي په قول:

بوریا باف گر چه بافنده است

نبرندش بکارگاه حریر

ددې دوري ډير رجال چې ددوهم مشروطيت څخه وروسته منځ ته راغلي وو، هغه بوريا اويدونکي وو چې د ورېښمو کارگاه ته راغلي وو. او ددې عمل بنسټ هم د شخصي، خانداني او قېلوي پزندگلو و په رشتو ولاړ وو. چې د امير حبيب الله خان د دورې او د محمد زايې والي د اعتبار سره يې څه توپير نه درلوده.

اگرچې محمد ازايې بت مات شوي وو، لاکن پرځای پدي وخت کې بارکزيې بت ولاړ وو. مثلا په هغه وخت کې کابل د والي محمود ياور او شاغاسی علی احمد پلاس کې و او قندهار د وزير عبدالعزير، نايب الحکومت محمد سرور او نايب الحکومه عبدالکریم او فرقه مشر نیک محمد پلاس کې وو، او مزار او هرات د نايب الحکومه محمد ابراهيم او فرقه مشر عبدالرحمن پلاس کې و چې دغه ټول بارکزيان و او د شاه د مور د سراج الخواتين په کورني پوري اړه درلوده.

په جنوبي سيمه (پکتيا) کې عبدالحکيم بارکزيې وو، په غزني او روزگان کې دوست محمد ناظم بارکزيې و او په گرمشک کې

محمد امين بارکزيې حکم جلاوه، او قيس علی هذا، د بارکزيانو بازار ښه تود و. او زياتره يې پاک لمن او د زړه سوی، خلک هم نه و، چې د شاه او دهغي د خلکو په حال کې زړه و سوزوي، او يا د وضعي د فساد څخه مخنيوي وکړي.

نوږدي خاطر يې دغه گران ترقي غوښتونکي، شاه د خلکوله غېرې څخه لری کړ او د هغي څخه د خلکو عمومي حمايت مخ په کموالي شو، او پدي ځای کې وو چې کورنۍ او بهرني نور اغزمن عوامل هم په ورانکاری او ناسمون والی کې فعالتره شول. کله چې په اساسي قانون کې د کار بنسټ پر مشروطه حکومت او د وزيرانو مسووليت او د هغوي ځواب ورکول پر خلکو بنا نه وه، نو په همدې سبب هر وزير او هر کارمند کولي شول هر څه چې يې زړه وغواړی هغه وکړي.

دلته دي چې مور د خبرو رشته ددغو پيښو يوتن نزدي ليدونکي او ننداره کوونکي خدای بخښلي غبارته ورکوو چې وايې: " داماني دولت له جوړيدو وروسته دهيواد تقريبا بېلابېل ټول طبقات ددولت د ملاتړ لپاره ودریدل، او دانگريز ددولت سره په جگړه کې زياتره فيودال، روحانيون او بزگران ټول ددولت په ليکه کې ودریدل. لاکن د جگړې د ختمېدو څخه راوروسته او د ريفورم د پيل څخه ورو، ورو د خلکو ليکي د طبقاتي گټو له نظره يو له بله سره جلا شولي... لاکن دغه ټولې قضي د دولت دريفورمونو د تطبيق څنډه کېدای نه شوی، که چېرې د دولت جبهې په خپل منځ کې درزونه نه وي کړي. او تناقض يې پيدا کړی نه وی. ځکه ملت تر دغه وخته د شاه او دولت په ملاتړ کې ولاړ و. اود همدغه خلکو ملاتړ و. چې د دولت په دستگاه کې د درزونو سره، سره يې د هغي ستنې ټينگې او

استواره ساتلي. او كنه نو دربار او كابينې ډېر پخوا ستر درز موندلی و. دا په دې معني چې كابينه د بېلا بېلو عقېدو د دوه ډلو عناصرو څخه جوړه شوي وه چې يوه ډله يې د هېواد په كورنۍ سياست كې په چټك ډول د اخلاصي پروگرامونو او په بهرنۍ سياست كې د مشبتي بي طرفۍ او د استقلال د ازادۍ د شيبیت طرفداره وه، او بله ډله يې په كورنۍ سياست كې د تدريجي اصلاحاتو او د گاونډي قوي دولتونو څخه د يوه سره د يو اړخيز سازش او معتدلي لارې طرفداره وه، نو دغو دواړو ډلو كوبښ كاوه چې يو د بل نظريې څنډې كړي، او دې خبرو شاه ته داسې تلقين وركاوه چې د حكومت په منځ كې د دغو دوو مخالفو ډلو موجوديت د چارو د اصلاح سبب كېږي او په عين وخت كې د شاه د مقام د سلامت پاتي كېدو سبب هم دی. سربېره پردې په كابينه او دربار كې يوازې د شاه شخص و، چې په دې تاريخي پړاو كې د اصلاحي پروگرامونو د تطبيق د مشوري وركولو لپاره يې فكري او عملي قوت نه درلوده او د هغوي جهان بينی د ډېرې عادي متولي څخه لوړه نه وه...

د اداري دغه فساد د ټولو ك د كمزوری سره يوازې د افغانستان خلك د دولت د ملاتړ څخه لېري كړل، او د بل پلوه كورنۍ ارتجاعې عناصرو د پټو دسيسو نقشي د اتماري جاسوسۍ فعاليتونو او اقداماتو سره يو ځای شول، او افغانستان يو ځل بيا د يو تاريخي او ټولنيز بدلون په درشل كې چپه شو، او دا په خپله استعماري لاره وه چې د هر نوی غورځنگ په راپيدا كېدو افغانستان بايد د امكان تر حده پورې شاته پاتې كړي...⁸¹

⁸¹ غبار مسير ۸۰۵

په دې ډول امان الله تجريد شو، پوهه او تكړه عناصر او د دوهم مشروطيت فكري مخكښان د ده له اړخ څخه جلا سفارتونو او نورو كارونو ته واستول شول. او ځای يې بادار پرستو او چاپلوسو خلكو ونېوه، چې نه يې كار كولي شو نه همكاري او نه لارښوونه، چې دا په خپله د تاريخ يوه بدمرغه مرحله وه چې د دوهم مشروطيت مخكښانو بايد د اساسي قانون په وضع كولو كې د هغي چاره سنجولی وى. او په خپله شاه هم د هغه پېښې كوله، لکن د دي لپاره چې غير مسوول شاه په حقيقت كې د خلكو په وړاندې د خپلو اعمالو مسوول و او نا پوهه همكارانو يې هغه سخت بدنام كړی و. نو په دې خاطر له هغه خلوص او نيك نيت سره، سره د خلكو د غضب، نفرت او كركې وړ وگرځېده، او دا په خپله د افغانستان په نژدي تاريخ كې د عبرت يو درس دی. چې زموږ راتلونكي بايد په خلاص نظر وگوري او پوهه شي چې د چارواكې او هيواد نيو چارو كې يوازې نيك نيت او ښه فكر كول كافي نه دي، بايد چې ټولو ښو نيتونو ته د عمل جامه ورواغوستل شي. او خلك يوازې په خبرو اترو نه قانع كېږي او د انسان په عمل باندې قضاوت كوی.

د حيرانتيا ځای دی: هغه هېواد دوست او نيمه انقلابي شاه چې د دوهم مشروطيت د اندېوالانو په همكاري په تخت كښناست او هېواد ته د خدمت اراده يې درلودله، په هغه اساس قانون كې چې ده په خپله وضع او لاسليك كړی و، لومړی يې خپل ځان غير مسوول وگاڼه، وروسته له هغي څخه يې صدراعظم ونه ټاكه، او د هېواد ټولې اجراشوي چارې يې د خپلو ټاكل شوو وزيرانو پواسطه په لاس كې ونېولي، او كه كوم چا به يې په وزير گوت نيونه وكړه، ده به يې

په خپله ننته او دفاع کوله، او غیر مسوول شاه به په خپله د نورو د اعمالو مسوول او جوابده کېده!

مثلاً: د پغمان په لویه جرگه کې په ۱۳۰۳ ش کال کې هغه وخت چې هغه د مامورینو د بدې وضعې او ناوړه عمل له لاسه د پکتیا په سیمه د اړو دور د اورلمبي بلي وي، مولوي عبدالواسع (د لومړی مشروطیت د رجالو څخه یو تن چې یادونه یې پخوا تېره شوه) د وخت د پوهني د وزیر (سردار فیض محمدزکریا) او د کورنیو چارو د وزیر د فعالیت او دقت د نشتوالی یادونه وکړه، مخکې له دینه چې وزیران د هغه په ځواب کې اعتراض او د خپل ځان په پاکوالی پیل وکړی، غیر مسوول شاه نوموړی اعتراض کوونکی ته چې په رسمي چارو کې د یوه وزیر په بي کفایتی خبرې کړی وی ځواب ورکړ، چې شخص داعیه یې د دې ډول گوت نیوني علت وباله^{۸۲}، په داسې حال کې چې دغه عمومي شکایتونه د ادارې فساد څخه راټوکېدلي و.

څرنگه چې په خپله شاه ته د ښه نظر درلودونکی، مطیع او فرمان برداره خلکو او د دربار ځینو پاک لمنو اشخاصو دغه راز خبرې او اعمال چې د مشروطیت د اصولو منافي او د وینا او عمل ترمنځ د فاصلي او تناقض درلودونکی و. د سر په سترگو لېدلی او ورځ په ورځ د هېواد ادارې حالت د طبعې مجرا څخه د فساد، ناسموالی او گډوډۍ خواته روان و چې په پایله کې یې د مالیه ورکونکو کروندگرو او کار کوونکو ډلو، کړاو او ازار زیاتوه، نو په دې خاطر د عوامو د طبقو نیک نظر او د همکارۍ روحیه د حاکمي طبقې سره په کرکي او انزجار سره تبدیلیدله، ترڅو چې د درباریانو د ناوړه

⁸² رویداد لویه جرگه پغمان ۱۳۰۳ ش، ۱۳۴ مخ

عمل په پایله کې هغه خیر غږ بښتونکی شاه هم د فساد په دغه چټل ځای کې وربښکته شو، او د ابد لپاره د خپلې هېوادنی هوا چې د هغې سره یې مینه درلودله د تنفس څخه بي برخې شو (علیه الرحمه).

په دې وخت کې د ښکیلاک گوداگیانو لاس هم د امانی رژیم پر ضد په پټه کاراوه او د شاه د تکیفر لپاره یې ملا ډوله رالمسولی و او د ملکې یا نیمه بریند مونتاز شوي (مصنوعي) په زرگونو عکسونه یې د ناپوه او ساده قبایلو په منځ کې ویشلي و او ترڅو چې مو سترگي خلاصولي د ټوپکو او ناریه وسلو غږونه د ننگرهار د شینوارو د قبایلو او د کابل د شمالي سیمو څخه تر غوږ راوړسېدل، او زیار ایستونکو کروندگرو له کلیو څخه په شورش لاس پورې کړ، چې په خپله د دولت کارمندانو د هغې اساس جوړاوه او بهرنیو لاسونو هم د هغه اور د ښه بل ساتلو لپاره ډېر لرگي او د سون مواد ور برابرول.

په دې ځای کې بي مناسبته نده چې د هغو خبرو اترو څخه یادونه وشي کوم چې د دوهم مشروطیت د کېن لاسو گوت نیونکو ځینو ځوانانو تر منځ د هغه ملگرو سره چې د واگي په لاس کې نیولو څخه وروسته ترسره کېدې او دغه د دواگي په لاس کې درلودونکی ډله یې د امانی رژیم د نه پایښت او خرابوالی مسووله گڼله.

ښه مې په یاد دې چې د ۱۳۰۶ ش کال په پسرلي کې د کندهار د ښار د لودینانو په کوڅه د عبدالرحمن لودین په کورنۍ یوه ورځ د ده او د تاج محمد بلوڅ تر منځ د دوستی او ملگرتیا خبرې اترې ونښتې، چې دواړه د دوهم مشروطیت د غورځنگ ملگري او هم یې

يو له بل سره خپلوي درلوده (د لودين خور د بلوخ د خوی مېرمن وه).

لودين خپل ملگری ته په ځانگړې نرمه لهجه ويل: "دا تاسو وي چې ځوان نیک غوښتونکی شاه مو چې د خپل پلار سره ډېر توپير لري بي لارې کړ او د هغه د خپل سر يو مخنيوی نه کوي! اخبر مونږ خو د مشروطيت لپاره او د مشروطيت په نوم قرباني ورکړي او په پايله کې مو يو مطلق ديکتاتور رامنځ ته کړ، تاسو اوس حکمران شوي! او هغه بل چې فراشباش و وزير او سفير شو او د يوه کوچنې ټولگې مشر د بهرنيو چارو وزير او د جرمني وزير شو! ايا زمونږ هلې ځلې او قربانيانې د همدې چوکيو لپاره وي؟ اخير مشروطيت چېرې دي؟ يو تن ناخبره ځوان مور اوست او د هېواد د مادي او مصنوي ټولو چارو مطلقي واگي مو د هغه په لاس ورکړي! هغه اگر چې ښه نيت لري او خپل هېواد د تخلص او علاقمندی، لاکن بيا هم انسان او جايز الخطادي. مشروطيت دادې چې هغه مسوول صدراعظم خلکو ته وروپېژني، او د خلکو د استازو منتخبه شورا جوړه کړې او په خپله دی غير مسوول وې، ترڅو چې خلک مسوول صدراعظم او د ده کابينه د خپلو ټولو شکاياتو د جواب ورکوونکی په توگه وپېژني..."

لودين زياتوله: "زه د دې رژيم سره چې د غرضناکو او ناپوهو کسانو د يوې ډلې د ناجايزو اعمالو په سبب د نابودۍ سره مخامخ دی د هغو ژمنو په سبب چې په گوند کې مې درلودې همکارې وکړه او دا مطلب مې د شاه او د هغه د درباريانو غوږوته ورساوه، څرنگه چې وايې نه اوریده، کابل مې هم ترک کړ او اوس د کندهار په يوه نوم ورکې کوڅه کې په خپل پلرنۍ کور کې ناست يم، لاکن تاسو چې نن

ورخ د پادشاه او د هغه د درباريانو سره اړیکې لري ځما له خوا هغه ته ووايې چې:

مگر اين مکتب است و اين ملا

کار طفلان را خراب می بينم

په ډېر نژدې وخت کې دا رژيم له پښو لوېږي او چپه کېږي او هغه وخت به "نه تو مانی، نه او، نی فخر رازی"

دا وينا د هغه پوهه ځوان او رېښتني شهيد وه چې دوه کاله وروسته مو د ده همدغه وړاندوينه د ظاهریدو په ډگر کې ولېدله، هغه رژيم د خلکو په قبر کې لوېدلې او کړېدلې او چپه شو چې د ښکيلاک دسيسه کاره لاس هم د دغه تنفر او کړاو د احساس تر شا کار کاوه.

دا د افغانستان په تاريخ کې څو واره لېدل شويدي چې په خپله شاه يا د چارو واکدار يا شهزاده نیک او خير غوښتونکی سپری وي لاکن د درباريانو، گمارل شوو کسانو او يا دا هلې حرم او کورنۍ د بد عمل په سبب ل منځه تللی دي، د مثال په توگه سدوزی شاه زمان او امير شيرعلي خان بد پادشاهان نه و، هغوی دواړو د هېواد د ازادۍ او لوړتيا سره مينه درلودله او د ښکيلاک سره يې مبارزه کوله لاکن د حکومت او د دربار کارکونکو او اعمالو هغوی په ډېرو بد مرغو او تورو سرنو شتونو اخته کړل.

غازي امان الله هم مخلص ا هېواد دوسته او روڼ اندي ځوان و چې د داسې چپه شوي سرنوشت سره ملگری شولو که چېرې د شهزاده توب او مشروطه غوښتنې د وخت ملگرو دا تجريد کړي نه وې او په وزارت سفارت عياش او واک کې محوه شوي نه وې او د خلکو سره گډ شوی وې او د کليو، کوچيانو، د کاندارانو، لښگرو او کروندگرو په گډون يې د افغانستان د خلکو ملاتړ تر لاسه کړی وې.

او د خپل حکومت تگ لاره يې د هغه څه سره برابره کړې وی چې دايې مدعې و(يعنې مشروطيت) طرح او عمل يې کړی وی نو ددغه شوم او ناوړه سرنوشت سره نه مخامخ کېده لودين چې کله په شکايت خوله خلاصوله او د وضعي د سر چپه کېدو څخه کړيده، د ځان سره يې ويل:

ديده در خون جگر زد غوطه

باد لعنت به چنين مشروطه!

دا د هغه څه بېلگه وه چې د امانې رژيم په نيمگړتياوو او د دوهم مشروطيت د غورځنگ د لاس ته راوړنو د لمرنۍ اساسي قانون او د دغه ټولني د مفکرو غړو د وينا په استناد مې وليکله، د دې کرښو ليکونکی امانې دوره د اول څخه تر پای پورې درک کړی او لېدلی ده او د دغې دورې د اشخاصو سره معاصر او د هغوی د احوالو او اقوالو ناظر وم نو د دې بحث په پای کې د يوه بي طرفه مشاهد په توگه بايد وليکم چې:

تر هغه وخته چې سياسي قدرت يې تر لاسه کړی نه و د دوهم مشروطيت مهم غړی په لومړۍ ليکه او نور يې په ښکتنیو ليکو کې و.

د هغوي کوبښونه مخلونه او د درناوی وړ و او د هغوي قربانيانې مشکوري دي ځکه چې د هغوي په وسيله زور او وروست نظام يا رژيم له منځه ولاړ او په ځای يې د نوی افغانستان بنسټ اېښودنه وشوه او د هغوي د هلو ځلو په پايله کې و چې لکه څنگه چې مې مخکې وويل د نوی ژوند لس مېداوی تر لاسه شوي. او يا هغه پيل و چې د افغانستان په تاريخ کې د هيرو لوړندي، او د امانې دورې لس کاله د دې هېواد د تاريخ نيک او نيک مرغه وختونه شمېرل

کېږي، چې د هغه د بدو او ناوړو عواقبو مسوول بهرني او کورني مغرض عوامل دي.

ولي په خپله خدای بخښلي شاه د دې هېواد ازادی بخښونکی غازي امان الله خان (عليه الرحمه) هم د افغانستان يو خیر غوښتونکی، نيک زړی او مخلص ځوان و، چې د خپل هيواد او خلکو سره يې مينه درلوده چې د نوموړو لسو مېداو په لاس ته راوړلو او بنسټ اېښودلو کې د هغه پاملرنه او هلې ځلې شاملې وي، نو په دې خاطر د افغانستان تاريخ به هغه په نيک نامه سره ياد کړی. او نوی نسل بايد د هغه د عمل په درناوي وپوهېږي او هميشه يې نوم په نيکي سره ياد کړی ځکه چې نيک اعمال يې پر سهو زياتېده، د دې کرښو د ليکونکی د لېدنو او کتنو څخه دي:

د ۱۳۰۸ ش کال د پسرلي لښکر کشيو کې چې د کندهار څخه د غزني په لور و په خپله امان الله خان د کندهاری او هزاروو د لس زره کسېز لښکر مشری په غاړه درلوده د دې لپاره چې خلکو شاه ته اخلاص درلوده او کوبښ يې کاوه چې هغه بېرته د پادشاهي په تخت کښينوی، لاکن کله چې د مقر او غزني په منځ کې يو شمېر مشکوک عناصر د انگرېز د پوليټيکل د اسنادو سره يو ځای ونيول شول او ثابت شوه چې په دې اړو دوړ کې د کورنۍ يو شمېر روحاني ډوله کسانو لاس شته او غواړي چې د قبيلوي (دراني او غلجي) اختلاف څخه کارواخلي او د فساد د دغه اور د تازه ساتلو لپاره يې شل تنه فري کسافان (دراني) سپاره يې د غلجيو په سيمه کې ووژل او مړی يې دوه نيمه کړل او بيا يې د تلفون په کړو شوو ستونو کې و ځړول او په کاغذ کې يې په اخوندي خط ورسره داسې وليکل:

" دا د شاه او درانيانو لپاره د غلجي قومونو ميلمستيا ده " .

خدای بخښلی امان الله خان چې دغه ډېره بده منظره ولېدلله کندهاریان یې په خپل شاوخوا راټول کړل او ورته ویې ویل: "اوس ثابت شوه چې پردی دشمنان غواړي چې زموږ د قبایلو ترمنځ فساد او جگړه واچوي، ترڅو موږ په خپله یو بل سره ووژنو او د دغه ناجایزه عمل سبب به هم زه وم چې ځما د تخت و تاج د بېرته لاس ته راوړلو لپاره به وژني او وینې وبهېږي.

نو ای ځما گرانو خلکو! تاسو په پوره ډاډ سره پوهه شي چې زه د کورنۍ او قبیلوي جگړې دغه زړه بگنونکی منظرې قبلولی نشم او نه غواړم چې ځما د تاج او تخت د بېرته گټلو لپاره تاسو په دغسې کار لاس پورې کړي!

نو باید ستاسو له منځه څخه ولاړ شم، ترڅو زه د دغه شان وژني او وینې بهونې موجب نه اوسم.

تاسو ځما ځران ملت ژوندی اوسې افغانستان به د تل لپاره پاتې وي، لاکن د دې ناوړې هنگامې دایمې مسوولیت او مخ تورې به ځما په نوم ثبت شي. په داسې حال کې چې ما د پاچاهې په لومړۍ ورځ ژمنه کړې وه، چې د ازادۍ د ساتلو، او د هېواد د تمامیت او ستاسو د نیک مرغۍ او یووالۍ او د افغانستان د ټولو خلکو لپاره به کار کوم.

وگورئ! د تاریخ په تېرو دورو کې زموږ د خلکو د بد مرغۍ علت داو چې شهزاده گانو به د شاهي مقام د لاس ته راوړلو لپاره د یوه بل سره جگړې کولې، او ستاسو په منځ کې یې خلک یو د بل سره په جگړو، ذبنمنیو او قبیلوي شخړو کې ښکېلول. ما غوښتل چې ځما شاهي دوره دغه راز نه وی او په ځای د دې چې خلک یو د بل

سره جگړو ته راوبولم باید د افغانستان د ټولو خلکو د یووالۍ، دوستۍ او ورورۍ غږ کونکی اوسم.

کله چې اوس گورم چې تاسې په کورنۍ قبیلوي جگړې سره اخته کېږي، اوس زه غواړم چې میدان د ځینو موافقو او مخالفو په گډون د افغانستان خلکو ته ور کړم، تاسو یو د بل سره جوړ راشئ، زه د خپل تخت د بېرته لاس ته راوړلو لپاره د کورنۍ جگړې مسوولیت پرغاړه اخستلی نشم. ځما یو تریور پاړه چینار ته رسېدلی او بل روحانې ورور مې دلته ناست دې او د کورنۍ جگړې اوربلوی، لاکن زه د دې کار سپری نه یم، او تاسو ته ځما سپارښتنه داده چې:

یو له بله سره یو ځای شي. اتفاق وکړئ! او خپله ازادۍ وساتئ! او خپل هېواد بهرنیو دښمنانو ته مه ورپرېږدئ! زه ستاسو یو غړی یم که چېرې تاسو نیکمرغه یاست، دا به زه عینا نیکمرغه او خوښ اوسم. لاکن که چېرې همداسې په وینو او خاورو کې لیت پیت اوسې دا به ځما د همیشني خواشینۍ او بدمرغۍ لپاره سبب وي:

جنگ تو صلح، صلح تو جنگ است

من به قربانت اینچه نیرنگ است؟

میروم تا تو نشوی نامم

اگر نام من، ترا ننگ است!

خیر غوښتونکی، حساس او نیک زړی پادشاه د واقف لاهوری دغه دوه بیته په سوی زړه اوښکې بهدونکی حالت او په نیولی اواز سره وویل او بیاني وویل: فی امان الله!...

داوه ددوهم مشروطیت د پای غم لړلي داستان، چې د افغانستان رنجیدلی ملت دغه راز مرغه هنگامې ډیري لیدلي دي، رجال او خیر غوښتونکي پادشاهان له منځه تللي او په کلونو دا خلک په

خاورو او وینو کې لیت پیت شويدي... د ترقی او پرمختیا څخه پاتی شويدي. او په ټولنیز بهیر کې ئې نه جبرانونکي تاوانونه زغملي دي... لیدلي دي. او هغه بد مرغی چې لیدلي ئې دي...

لاکن ددي ټولو کورنیو او بهرنیو وراڼوونکو جریانونو سره سره خپل ملي هویت او استقلال ئې ساتلي دي، او دملي ژوند د ادامي لپاره ئې هلي ځلي کړيدي. هو!

تپش می‌کند زنده تر زندگی را
تپش می‌دهد بال و پر زندگی را

۷

نتیجه یا پایله

اوس نو ددي داستان د لوستلو څخه وروسته چې د مشروطه غوښتنې حرکت څنگه منځ ته راغی؟ او په کوم وخت او چیرته وروزل شو؟ او دهغې اغیزناک عوامل کوم وو؟ نو د ویونکي یا لوستونکي په ذهن کې به دا پوښتنه پیدا شي، چې ددي حرکت هویت او اصلیت څه وو؟ ایا هغه د ۱۸-۱۹ پیړي د افغانستان د سدوزایي او بارکزیایي شهزادگانو د جگړو پشان د واک د پلاس راوړلو لپاره یو حرکت نشو گنلای؟

د دې غورځنگ منځ ته راوړونکی، چې د ښکېلاک لاندې کارگران او بزرگان نه و، نو څرنگه چې یې پدغه نیمه انقلابي حرکت لاس پورې کړ؟ چې په پایله کې یې یو پورتم استبدادي شاهي رژیم

رانسکور او د هغه په ځای یو بل مطلقه سلطنت له روڼ اندو څخه په پښو ودراره؟

د دې پوښتنو ځواب د افغانستان د ټولنیزې وضعې د مطالعې پر بنسټ داسې توضیح کېږي: د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په مبارزه کې لږو روڼ اندو چې د پورته یا منځنۍ طبقو څخه و لاس درلوده، او دغه هلې ځلې یوه نیمه انقلابي مبارزه وه چې زموږ د عامو خلکو د ځورېدلو طبقو د روح څخه یې سرچینه اخیستله، تر دې چې د دې ډلې مخکښان د ځورېدلو بزرگانو او زیار ایستونکو خلکو په ځای د منځنۍ طبقې بروکراتان، بورژواي رادیکاران حتی تر دې چې شهزاده گان او درباري متنعم کارمندان هم پکې وو او همدلته ده چې د تاریخ د یوه څېړونکي د خبرې څخه یادونه باید وکړو چې ویلي یې وو:

"د انقلابي غورځنگونو لپاره دا لازمه نده چې په معنی کې باید حتمي پروستاریالي عناصر موجود وي او یا دې د هغوی مرام په (مطلب د امان الله خان څخه دی) او د هغه همکارانو د سلطنت د لاس ته راوړلو لپاره خپله مبارزه پرمخ وړې ده، لکن د دې لپاره چې دغه مبارزه د امپریالسم د راپرځولو او د هغه د قوي تجزیې لپاره وه، د انقلابي نظره دا هم یو گټور عیني پیکار دی..."

(مسایل لیننزم ۹۰ د مسکو چاپ ۱۹۴۹م)
د افغان مشروطه غوښتونکو غورځنگ چې د امپریالسم په ماتې او د ټوټې، ټوټې شوی، رپرگالونکي او زیار ایستونکي ملت د ازادۍ سبب شو، باید د اسیا د بیدارۍ مهمه برخه او د هندوستان او

پاکستان د ازادۍ لپاره سرريزه وشمېرل شي، ځکه د هندوستان د نظر د خاوندانو د يوه مفکر په وينا چې په هغه وخت کې داسې ويل:

اسيا يک پيکر اب و گل است

ملت افغان در آن پيکر دل است

اقبال

که چېرې پدې جغرافيايي مرکز او د زرې اسيا په زړه کې حرکت نه وای شايد د ختيځ په هېوادونو د ازادۍ کاروان په دومره چټکۍ سره منزل مقصود ته نه وای رسېدلی.

پدې ځای کې دا ټکي بايد هېر نکړو، چې د مستمد افغانستان د خلکو د ملي هويت ټينګتيا او ملي روحيه د هر راز تکاملي او انقلابي بدلون د منځ ته راتللو لپاره نامتوازنه وه او د دې سيمې جغرافيايي موقعيت هم د هر ډول غورځنگ او مترقي حرکت د قبلولو متضمن دی تر هغه ځايه چې د مشروطيت مترقي او نيمه انقلابي غورځنگ هم د داسې کسانو پواسطه رامنځ ته شو چې په هغې کې د شاهزاده څخه تر روڼ اندي بورژوازي طبقې پورې لاس درلودی دی.

تر هغه ځايه چې د افغانستان د تاريخ د مطالعې څخه تر اوسه کېږي: که چېرې د يوه مترقي يا ارتجاعي حرکت په منځ ته راوړلو کې طبقاتي گټې موجودې وي، هغه حرکت هم تر هغه وخته پورې دوام کوي ترڅو چې د هماغې طبقې د گټو لپاره متضمن وي.

که چېرې موږ د اماني رژيم رنګېدل وروسته له څو کاله ويلتهو، د هغو عواملو ترڅنگ چې پدې کتاب کې ترې يادونه وشوه، يو اساسي علت به هم ووينو، چې د هغې په رامنځ ته کېدو کې کرېدلې او محرومې طبقې مستقيماً ونډه نه درلوده، د هغې پايلې سره لدې

چې گټورې وې خو د خلکو د دې ډلې لپاره جالبې، د درک او لمس وړ نه وې.

هغو کسانو چې د روڼ اندي عالي بورژوازي او منځنۍ طبقې څخه د دې حرکت په منځ ته راوړلو کې د خپلو طبقاتي گټو پر بنسټ ونډه درلوده، او په افغاني ټولنه کې خالص لږکي و هغه وخت چې قدرت ته ورسېدلې او د خپلو هلو ځلو او عمل په پايله کې د هېواد لوړې چوکۍ تر لاسه کړې او هغه يې خپل وروستی مقصد او هدف وباله او نور د هېواد او خلکو په فکر کې نشول، او د چوکۍ او مقام په کوچنۍ کړنې کې د خلکو څخه ليرې شول او د عمل ميدان يې هغه چاته پرېښوده چې د خپل ځان، قومونو او نورو په دوی پورې تړلو کسانو لپاره چې د لوړې او منځنۍ طبقې څخه و د ډېرو مادي گټو په راټولولو بوخت و، چې په پايله يا نتيجه کې يې عامه محروميت رامنځ ته کېده، په حقيقت کې د افغاني ټولنې طبقاتي جوړښت د اروپايي هېوادونو طبقاتي تشکيلات د تاريخي سوابقو پشان و او دلته تر اوسه د اقتصادي او ټولنيز پلوه د طبقاتو د تجزيې او جلا والي لا املونه منځ ته راغلي نه وو، نو پدې خاطر زيار ايستونکې طبقه د ځانگړو روحي او اقتصادي فعاليتو سره چې هغه د نورو طبقاتو څخه جلا کړي رامنځ ته شوې نه وو، هغوی د ټول محروميت سره د داسې يو حالت احساس نه کاوه او جبري او قوي فيوداليزم جوړ شوی و.

د دې لپاره چې په اماني رژيم کې نه استعمار شوو طبقو او نه استحصال شوې ډلې د ځانگړي طبقاتي شعور درلودونکې وې، نو پدې خاطر هېڅ يوې ډلې خپلې گټې په هغه رژيم پورې تړلې نه گڼلې او د بې تفاوتۍ او بې تعلقی په حالت کې و او يوزاي د

مامورينو نيمه روڼ اندې طبقې که پدغه رژيم پورې څه تعلق درلوده هغه هم د ډېر لږ اقليت څخه زيات نه و يعنې په دغه حساب د ټولني د لسو يا شلو زرو څخه زيات نه و.

د دې لپاره چې حکومتونه په بل پسې تالانگر او د چينبونکو او گټه تر لاسه کوونکو کارمندانو څخه مرکب و نو پدې خاطر همېشه که د يو پېژندل شوي او ازمويل شوي تالانگر په مقابل کې که د هغه طبقې څخه نوې مدعې رامنځ ته شوې خلکو د خپل وسې خلاصون لپاره د زاړه تالانگر د ستم له لاسه هغه ته هرکې ويلی دی، لاکن د کار په پېل کولو او د لومړي امتحان په ورکولو سره څرنگه چې د ټولني استعمار او فکر په سيستم کې بدلون رامنځ ته شوی نه و او نوو کارمندانو د پخوانيو په پرتله څو ځله بد او خراب اعمال ترسره کړي و نو خلکو به ويل:

تو از چنگال گر گم در بودی!

چو دیدم عاقبت گر گم تو بودی!

نو پدې خاطر د حکمرانانو په مقابل د همېش لپاره يو عمومي نفرت موجود و که چېرې د هېواد د کوم کورنۍ يا بهرنۍ لاس غوښتلی وي چې دغه ناراضه او استثمار شوي خلک د حاکمۍ دستگاه په مقابل کې استعمال کړي پدې کار کې هېڅ راز ستونزې نه وې، ځکه هر حکومت د خپل عمل او ازموينې په ورکولو سره اکثریت خلک له ځانه خفه کړي او جلا کړي وو او که فرضاً پدغه دستگاه کې يو څو تنه ښکته کاره او مخلص خلک هم وو، هغوی هم د دغه اکړيک استفاده کارمندانو په وجه په خلکو کې منفور و.

د افغانستان د خلکو ټولنيز خصايص او د صفاتو تجزيه او افصايي ټولنيز ژوند د دې ټولني د هويت پر بنسټ ډېرو باريکو پلټنو ته

اړتيا لري، د تاريخ، جغرافيا، اقتصاد، نژاد، ژبې، عقيدو او د چکسوالو، ښاري او د اواره کوچيانو د قبایلو د ټولنيزو مسعرقفونو او د روحي مسلکونو پاتې شونې لکه: مذهبونه، صوفيانه افکار او طريقې دي، چې د نوي صنعتي مدنيت د اغېزو سره يو ځای بايد پکې څېړنې او پلټنې وشي.

او دا په خپله ډېر اوږده او پراخه مبحثونه دي چې د افغانستان په څو رژه کلن تاريخ کې چې د فرهنگونو او مدنيتونو د تلوراتلو لار وه د علمي او عيني څېړنو لاندې نيول کېږي، او هغه وخت کولی شو چې د دقيقو مطالعاتو په رڼا کې د دې جامع الخصايصو درلودونک خلکو د هغه وړ کړن لاره (خط مش) وټاکو، چې دا علمي کار د تاريخي، اقتصادي، ټولنيز، او د نوي او زاړه فکري او فرهنگي ابعادو درلودونکی دی، او د مشکلترينو او دقيق ترينو ټولنيزو مسايلو څخه دی ځکه چې د طبيعي علومو پشان د رياضي د مثبتو فارمونو لاندې نه راځي او د هغې کليات د مکان او زمانې د نسبي ابعادو سره بدلون مومي او د هغې احکام سل په سلو کې په ټولو محيطونو کې يو شان او هم غېږيز او د تکامل موقفونه پدې ټولنه کې نامتوازنه وي و سر تر سره د يوې خالصې طبقاتي ټولني د ژوند په دساتيرو برابر ندی او له همدې کبله دی چې د دې هېواد زياتره پخواني حکومتونه د اکثریت خلکو په وړاندې نامطلوبه وه، ځکه چې د دغه نامتوازنه ټولني د افرادو د آني گټو سره يې مطابقت نه درلوده.

نامتوازنه ورته پدې خاطر وايو چې يو کوچنی اقليت په يوه ټاکلي زمانه کې د فيوډال تر عنوان راغلی، لاکن د قوي او متشکل قيوداليزم د خصلتونو درلودونکی نه و، ښاري بورژوازي هم د ټولو

ټولنيزو مميزاتو سره يو ځای رامنځ ته شوې نه وه او کليوالو بزرگانو هم د متشکله کارگر د طبقي ټولنيز خصلت نه درلوده، او اواره کوچيان د ټولو طبقاتي شرايطو څخه محروم و.

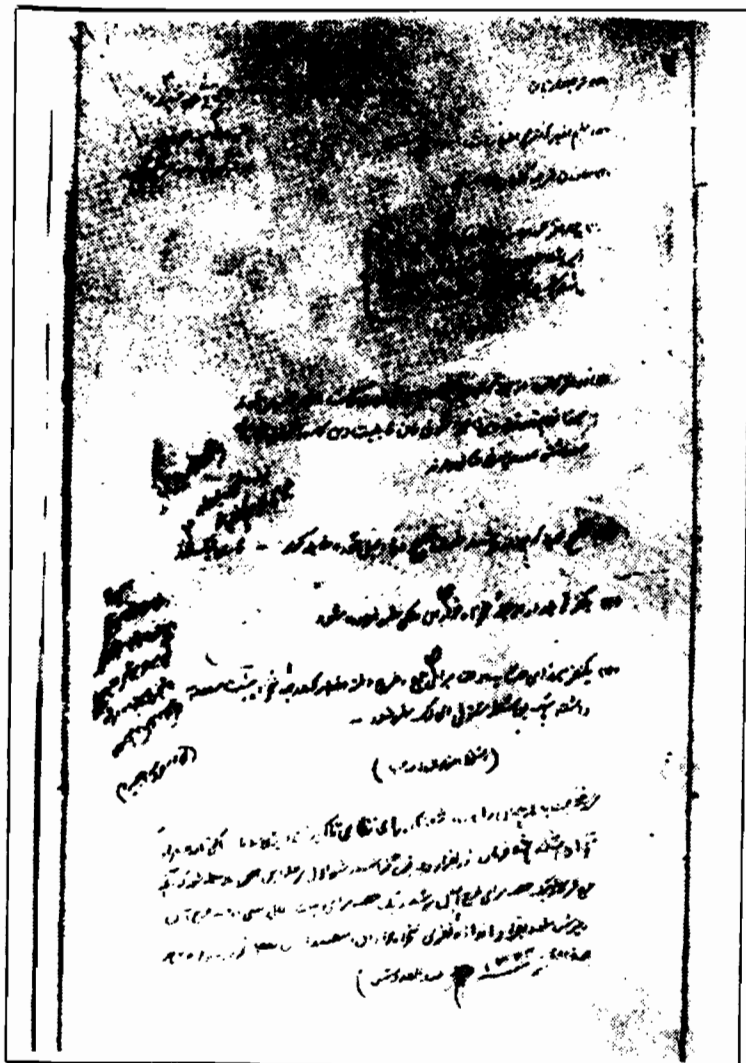
که چېرې د دغه عدم توازن او د احوالو د اختلاف او د طبقاتي شرايطو د تېروالي په حالت کې که چېرې فعال خیر خواه او مخلص حکومتونه هم منځ ته راغلي، د دې لپاره چې د دغو نامتوازنه طبقاتو د يوې ډلې سره يې هم تطابق نه دی کړی د اکثریت خلکو د ملاتړ څخه محروم پاتې او تجريد شويدي.

د دې لپاره چې د افغانستان د جغرافيا د پېښېدو ځای هم ډېر حساس او مهم و او داسې غرني دي چې د دوه مدنيتونو او د ايران او هند د دوه ډوله فکرونو او د دريو لويو ځمکو لکه: هند، ايران او ماورالنهر تر منځ پروت دی، نو پدې خاطر هميشه کله چې جهان گرځېدونکو او فاتحانو د ده سره سروکار پيدا شوی دی، د طبقاتو د عيني او قانوني عدم توازن د ټولنيز خصلت څخه يې گټه اخستلې، او د بې اتفاقي او خانه جنګۍ په رامنځ ته کولو سره يې د دې خلکو بلي قوت کمزوری کړي او زموږ ټولنيز خصلتونه يې زموږ په ضرر کارولي دي، چې د همدغه امير يا لسن بهرنۍ ايا دی څخه په عين شکايت کې بايد د ځانه سره ووايو چې:

اتش بدو دست خویش، در خرمن خویش
چو خود زده ام، چه نالم از دشمن خویش

(پای، کابل جمال مینه، د ۱۳۶۱ کال د حوت ۲۶)

(د ژباړې پای، کابل خیر خانه مینه، د ۱۳۸۰ کال د سنبلې ۶)

انجمن سراج الاخبار افغانستان.

د شاهي دربار لارښوونې، چې د شاه اقا سي عبد القدوس خان

اعتماد الدوله په قلم کښل شوې.